ПАВЛОКОМА
3 III 1945

ДАРОВАНО ЖИТТЯ, ЩОБ ПРАВДУ РОЗКАЗАТИ

diasporiana.org.ua

ПАВЛОКОМА
3 III 1945

ДАРОВАНО ЖИТТЯ, ЩОБ ПРАВДУ РОЗКАЗАТИ

Українцям Павлокоми і Надсяння,
які трагічно загинули у 1939-1947 рр.
присвячується

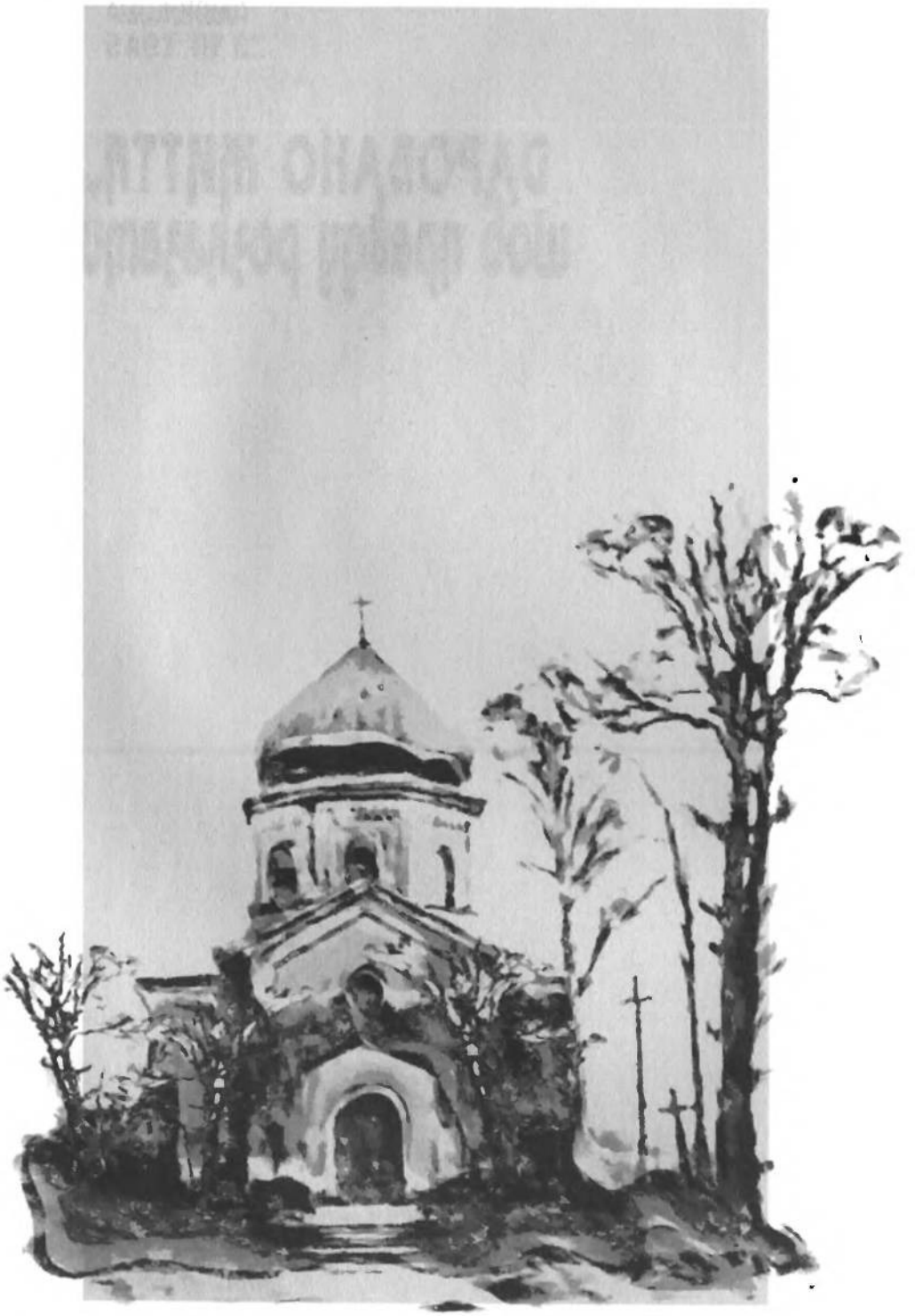

ПАВЛОКОМА
3 III 1945

ДАРОВАНО ЖИТТЯ, ЩОБ ПРАВДУ РОЗКАЗАТИ

За редакцією
Марії Паньків і Євгена Місило

Український Архів & УКАР

Редактор
Євген Місило

Художнє оформлення обкладинки
та титульних сторінок
Марія Данилик

Коректа
Софії і Галини Сварник

Переклади з польської мови
Іван Сварник

Технічна редакція
Олег Д'якон

На обкладинці книжки графічний малюнок
виконаний на підставі оригінальної фотографії
від 1936 р., на якій павлокомські діти:
Володимир і Андрій Потічні, Дарія Карпа,
Петро Й. Потічний, які пережили,
щоб правду розказати.

Видання цієї книжки було здійснене в рамках
програми Уряду України
„Заходи щодо встановлення зв'язку з українцями,
які проживають за межами України".

© Copyright by Maria Pańków & Eugeniusz Misiło,
Warszawa 2006

ISBN 83-60309-01-9
ISBN 978-83-60309-01-8

Oficyna Wydawnicza „UKAR"
ukar@medianet.pl
tel./fax (22) 841-87-56

Druk i oprawa: Łódzka Drukarnia Dziełowa S.A.
ul. Rewolucji 1905 r. nr 45

ВІД ВИДАВЦЯ

Чи понад півстоліття часу, які минули від трагічних подій на Закерзонні, це достатньо, щоб українці й поляки врешті змогли подати один одному руки для примирення над могилами, якими всіяні наші землі? Чи готові вони вибачити взаємні кривди, злочини й попросити про вибачення?

Приклад Павлокоми, українського села над Сяном, де шістдесят років тому вояки Армії Крайової вимордували майже все населення, включно з жінками й дітьми, породжує надію, що на це є великий шанс. І навіть якщо нині не станеться диво й ми не станемо свідками примирення, такого, якого вчив Христос, що припиняє взаємні суперечки й торгівлю провинами минулого, ми повинні зробити все, щоб діалог про мирне майбуття обох народів продовжувало наймолодше покоління поляків і українців.

Саме таким міркуванням ми керувалися, готуючи до друку цю книгу, що містить добірку спогадів колишніх мешканців Павлокоми, вцілілих від погрому. Адже ми вирішили, що кожному примиренню мусить передувати висловлення правди одне одному, навіть якщо вона буде болісною для однієї зі сторін. Звідси й мотто цієї книги, - „Даровано життя, щоб правду розказати", запозичене з заголовка публікованого свідчення.

Ті, хто пережив, а їх була жменька, чулися зобов'язаними засвідчити правду. Понад півстоліття вони не могли поставити символічного хреста в місці, де закопали тіла їхніх найближчих, написати на ньому їхні імена, відправити панахиду. Могли лише чекати, щоб тоді, коли вже буде можна, розповісти те, що збереглося в закапелках їхньої пам'яті.

Ця книга є спробою зібрати розпорошені досі, відомі й невідомі, свідчення про події, які сталися в Павлокомі 3 березня 1945 року. В ній вміщено спомини 30 авторів, частина яких були вже раніше опубліковані в українській пресі в Польщі, а деякі також на еміграції і в Україні. Та читаючи їх, ми повинні пам'ятати, що це дуже розмаїтий матеріал, як з огляду на обсяг, так і на документальну вартість. Більшість свідчень, це переважно образ злочину, зафіксований очима малих дітей. Сцени, наочними свідками яких вони були, виявилися для них винятково тяжким переживанням, яке супроводжувало їх згодом усе життя. Більшість спогадів записані, однак, уже в дорослому віці, нерідко за кількадесят років. Звідси певні розбіжності у назвах, деталях описуваних подій, часом навіть у датах. Та це нітрохи не применшує їх автентичності. Саме тому публікуємо їх із збереженням стилю й мови оригіналу, обмежуючи редакційне втручання необхідним мінімумом. Лише у вкрай необхідних місцях їх доповнено необхідними примітками й поясненнями. В кінці кожного тексту подано коротку біографічну довідку про автора.

Усі примітки й прикінцеві довідки, що містять інформацію біографічного характеру, які стосуються мешканців Павлокоми і їх долі, опрацьовано на підставі книги „Павлокома 1441-1945. Історія села" за згодою її автора, Проф. Петра Й. Потічного, і видавця – Фундації „Павлокома", за що висловлюю їм щиру вдячність[1].

[1] Петро Й. Потічний, *Павлокома 1441-1945. Історія села*, Торонто-Львів 2001.

Спогади подаю в алфавітному порядкові. Єдиним винятком є вміщений першим текст Івана Федака „Гордий". Це зроблено з двох причин. По-перше, він найдетальніше передає атмосферу, що панувала в Павлокомі напередодні її знищення. По-друге, з увагу на особу його автора. Іван Федак був непересічною особистістю. Саме він був першим серед української спільноти в Польщі, хто зважився відверто й офіційно говорити й писати про злочин, вчинений поляками проти українського цивільного населення Павлокоми. За це його часто критикували й переслідували. Він же, протягом тривалого часу був єдиним, крім Діонізія Радоня, хто звертався до польської влади за дозволом на впорядкування і вшанування місця спочинку жертв на місцевому цвинтарі. І хоча б із цього огляду заслужив на нашу пам'ять і повагу. Тим більше, що йому не судилося дочекатися миті, коли його мрії здійсняться. Він несподівано, 26 червня 1999 року, помер від серцевого нападу у Кентшині, під час з'їзду українців – політичних в'язнів сталінського періоду, який відбувався у атмосфері нечуваної ворожості з боку медіїв і місцевої громадської думки. Спогади І. Федака є фрагментом його обширної біографії записаної й поміщеної ред. Богданом Гуком у першому томі „Закерзоння"[2].

Другим винятком є вміщений останнім текст Филипа Т. Васильовського „Українське село Лубна і його трагедія". Про це село, яке знаходилося кілька кілометрів від Павлокоми по другому боці Сяну, згадується часто як у спогадах, так і в польських документах. Його доля була так само трагічною. 7 березня 1945 р. воякі АК і поляки з околишніх сіл, замордували тут около 90 українців. Акцію проведено майже в ідентичний спосіб, як чотири днів раніше у Павлокомі.

У книзі вирішено вмістити також дещо відмінний

[2] *Закерзоння. Спогади вояків Української Повстанської Армії*, том 1, зібрав і опрацював Богдан Гук, Вид. Український Архів, Варшава 1994, с. 283-386.

за характером текст, а саме чудовий репортаж Павла Смоленського „Тишко Діонізій", присвячений видатній особі – Діонізієві Радоневі. Єдиному полякові, мешканцеві Павлокоми, який усе своє життя присвятив збереженню від знищення й забуття місця спочинку українців, замордованих у березні 1945 року. Цей репортаж уперше опублікував 1998 року польський часопис „Gazeta Wyborcza". Щиро дякую Авторові за надану згоду на вміщення його тексту в цій книзі. Я особисто задоволений, що колись мені вдалося зацікавити Павла Смоленського справою Павлокоми, а згодом також іншими темами, що ілюстрували трагізм долі українців і польсько-українських стосунків у Польщі періоду війни й перших повоєнних років. Їх плодом стала згодом збірка чудових репортажів, виданих видавництвом „Чарне" у книзі „Похорон дла різуна"[3].

Репортаж „Тишко Діонізій" набирає нині нового змісту, коли перечитуємо його разом із протоколом допиту Діонізія Радоня і його матері Анни Радонь, складеними 10 жовтня 1952 р. у зв'язку зі слідством над кількома вояками АК, між іншим за участь у акції в Павлокомі. Цей документ, виявлений в Архіві Інституту Національної Пам'яті в Ряшеві, підтверджує непересічну відвагу цієї людини. Попри несприятливу атмосферу, він уже тоді зважився, як і його матір, сказати правду про злочин, здійснений проти українців у Павлокомі. Факт, що він обстоював це рішення понад 50 років, гідний найвищої пошани.

Окрім спогадів, у книзі подаємо також фрагмент блискучої книги проф. Петра Потічного „Павлокома 1441-1945". Автор здійснив величезну документаційну працю, зібрав усі доступні матеріали й факти з історії села. Але передусім завдяки його мурашиній праці ми знаємо також прізвища 366 жертв, як і частину прізвищ виконавців цього злочину.

[3] Paweł Smoleński, *Pochówek dla rezuna*, Wołowiec 2001.

Слід згадати прізвище особи, чиї свідчення про трагедію Павлокоми були опубліковані першими. Це Олександра (Олена) Потічна з дому Федак. 3 березня 1945 р. її чоловіка Ігнаца Потічного, який був поляком, і п'ятьох їхніх синів віком від 9 до 20 років, вояки АК загнали на цвинтар і там розстріляли. З усієї їх родини врятувалася лише вона з 3-річною донькою. 1949 р. за допомогою сестри їй вдалося виїхати до Канади. На підставі її інформації Андрій Мудрик склав перший, тоді ще неповний, список замордованих мешканців Павлокоми. Його, разом із свідченнями О. Потічної, опублікували у пам'ятній книзі, присвяченій історії Перемишля й Перемиської землі, виданій 1961 р. на еміграції за редакцією проф. Богдана Загайкевича[4].

За первісним задумом ця книга мала містити виключно спомини. В ході підготовки до друку я зрозумів, що варто було б спробувати перевірити, чи живе ще хтось із вояків АК, учасників акції у Павлокомі, а передовсім чи збереглися якісь документи, свідчення про цю подію з польського боку. Керувала мною звичайна цікавість, невтамованість, яку я відчував, читаючи українські свідчення. Я усвідомлював, що над спогадами, писаними через роки безпосередніми учасниками подій, під час яких вони втратили своїх найближчих, тяжіє тавро суб'єктивності.

Результати пошуків виявилися ще несподіванішими за сподівання. Протягом двох неповних тижнів, насичених архівними пошуками, вдалося віднайти кільканадцять томів документів, безпосередньо чи посередньо пов'язаних із справою Павлокоми. Наступні тижні зайняло очікування дозволу на доступ до них, а потім на читання матеріалів, розпорошених по різних архівах, зокрема в Інституті Національної Пам'яті у Варшаві, Ряшеві, Вроцлаві й навіть у Києві.

[4] Андрій Мудрик. *Трагедія села Павлокоми*, [в:] *Перемишль - західний бастіон України*, Нью-Йорк - Філядельфія 1961, с. 211-219.

Початково я збирався використати ці матеріали виключно для написання вступу до опублікованих у цій книзі спогадів. Однак, у міру виявлення подальших документів, особливо протоколів допитів пор. Юзефа Бісса пс. „Вацлав" і слідчих актів його підлеглих з Армії Крайової, я дійшов до висновку, що це матеріали настільки цінні й значущі, а передусім специфічні, що вимагають окремої публікації.

Уперше в трагічній історії повоєнних польсько-українських стосунків ми можемо дізнатися як прізвища жертв цього жахливого злочину, так і прізвища чи псевдоніми більшості його виконавців. Можемо простежити також події того трагічного дня – 3 березня 1945 р. – за свідченнями як українців, так і поляків. Це рідкісна можливість порівняти зізнання жертви і її вбивці.

Слід, однак, пам'ятати про те, що польські документи є майже виключно витворені тодішніми комуністичними поліційними й судовими інституціями. Зі зрозумілих причин це змушує обережно трактувати їх цілковиту достовірність, як історичного джерела. Це, зокрема, стосується протоколів допитів заарештованих вояків АК. Знаючи тодішні методи роботи слідчих офіцерів Воєводського Управління Громадської Безпеки в Ряшеві, не можна виключити, що зізнання давалися під примусом, внаслідок застосування брутальних методів слідства.

Багато, однак, вказує на те, що якраз у випадку Павлокоми їх можна визнати достовірними. Як через тактику, застосовану самими оскарженими, а потім також і їхніми захисниками, акція проти цього села мала бути пом'якшуючою обставиною, яка водночас виправдовувала приналежність до АК 1945 р. на цьому терені, а передусім факт здійснення ними інших злочинів, зокрема вбивства офіцера Червоної армії, за які їм загрожувало суворе покарання. Це особливо помітно в зізнаннях пор. Юзефа Бісса.

Вони мають ще одну незаперечну вартість, а саме зізнання колишніх вояків АК, складені 1952 р., як і свідків, що виступали в їхньому процесі, є найранішими свідченнями на тему акції проти Павлокоми. І хоча б із цього огляду це надзвичайно цінне джерело.

Віднайдення і використання цих матеріалів було б неможливе без справді зичливої і досконалої праці польських архівістів з Інституту Національної Пам'яті у Варшаві, Ряшеві, Вроцлаві й Ополі. Особливо Бюро Удоступнення й Архівізації Документів Відділу ІНП в Ряшеві, яким керує начальник д-р Януш Боровець, довело, що проблематикою вивчення польсько-українських стосунків, навіть найтрагічніших і найболісніших, можна займатися науково й професійно, без жодних упереджень. Вірю, що таке ставлення польських архівістів є доброю запорукою подальших досліджень новітніх польсько-українських стосунків. Прагну висловити їм за це щиру подяку.

Хотів би подякувати також усім тим, які спричинилися до виникнення й видання цієї книги. Збирання й публікація розпорошених доти матеріалів є головно заслугою Пані Марії Паньків. Наполегливість, із якою вона протягом багатьох років збирала спогади павлокомців, а згодом публікувала їх у тижневику „Наше Слово", в серії „Свідчення", мов чергові відтики повісті про трагедію Павлокоми, гідна визнання й поваги. Це завдяки, зокрема, її публікаціям багатолітні зусилля спільноти колишніх мешканців Павлокоми – рідних жертв – про гідне вшанування помордованих не пропали марно і завершилися успіхом. Дуже допоміг її у збиранні матеріалів пан Володимир Федак, родом з Павлокоми, який тепер живе у Львові. За це ми йому щиро вдячні.

За всебічну допомогу при редагуванні спогадів я хотів би подякувати Проф. Петрові Потічному, цінні поради якого дозволили з'ясувати чергові неясності,

а передовсім вільно орієнтуватися у плутанині надзвичайно складних стосунків і зв'язків павлокомських родів.

Голові Фундації „Павлокома", Панові Зенонові Потічному, дякую за кількадесять світлин і надання згоди на безкоштовне використання їх у книзі.

Галині Сварник і її мамі Софії зі Львова дякую за коректу й мудрі поради з мовних питань, які вони протягом багатьох літ незмінно й самовіддано надають нашому видавництву, а Івану Сварнику за знамениті преклади.

Особливу вдячність прагну висловити спонсорам, без щедрості яких ця книга ніколи б не вийшла. Завдяки Панові Олегові Мисикові, радникові Посольства України у Варшаві, який на прохання Пані Катерини Сіроцької, голови Об'єднання Українок Польщі, запропонував призначити спеціальну дотацію Уряду України, задум видання цієї книги уперше здобув реальні шанси на втілення.

Зичливості Пана Теодозія Буняка – голови банку „Будучність" і Пана Тараса Підзамецького – голови Української Кредитової Спілки, двох заслужених українських фінансових інституцій у Торонті, завдячуємо можливістю закінчення робіт і фінансування коштів друку як книги спогадів мешканців Павлокоми, так і збірки польських документів. Висловлюю їм за це щиру вдячність від імені Українського Архіву й усіх тих, кому не байдужа справа документування і відзначення трагедії українців Закерзоння.

Євген Місило

Євген Місило

ПЕРЕДМОВА

У ночі, 3 березня 1945 р., українське село Павлокому в Березівському повіті оточили кількасот озброєних вояків Армії Крайової під проводом пор. Юзефа Бісса пс. „Вацлав". На світанку, за умовним сигналом, вони пішли в атаку. Помітивши їх, більшість переляканих мешканців покинули свої домівки й сховалися у павлокомській церкві, сподіваючися, що її мури і святість захистять їх від лиха. Частина ж, переважно чоловіки й старі, залишилися вдома чи пробували сховатись у саморобних криївках, влаштованих головно в господарських будівлях.

Вояки АК, все тісніше стискаючи кільце навколо Павлокоми, наближалися до її центру. Як свідчать очевидці, майже всіх, кого вони зустрічали по дорозі, вбивали на місці. На цій фазі акції застрелили принаймні 50 осіб, серед них багато жінок і дітей. Тоді ж убили майже всіх українців, які жили на т. зв. присілках. Їхні тіла лежали непохованими ще багато тижнів. Коли село вже опанували, до Павлокоми наспіла валка возів з поляками з Динова й сусідніх сіл: Дильонґової, Бартківки й Сільниці. Їхали грабувати.

Українців, знайдених у криївках, убивали або гнали до церкви чи Народного Дому, в якому була читальня ім. Тараса Шевченка Товариства „Про-

світа". Там їх піддавала селекції: мужчин, жінок і дітей віком понад сім (за іншими джерелами десять) років виводили надвір, формували з них колону по двоє і гнали на старий, уже недіючий греко-католицький цвинтар, ставили над викопаними ямами й розстрілювали. Лише малих дітей разом із їхніми матерями й вагітних жінок, загалом близько 40 осіб, під конвоєм кількох озброєних чоловіків відвели до найближчого українського села Селиськ. Далі, під загрозою смерті, вони мали йти вже самі – „на Україну, за Збруч".

На початку вересня 1945 р. більшість уцілілих від різанини військо примусово виселило до УРСР, переважно в Тернопільську область. Кільканадцять родин, які уникли вивезення на Схід, у травні 1947 р. депортували в ході Акції „Вісла" на понімецькі землі північної Польщі. Двоє осіб потрапило за колючі дроти концентраційного табору в Явожні.

Рівно за сім місяців, 3 жовтня 1945 р., Павлокому оточили об'єднані сотні Української Повстанської Армії. Місцевих поляків і тих, які за цей час заселили поукраїнські господарства, вигнали за Сян до Динова, а село спалили[1]. Так завершилася 500-літня історія Павлокоми, одного з сотень українських сіл Закерзоння[2].

Протягом наступних років єдиним німим свідком трагедії, що тут сталася, була церква й зарослі травою могили. Однак 1963 р. церкву знищили аж до фундаменту, а занедбаний цвинтар з часом почав руйнуватися. На десятиліття навколо павлокомської

[1] Архів Управління Охорони Держави, 2721, том VI, с. 179. Оперативне донесення Надрайону „Холодний Яр" від 31 грудня 1945 р. За спогадами Івана Федана Павлокому спалили 12 жовтня 1945 р.

[2] Того ж дня на знак помсти спалили також чотири польські села: Дильонгову, Бартківку, Сільницю й Лончки. Див.: *Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944-1946*, tom 1, Warszawa 1996, s. 87.

трагедії запанувала мовчанка. Здавалося, що відновлення правди про ті події стає все нереальнішим, і з часом її безповоротно забудуть чи вона залишиться в пам'яті лише родин загиблих.

Церква у Павлокомі перед знищенням у 1963 р.

Смерть 366 мешканців Павлокоми є одним із трагічних символів у повоєнних польсько-українських стосунках. Однак усупереч тому, що пишуть про неї польські публікації, акція супроти цього села й злочин, здійснений щодо українського населення, не були відплатою, спонтанним актом помсти. Адже через зникнення за невиразних обставин 7 поляків не вирізають упень цілого села, кількасот осіб, понад половина яких це жінки й кількарічні діти.

Це був просто претекст – нелюдський, злочинний – аби стерти з карти мале українське село, оточене зусібіч польським місцевостями, що існувало там століття усупереч логіці, наче наперекір історії. Та й теперішнє твердження, що кількадесят родин українських селян з Павлокоми, села, єдина добра

дорога з якого у світ вела убрід через ріку Сян і польське містечко Динів, загрожували кільканадцятьом тисячам навколишніх поляків, є глузуванням над правдою і над їх смертю.

Насправді не мало особливого значення, чи тих 7 поляків викрав із Павлокоми й убив підрозділ НКВД чи УПА. На цих теренах зникали безслідно десятки осіб. Сотні молодих українців, які поверталися з примусових робіт у Німеччині вбили й укинули в Сян, а винуватці їх смерті донині невідомі. Йшлося про претекст. Але не тільки. Йшлося також про землю.

Для українців Надсяння це були західні рубежі українських етнічних земель – „креси" – як кажуть поляки. З усіма рисами історичного, культурного, мовного й релігійного пограниччя: при одночасно сильному тяжінні до збереження власної національної тотожності в умовах постійної загрози, перш за все через полонізацію. Однак, на відміну від польських т. зв. східних „кресів", українське населення на цих теренах не було напливовим елементом, воно жило тут завжди, а земля ця була їх батьківщиною споконвіку. У свідомості цих людей дана земля була українською, чи як раніше казали – руською.

Вимріяний кінець війни й прихід „визволителів" – Червоної армії – не приніс на цю землю ні миру, ні злагоди, лише сльози, страждання і врешті загибель. Початком мандрівки українців Надсяння у небуття було підписання 27 липня 1944 р. між польським комуністичним урядом і урядом Радянського Союзу таємного договору про східний кордон Польщі, а за півтора місяці, 9 вересня 1944 р., договору про т. зв. евакуацію українців із Польщі на Радянську Україну і поляків з України в Польщу.

Новий східний кордон Польщі, який проліг уздовж „лінії Керзона", відтяв від України найзахіднішу частину її етнічних земель. Як згодом вия-

вилося, за офіційними польськими даними, у липні 1944 р. на території Польщі опинилися щонайменше 700 тис. українців. Вони проживали в 1738 місцевостях, що суцільною смугою тяглися через 22 прикордонні повіти Краківського, Ряшівського, Люблінського й Білостоцького воєводств і визначали природну етнографічну границю між Польщею й Україною. Однак виїжджати до „совєтського раю" ніхто добровільно не хотів.

З опублікованих документів випливає, що власне в лютому 1945 р., тобто відразу після того, як ці терени покинула Червона армія і розпочалася акція переселення до СРСР, почалися посилені напади на українські села. Вони мали одну основну мету – силою змусити українців виїхати з Польщі. Гасло „українці за Сян" набрало в цей час нового, драматичного значення. Атаки тривали весь березень аж до квітня, коли відбулося порозуміння між польським і українським підпіллям, яке на певний час призупинило подальшу боротьбу[3].

6 березня 1945 р. районний уповноважений Тимчасового Уряду Польщі зі справ евакуації українського населення у Перемишлі Я. Вуйцік повідомив головного уповноваженого уряду, що *від 25.II. ц.р. й до цього часу мають місце на терені Перемиського пов., громади Дубецько, Кривча, Оріхівці і в інших місцевостях напади, грабунки й убивства українського населення, є випадки, що українське населення покидає цілі села, втікає, в чому було, і масово зголошується до уповноваженого УРСР, вимагаючи негайного вивезення їх за кордон. Бюро перебуває у справжній облозі. (...) Ми зверталися до воєводських влад, до староства, до коман-*

[3] 29 квітня 1945 р. у Селиськах Березівського повіту відбулася зустріч представників АК і ОУН. Підписано протокол про співпрацю і здержання акцій проти мирного населення. Див. І. Кривуцький „*Де срібнолентий Сян пливе...*", с. 57-58.

дування гарнізону, аби вони вжили якихось заходів, щоб утихомирити грабунки, напади й убивства, щоб запровадити якийсь лад і порядок. Досі в цьому напрямкові нічого не зробили[4].

Подібний тон і його листа, висланого наступного дня: *(...) акція евакуації в Березівському пов. на якийсь час, мабуть, буде припинена через стан безпеки в тих околицях. Бо, як нам повідомляють, дня 28.II.1945 р. в селі Павлокомі, 3 км від Динова, вбили 13 осіб, дня 3.III. близько 500 осіб українського населення, а їхнє майно було пограбовано. За повідомленнями мешканців навколишніх сіл ці напади здійснюють мешканці сіл Сільниця, Дильонгова, Бартківка, Динів, Бахірець*[5].

Отож, ішлося не лише про Павлокому, а про заплановану раніше й добре організовану акцію атак на цілу низку українських сіл, розташованих у кількох сусідніх повітах. Нині вже не є таємницею, що трагічна доля, яка спіткала українців Павлокоми, а за кілька днів сусідньої Лубни й десятків інших сіл Надсяння була нічим іншим, як початком етнічної чистки, в результаті якої мало відбутися і справді відбулося, остаточне вирішення українського питання у Польщі[6]. Її фіналом була вже тільки Акція „Вісла".

Саме в такому контексті слід розглядати справу генези атаки відділів Армії Крайової на Павлокому.

---

[4] *Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944-1946*, c. 85, док. 25.

[5] Ibidem, c. 86, док. 26.

[6] Акцію проти Лубни провели 7 березня 1945 р. ті самі відділи Армії Крайової з Динова, що раніше і на Павлокому. 5 березня поляки вимордували українців у Вільшанах б. Красічина, 11 квітня польська міліція з Бірчі та банди з навколишніх сіл вбили кількасот українців у розташованих над Сяном селах Бахів, Березка, Скопів і Сівчина. 16 квітня – загинуло щонайменше 400 українців у селі Пискоровичі, а днем пізніше, з 17 на 18 квітня, 134 особи у Малковичах Ярославського повіту.

Нарада

Рішення про акцію проти Павлокоми ухвалили на нараді в Динові в кінці лютого 1945 р.[7]. Спочатку ця інформація видавалася малоймовірною, хоч різні згадки на цю тему з'являлися, зокрема, у спогадах уцілілих мешканців Павлокоми[8]. Наприклад Іван Федак пише, що *за кілька днів перед павлокомською різнею скликали увечері на нараду всіх поляків з Павлокоми, на якій вирішено, що всі вони мають в призначений день покинути село й перейти за Сян. Нарада була дуже таємна, під присягою всі зобов'язалися нічого не сказати жодному українцеві, навіть тоді, коли він був з родини. Усі дотримали таємницю. Я довідався про тайну нараду щойно по трьох роках. Усе розповіли мені мої вуйки-поляки Соколики й Казимир Думин, в яких я переховувався після закінчення нашої боротьби на Закерзонні. День або два після наради всі польські сім'ї виїхали з села. Наші люди дуже здивувалися цьому, ніхто не додумувався, що воно може значити*[9].

Нині, після виявлення документів з процесу вояків АК з відділу пор. Юзефа Бісса „Вацлава", інформацію про динівську нараду вдалося підтвердити. Мало того, виявляється, що крім згаданої наради за участю населення Павлокоми й навколишніх сіл, мала місце також нарада безпосереднього керівництва місцевого підпілля, під час якої опрацювали деталі атаки на Павлокому. Куліси таємних приготувань до акції проти Павлокоми і згаданих нарад відкрив під час процесу Ю. Бісс:

Під час підготовки проекту акції нас було п'ятеро чи шестеро осіб. Був я, командир відділу АК Динів, двоє делегатів з „Б. В. 5"[10] *і ще хтось.*

[7] Точної дати наради встановити не вдалося.

[8] Євгенія Мудрик пише про це так: „Перед нападом прийшов до тата швагер-поляк Кусь Йосип і попередив, що буде „rzeź". Див. „Буде різня", с. 243.

[9] Іван Федак, „Гордий", с. 118.

(...) Про акцію в Павлокомі я не міг вирішувати сам хоча б під тим оглядом, що я з відділом перебував у чужому терені. Отож мусив усе узгоджувати з місцевими представниками. (...) Крім мого відділу участь у цій акції мала брати місцева самооборона й самооборона з Динова. Загалом мали брати участь близько 250 осіб, в тому числі мій відділ із 60 осіб. Як мала відбуватися вся акція і яка її мета, того виразно не обговорювали. Було сказано лише, що це акція помсти, яка полягає в тому, щоб затримати, а потім ліквідувати всіх чоловіків-українців у громаді Павлокома. При цьому зазначали, що слід упіймати всіх чоловіків, починаючи від п'ятнадцяти років і старших, за винятком немічних дідів. (...)

Напередодні акції проти Павлокоми відбулася нарада всіх членів місцевих організацій АК й самооборони. Нарада відбулася у світлиці в Динові. З Дильонтової і Сільниці на цій нараді могло бути десь зо 200 осіб. На цій нараді мовилося, що в Павлокомі базується відділ УПА. Наказ про здійснення акції було подано в такому світлі, що в Павлокомі є бандерівці, яких слід схопити. Мови про масову екстермінаційну акцію не було, але „низи" про це не знали.

На відповідне питання голови [суду]: чи було прийнято конкретне рішення на нараді, що слід зробити в Павлокомі? – свідок зізнає: на нараді місцеві члени АК вимагали ліквідації не лише самих членів банди УПА, а всіх українців, аби таким чином усунути небезпеку[11].

В ході процесу Бісс намагався скинути відповідальність за масове вбивство в Павлокомі на членів динівської організації АК і, як він висловився, „низи", тобто поляків з навколишніх сіл. Та це був невдалий

[10] Йдеться про командування т. зв. лісових частин „Варти" Терену Львів на Ряшівщині, якому підпорядковувався відділ пор. Бісса.

[11] Інститут Національної Пам'яті (далі – ІНП), Ряшів, 107/1468, т. 2, с. 92-93.

захист. Зізнання його колишніх підлеглих свідчать, що акцією керував виключно він, а два його взводи відіграли в ній ключову роль: перший здійснював селекцію схопленого населення, а другий здійснював екзекуцію.

Юзеф Бісс пс. „Вацлав"

На підставі спогадів мешканців села і виявлених слідчих матеріалів сьогодні можна вже досить детально відтворити перебіг подій, що відбулися в Павлокомі. З них однозначно випливає, що акції 3 березня 1945 р. передували кілька раніших атак, які були своєрідною розвідкою боєм, що дозволяли перевірити, чи українці в Павлокомі мають зброю і чинитимуть опір. Перший більший напад відбувся, мабуть, 28 лютого. Тоді вбили близько 13 українців[12]. 1 березня напали на горішню частину села, звану Загорою. Того дня застрелили ще кільканадцять осіб, а за іншими спогадами навіть кількадесят. Між тим, відповідно до рішення, ухваленого в Динові, Павлокому залишили всі польські родини. Згадана остання атака переконала поляків, що в Павлокомі, всупереч поширюваним чуткам, немає жодного відділу УПА. Село було безборонним.

За день до акції „Вацлав" влаштував нараду командирів взводів і загонів і визначив їхні завдання. *Я отримав завдання захопити церкву, у якій ми сподівалися опору з боку українців. Як, натомість, мало бути ліквідоване населення і в якій кількості, про це не йшлося,* - зізнав командир загону Чеслав Спута, пс. „Залізний"[13]. *До села Павлокоми ми прибули під ранок, на світан-*

[12] *Repatriacja czy deportacja..*, с. 85, док. 25. Марія Наум у своїх спогадах пише, що перші більші напади на Павлокому почалися у вівторок, 27 лютого 1945 р., і тривали до п'ятниці. Див. с. 263.

[13] ІНП, Ряшів, 107/1468, т. 2, с. 67-68. Протокол головного засідання суду від 30 липня 1953 р.

Спута Чеслав, пс. „Залізний", командир II взводу.

ку, і разом з місцевими відділами АК оточили його. Увійшовши в село, за наказом „Вацлава", я з усім своїм загоном зайняв церкву, у якій уже були люди, які попередньо сховалися там, почувши про наш прихід. У цей час Роман Твожидло, пс. „Єжи"[14] *за наказом, отриманим від „Вацлава", уже допитував у церкві місцевого попа на предмет зброї, схованої українцями, і намагався здобути від нього інформацію про українську банду, яка має прийти з Перемишля. Згодом цього попа вивели перед церкву, де його далі допитував і бив „Єжи". В цей час у церкві відбувалася селекція мешканців села Павлокоми, яких тут зганяли, не зважаючи на національність. Цей відбір здійснювали „Вацлав" і я за допомогою місцевого населення. Водночас „Єжи", як командир взводу, разом із своїм взводом і місцевими людьми, відводив відібраних нами людей для ліквідації на цвинтар, де їх розстріляли.*

Зауважу, що ще раніше „Єжи" з людьми свого взводу та за допомогою місцевих забрав кільканад-

[14] Твожидло Роман, пс. „Єжи", син Леона і Юзефи, нар. 17 лютого 1922 р. у Львові, у відділі „Вацлава" від початку, командир взводу.

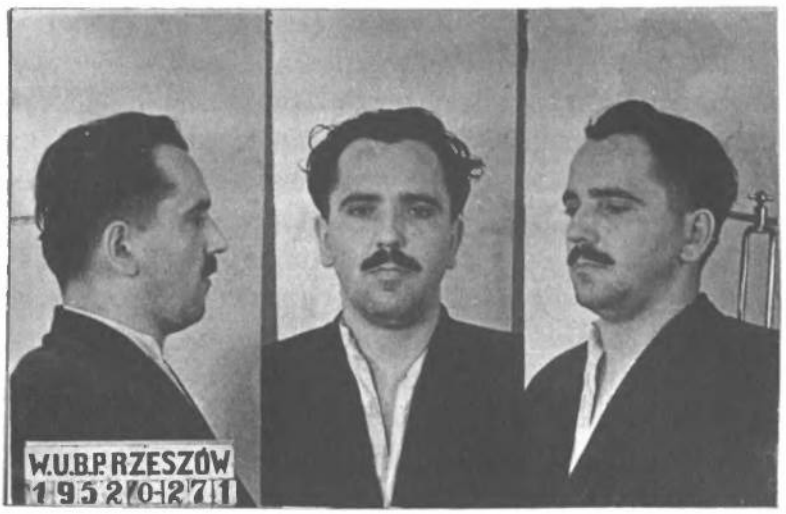

Спута Мар'ян, пс. „Рись".

цять осіб української національності, які викопали великі ями на цвинтарі. Цих людей розстріляли першими.

Тим часом люди з нашого лісового відділу АК забирали коней, корів і свиней, а місцеві люди грабували все майно вбитих українців, у чому ми їм зовсім не заважали. Уся акція тривала від раннього ранку до пізнього пополудня, а увечері ми всім відділом повернулися до Дильонґової. Зауважу, що серед убитих були люди різного віку й статі, чоловіки, старі й жінки. (...) В акції брав участь відділ „Вацлава" у складі двох взводів, одним із яких командував „Сирокомля"[15]*, а другим „Шарий"*[16] *чи Твожидло Роман, а також місцева організація АК. Усією акцією командував „Вацлав", якого після здобуття села я бачив у церкві*[17].

---

[15] Жиповський Здзіслав, пс. „Сирокомля", с. Лєона і Стефанії, нар. 27 травня 1914 р. у Стрию, командир взводу і водночас заступник пор. Бісса.

[16] Коваль Тадеуш, пс. „Шарий", с. Казимира й Анєлі, нар. 8.07.1929 р. у Львові (за іншими відомостями 18.03.1920 р.), у відділі „Вацлава" від самого початку, виконував функції командира взводу. ІНП БУ, 0183/60, с. 54.

[17] ІНП Ряшів, 107/1468, т. 1, с. 27-29. Протокол допиту Чеслава Спути, пс. „Залізний" від 23 жовтня 1952 р.

Екзекуція

Церква виконувала функцію місця, у якому відбувалася селекція майбутніх жертв. Це завдання доручили взводові Романа Твожидла, пс. „Єжи". Тут також допитували українців, піддавали їх брутальним тортурам і, на жаль – убивали[18]. Особливо жорстоко закатували греко-католицького пароха Павлокоми, о. Володимира Лемця. Спочатку його кіньми волочили навколо церкви, потім обмотали колючим дротом і били ціпами, доки не вмер. Підлога й стіни церкви були забризкані кров'ю. Згодом війт Динова доручив змити кров у зв'язку з тим, що до Павлокоми мала приїхати якась комісія[19]. Звісно, безрезультатно. У 60-ті роки церкву зруйнували, зрівнявши з землею.

Так само в церкві мав свій командний пункт у початковій фазі акції пор. „Вацлав". Потім вирушив на цвинтар, а далі, за непідтвердженими відомостями, на якийсь час поїхав до Динова, мабуть після того, як у Павлокомі несподівано з'явилися троє офіцерів АК з місцевого командування. Про цей інцидент зізнав під час процесу Мечислав Юрасінський, колишній вояк АК з Динова.

Пригадую собі такий факт, що до Павлокоми приїхали автом командири місцевої організації АК, а саме: пор. „Вража" і пор. „Рузга" і ще один, якого я не знав. Вони запитали мене про „Вацлава", а коли його зустріли – то посварилися з ним, але за що, я не знаю. „Вража" і „Рузга" були страшенно роздратовані й відразу від'їхали з Павлокоми. Це було в пополудневий час[20].

Це дуже суттєва деталь, яка вимагає перевірки за іншими джерелами, тим не менше, вона може свідчити про те, що акція у Павлокомі вийшла з-під

[18] Див. Любомира Мудрик-Гарковська, с. 246-248.
[19] Див. Олександра Потічна, с. 275.
[20] ІНП Ряшів, 107/1468, т. 2, с. 97-99. Протокол головного засідання від 31 липня 1953 р.

контролю „Вацлава", а відомість про здійснювані масові екзекуції занепокоїла місцеве командування АК. Звідси й цей несподіваний візит. На жаль, суддя, який вів процес, не проявив жодного зацікавлення цією інформацією, яка могла б бути виявитися надзвичайно суттєвою для встановлення кола осіб, відповідальних за здійснення акції проти Павлокоми.

Після повернення з Динова „Вацлав" іще раз прибув на цвинтар, щоб допильнувати закінчення екзекуції і прибирання тіл українців, застрелених у першій фазі атаки на Павлокому. Потім особисто „попрощався" з групою жінок і дітей, яким великодушно наказав дарувати життя. Він навіть виголосив до них коротку промову, у якій заявив, що назву „Павлокома" віднині наказує змінити на „Вацлавуфка"[21].

Після першої атаки, коли виявилося, що село, всупереч сподіванням, не чинить жодного збройного опору й, окрім жінок і дітей, тут немає жодної „банди УПА", почалися приготування до найбільшої і найбрутальнішої колективної екзекуції, яка сталася після війни на терені Польщі. Вбивали систематично, без надмірного поспіху, з виразним поділом ролей між тими, котрі здійснювали плановий відбір, перевіряли національність, віровизнання, вивчали метрики хрещення, і тими, які здійснювали страти. Як свідчать ті, хто пережили власну смерть, сортували навіть частини одягу, який відбирали в людей перед розстрілом. Це робили в захристії церкви, де дві молоді польки з відділу „Вацлава" сортували забране в жертв взуття, окремо чоловічий, а окремо жіночий одяг. Тим часом, від раннього ранку до 10 години, кільканадцять чоловіків копали на вже недіючому греко-католицькому цвинтарі глибоку яму. Щойно згодом жертви виводили з церкви на цвинтар, партіями, по кільканадцять осіб, де й розстрілювали. Спочатку чоловіків, потім жінок, а в кінці – дітей.

[21] Див. Іван Федак, с. 125.

Коли покінчили зі старими, взялися за нас, дітей. Брали по одному. Коли на дитині був пристойний одяг або взуття, змушували все скинути. Ставили на краю ями, по обидва боки якої стояли бандити з автоматами – пепешами. Вони по черзі то один, то другий одиночними пострілами відправляли чергову жертву в яму. Все це відбувалось на наших очах. Ми чули і бачили, як після кожного пострілу чергова жертва падала в яму[22].

Місцем страти вибрали вже недіючий греко-католицький цвинтар у Павлокомі. Вбивали пострілом у потилицю. Страту здійснювали вояки АК із взводу Коваля Тадеуша пс.„Шарий". Кілька років пізніше, вже у слідстві, Мар'ян Спута зізнав, що екзекуції у Павлокомі виконував особисто Залевскі Олєсь пс. „Тигр", а також і сам „Шарий"[23].

Є й інші описи страти. Наприклад, згаданий Р. Твожидло описав екзекуцію, в якій особисто брав участь: *Після допиту того священика* [о. Лемця – Є.М.] *я рушив у бік цвинтаря, де розстрілювали українське населення. Зазначу, що разом зі мною ішли кілька місцевих членів АК, які вели на цвинтар близько восьми осіб української національності з метою їх розстрілу. Після приходу на цвинтар цих людей поставили над викопаною ямою, де вже було кількадесят трупів, і розстріляли. У розстрілі цієї групи близько 8 осіб брав участь також і я, стріляв у них з автомата „МПі". (...)Скільки людей було там застрелено, не можу ствердити, бо я прийшов туди вже з останньою групою і лише бачив у ямі трупи*

[22] Див. Володимир Федак, с. 304-305.

[23] ІНП Ряшів, 050/1849, к. 23. Перевірчо-слідчі матеріали № 5237/II. Під час допитів Спута Мар'яна в ВУГБ у Вроцлаві 23 травня 1952 р. він дослівно зізнав: «„Zalewski Oleś ps. „Tygrys" w oddziale był ze mną od samego początku. Lubił przeprowadzać metody badawcze, znęcać się.(...) Był głównym organizatorem w Pawłokomie koło Dynowa, gdzie przeprowadzał egzekucję na mężczyznach danej wioski. (...) Głównym siepaczem tych ludzi był Zalewski Oleś ps. „Tygrys"».

одні на інших[24]*. Перед полуднем на цвинтар прибув „Вацлав", якому я доповів про допит священика. У цей час „Вацлава" супроводжували „Сирокомля" й командири місцевих організацій АК*[25].

На цвинтарі в Павлокомі є три могили. Чому? Коли першу, найбільшу, яму заповнили тіла вбитих, українців змусили копати наступну, після чого страту продовжили. У третю яму вкинули, як уже згадувалося, тіла українців, застрелених під час першої фази акції проти Павлокоми, в домівках, у криївках. Це підтверджує у своїх свідченнях один із наочних свідків, Анна Радонь:

Третя групова могила, яка є на цвинтарі – у ній також поховані люди української національності, переважно жінки й діти, яких вимордували й вистріляли у власних домівках у селі. Прибирали й ховали [їх] у цій ямі поляки. Ті люди з навколишніх громад поприходили грабувати майно після вимордуваних, і військо, яке їх вистріляло, наказало їм позбирати по селу всі близько 50 трупів і поховати, а лише тоді забирати, що їм подобається[26].

Коли в церкві не залишилося жодного живого українця, а ями, в які кинули тіла вбитих, було вже засипано й вони виглядали, як згадує наочний свідок Володимир Федак, „так, як копці на картоплю"[27], убивці рушили до дому однієї з уцілілих жертв на обід. *Після поховання вимордуваного населення прийшов до мене Мудрик Станслав з громади Бартківка, якого я знала особисто, і в моєму домі наказав мені приготувати обід на 4 людей, що я зробила, і за часину привів 4 солдатів В[ійська] П[ольського], які з'їли цей обід. Під час цього Мудрик Г. казав мені*

[24] ІНП Ряшів, 107/1468, т. 1, с. 61-62. Протокол допиту Романа Твожидла від 3 вересня 1952 р.
[25] ІНП Ряшів, 107/1468, т. 2, с. 73.
[26] ІНП Ряшів, 107/1468, т. 1, с. 147-148. Протокол допиту Анни Радонь від 10 жовтня 1952 р.
[27] Володимир Федак, с. 304.

про одного з тих солдатів, що це командир війська й походить зі Львова. Це був високий, худорлявий мужчина, чорний[28].

Нині ми вже знаємо, що цією особою був пор. Бісс, пс. „Вацлав". Станіслав Мудрик, прізвище якого виступає у свідченні Анни Радонь, наступного дня особисто застрелив трьох осіб з родини Налесників і Мудриків, які дивом пережили різанину 3 березня. Це описала у своїх споминах Ольга Дусь я дому Налесник.

Мудрик, з Бартківки, поляк, (...) знайшов шваґра. Привів його до хати, поставив під шафу та почав бити. Потім шукав чогось у його кишенях і знайшов сестрину кенкарту. Показав сестрі і запитав, що то є. Там виразно було написано, що вона українка. Мама мої також мали таку кенкарту, але вони її заховали, а тільки мали свідоцтво про хрещення. Тоді наказали сестрам встати та йти за ними. Сестра хотіла взяти дітей, але бандит не дозволив. Вивели їх обох і шваґра під вікно на сусідський город і там їх розстріляли. А тої сестри, що мала 25 років, і була найбільше побита, не могли добити. Стріляли в неї, а вона наперекір їм жила і не вмирала. Прибіг той Сувка, що тепер живе у Павлокомі, і наказав другому: „Іди ти й тій к.... ще додай, бо вона ще жива". Той пішов. Пішов та вистрелив їй у голову. Половину черепа з волоссям відірвало, і моя сестра померла. Тіла їх лежали під вікном ще три дні. Діти ходили, заглядали, кричали: „Мамо, тату, встань". Нам не можна було їх хоронити. Так трупи лежали, ніхто їх не збирав довший час, тіла розкладалися, костеніли. Аж прийшов один аковець і дав наказ, щоб забрати тіла. Тоді накинули їх на віз з-під гною, вилами і повезли на цвинтар. Ми навіть не знаємо де, в котрому місці вони поховані[29].

[28] ІНП Ряшів, 107/1468, т. 1, с. 147-148.
[29] Див. Олена Дусь, с. 166-168.

Пісенька про 600 українців, застрелених у Павлокомі...

Різні джерела подають, що в Павлокомі убили від 366 до 500 осіб. Повної кількості жертв, можливо, ми вже ніколи не дізнаємося. Передусім тому, що їх ніхто не рахував. Українці, котрі якимось дивом уціліли, покинули рідне село потай, уночі, і вже ніколи до нього не повернулися. Своєю чергою вояки АК й поляки з навколишніх сіл, які брали участь у цій акції, намагалися якнайретельніше затерти сліди свого злочину, оточити його змовою мовчанки, яка триває донині.

Проф. П. Потічний подає у своїй книзі 366 імен убитих, але серед них є й особи, які загинули під час попередніх нападів у лютому й березні, як і кілька осіб, застрелених після 3 березня, головно ті, хто прибув до Павлокоми за кілька днів після масакри, не знаючи про неї, не усвідомлюючи небезпеки, яка їм загрожувала. В кількох випадках це були молоді чоловіки й жінки, що поверталися до рідного села з примусових робіт у Німеччині. Вбивство українців, які після війни поверталися з Німеччини, було поширеним явищем і мало переважно грабункову мотивацію. Про трагічну долю більшості з них ми вже ніколи не довідаємося. Тіла їх поглинули води Сяну.

Підставою опрацьованого П. Потічним переліку жертв був список, складений у 50-ті роки Олександрою (Оленою) Потічною[30]. Він містив відомості про 324 особи, вбиті дня 3 березня 1945 р., при чому авторка подала лише ім'я глави родини та кількість осіб із цієї родини, загиблих того дня. Згодом, протягом багатьох років, проф. Потічний провадив дослідження серед колишніх мешканців Павлокоми, розсіяних по всьому світові, що мали на меті

[30] А. Мудрик, *Трагедія села Павлокоми*, [в:] *Перемишль – західний бастіон України*. Нью-Йорк – Філадельфія 1961р., с. 218.

перевірку зібраних відомостей, з'ясування різних сумнівів. Усі ці випадки автор детально й ретельно описує й аналізує у своїй праці, фрагмент якої публікуємо в цій книзі. *Дуже можливо – пише автор – що якраз це число повністю відповідає жертвам села. Однак стосовно деяких осіб непевності залишаються й надалі. З приходом нових даних всі непевності будуть справлені*[31].

У перевірчо-слідчих матеріалах Воєводського Управління Громадської Безпеки (ВУБП) в Ряшеві, особливо у т. зв. „Характеристиці № 63", опрацьованій відділом „Ц" Воєводського Управління Громадської Міліції на відділ „Вацлава", багато разів згадується цифра 375 осіб української національності, убитих у Павлокомі[32]. Тривалий час було невідомо, звідки взялися ці відомості, припускали, зрештою помилково, що джерелом їх походження могли бути зізнання заарештованих вояків з відділу „Вацлава" чи його самого. І лише в ході аналізу судових документів справи Чеслава Спути й інших вдалося натрапити на телефонограму Народної Громадської Ради в Динові, надіслану до Районного Військового Суду в Ряшеві 4 серпня 1953 р., тобто, вже під час процесу, у якій голова Президії НГР Юзеф Карнаб інформує суд, що *дня 3 березня 1945 р. в селі Павлокома було вбито близько 75 осіб, в тому числі троє жінок і троє дітей* (sic!). *Натомість у цій місцевості було вбито близько 300 осіб з інших місцевостей (тієї ж ночі)*[33]. З яких місцевостей були ці люди і якої національності, не згадано.

Ця телефонограма була відповіддю на питання Суду від 20 липня 1953 р., що містило прохання здійснити розвідку серед місцевого населення для з'ясування скільки осіб української національності

[31] Див. Петро Потічний, с. 64.
[32] ІНП Варшава, 0183/60, к. 23.
[33] ІНП Ряшів, 107/1468, т. 1, с. 58.

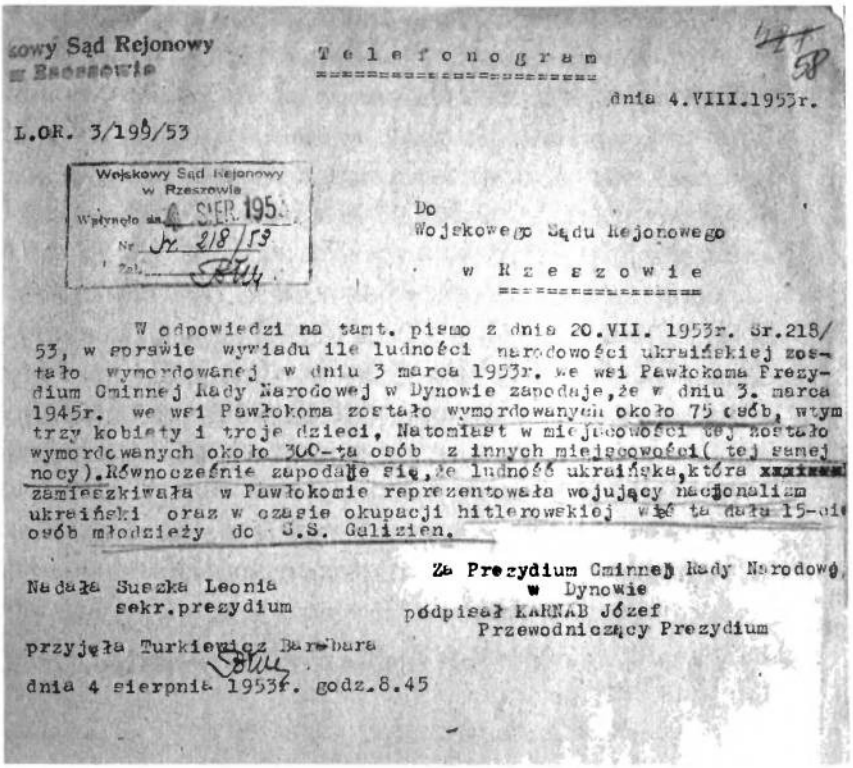

owy Sąd Rejonowy
w Rzeszowie

Telefonogram

dnia 4.VIII.1953r.

L.OR. 3/199/53

Wojskowy Sąd Rejonowy
w Rzeszowie
Wpłynęło dn. 4 SIER 195
Nr Jx 218/53
Zał.

Do
Wojskowego Sądu Rejonowego
w Rzeszowie

W odpowiedzi na tamt. pismo z dnia 20.VII. 1953r. Sr.218/53, w sprawie wywiadu ile ludności narodowości ukraińskiej zostało wymordowanej w dniu 3 marca 1953r. we wsi Pawłokoma Prezydium Gminnej Rady Narodowej w Dynowie zapodaje, że w dniu 3. marca 1945r. we wsi Pawłokoma zostało wymordowanych około 75 osób, wtym trzy kobiety i troje dzieci, Natomiast w miejscowości tej zostało wymordowanych około 300-ta osób z innych miejscowości(tej samej nocy). Równocześnie zapodaje się, że ludność ukraińska, która zamieszkiwała w Pawłokomie reprezentowała wojujący nacjonalizm ukraiński oraz w czasie okupacji hitlerowskiej wzięła udział 15-cie osób młodzieży do S.S. Galizien.

Za Prezydium Gminnej Rady Narodowej
w Dynowie
podpisał KARNAB Józef
Przewodniczący Prezydium

Nadała Suszka Leonia
sekr.prezydium

przyjęła Turkiewicz Barbara

dnia 4 sierpnia 1953r. godz.8.45

вбили 3 березня 1945 р. в Павлокомі. Поминаючи факт, що подана в ній кількість 75 осіб убитих мешканців Павлокоми, а особливо лише трьох жінок і трьох дітей, не відповідає правді, як і те, що інші 300 вбитих не були мешканцями цього села – то загальна кількість жертв є найближчою до встановленої колом родин убитих і опублікованої у книзі проф. Потічного.

З черги в акті звинувачення у справі Чеслава Спути й інших багаторазово подається кількість 500 убитих українців. Після ознайомлення з матеріалами, які 1952 р. були в розпорядженні Районної Військової Прокуратури в Ряшеві, можна визнати, що сформульоване таким чином звинувачення випливало більше з бажання приписати якомога більшу кількість злочинів, здійснених звинуваченими, аніж з відомих фактів.

Таку ж кількість жертв подала Анна Радонь[34], допитувана як свідок 10 жовтня 1952 р. *Наскільки я пригадую* – зізнала вона – *того дня було вбито понад 500 осіб, рахуючи загалом чоловіків, жінок і дітей, також і тих, яких постріляли й закатували у власних обійстях у селі, групова могила яких є в кутку цвинтаря з боку ріки*[35].

Однак згодом, під час головного засідання у Районному Військовому Суді в Ряшеві, А. Радонь, яка виступала в якості свідка прокуратури, відкликала частину своїх попередніх свідчень, ствердивши, що особисто не була на цвинтарі під час страти й не бачила, скільки точно осіб застрелили того дня.

Зі свого боку як сам пор. Юзеф Бісс, так і його підлеглі спочатку визнавали, що застрелили не більше 80 осіб, виключно чоловіків. Під час процесу Бісс заявив, що особисто простежив, аби всі жінки й діти могли безпечно покинути село. З часом звинувачені дещо збилися у своїх свідченнях, перекладаючи вину за більшу кількість убитих українців на відділи АК з Динова.

Факт звільнення групи жінок і малих дітей підтверджують і самі українці. Однак за їхніми свідченнями таких осіб було не більше 40. Окрім того, двох жінок із цієї групи й малу дитину застрелив по дорозі ескорт[36]. Їхні тіла кинули в придорожні рови. Бісс забув також сказати про одну маленьку деталь, а саме, що майже всіх жінок і дітей вигнали з Павлокоми майже зовсім голими й босими. Того дня впав густий сніг, а дорога ще була скута кригою. Кілька жінок із найтяжчими обмороженнями потрапили до шпиталю в Перемишлі.

З часом кількість жертв зросла навіть до 600. Прикладом, а заодно й похмурою цікавинкою, може

[34] Анна Радонь з дому Васараб, дочка Миколи й Марії, нар. 2 лютого 1903 р., була українкою, матір'ю Діонізія Радоня.
[35] ІНП Ряшів, 107/1468, т. 1, с. 147-148,
[36] Див. П. Потічний, с. 73, також інші свідчення.

послужити свідчення Тадеуша Осипанка, якого судили разом з іншими членами т. зв. Динівської самооборони АК в колективному процесі за численні вбивства українців, зокрема сусіднього села Лубна. Під час слухань 1948 р. він зізнав, що серед поляків Динова в цей час була популярною пісенька, у якій, в одній зі строф, співалося про те, що під час акції проти Павлокоми вбили 600 українців[37].

Ексгумація

Котра з названих кількість убитих є дійсною, важко ствердити з цілковитою певністю. Єдиним способом перевірки могла б бути ексгумація останків жертв, а її, як відомо, ніколи не здійснили. В цій ситуації можна вважати сенсаційною інформацію

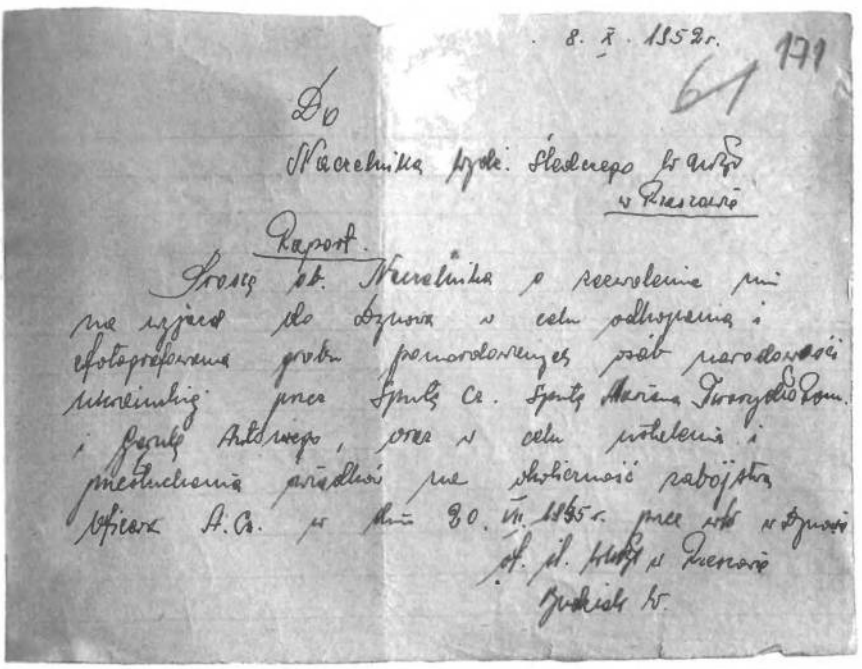

Рукописний рапорт слідчого офіцера ВУГБ у Ряшеві пор. Вільгельма Будзяка від 8 жовтня 1952 р. з проханням про дозвіл на розкопки й фотографування могили вбитих осіб української національності на цвинтарі в Павлокомі. ІНП Ряшів, 050/1849, с. 171.

[37] ІНП Ряшів, 107/772, с. 27-28.

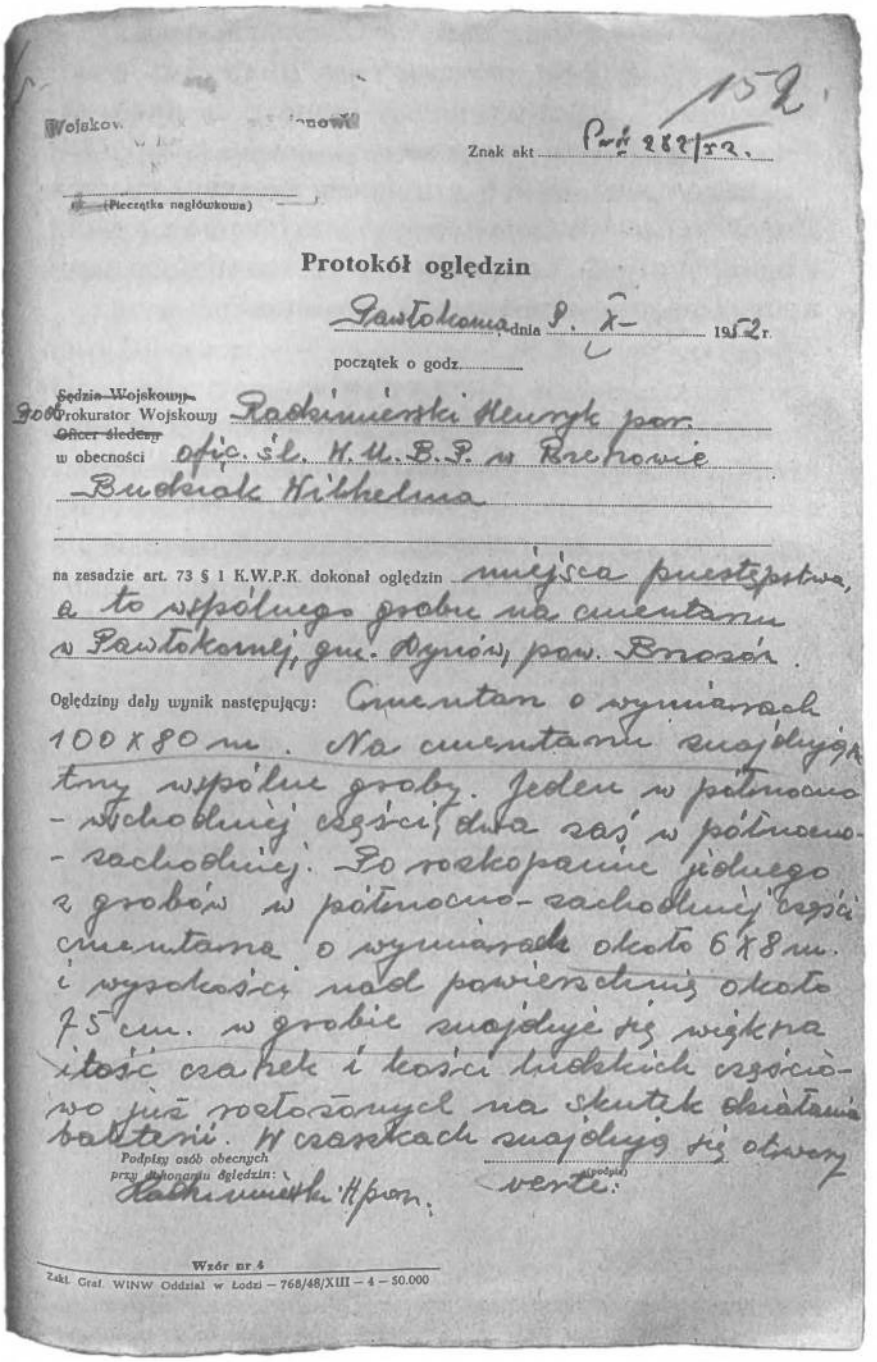

152

Wojskow... ...nowi

Znak akt Pr. 282/52.

(Pieczątka nagłówkowa)

Protokół oględzin

Pawłokoma dnia 9. X. 1952 r.

początek o godz.

~~Sędzia Wojskowy~~
Prokurator Wojskowy Radzimierski Henryk por.
~~Oficer śledczy~~
w obecności ofic. śl. W.U.B.P. w Brzozowie
Budziak Wilhelma

na zasadzie art. 73 § 1 K.W.P.K. dokonał oględzin miejsca przestępstwa, a to wspólnego grobu na cmentarzu w Pawłokomej, gm. Dynów, pow. Brzozów.

Oględziny dały wynik następujący: Cmentarz o wymiarach 100 x 80 m. Na cmentarzu znajdują się trzy wspólne groby. Jeden w północno-wschodniej części, dwa zaś w północno-zachodniej. Po rozkopaniu jednego z grobów w północno-zachodniej części cmentarza o wymiarach około 6 x 8 m. i wysokości nad powierzchnią około 75 cm. w grobie znajduje się większa ilość czaszek i kości ludzkich częściowo już rozłożonych na skutek działania bakterii. W czaszkach znajdują się otwory verte.

Podpisy osób obecnych przy dokonaniu oględzin: Radzimierski H. por.

(podpis)

Wzór nr 4

Zakł. Graf. WINW Oddział w Łodzi – 768/48/XIII – 4 – 50.000

„Протокол огляду" групової могили на цвинтарі у Павлокомі, 9 жовтня 1952 р. ІНП Ряшів, 107/1468, т. 1, с. 152.

o średnicy około 8 mm. od tyłu głowy. Części przednie czaszek przeważnie są roztrzaskane i popękane co daje podstawę do twierdzenia, że są to otwory zrobione przez pociski i że strzelane było w tył głowy. W grobie są złożone zwłoki niewiast i dzieci, o czym świadczy fakt znalezienia czaszek i kości małych rozmiarów, oraz czaszek z długimi włosami i splecionymi warkoczami, że w grobie złożone są ciała kobiet potwierdza również fakt znalezienia guzików od damskich bluzek. Układ kości i czaszek wskazuje na to, że ciała ludzkie nie były układane lecz wrzucane do grobu jedno na drugie. Przypuszczalnie w rozkopanym grobie znajdować się może pogrzebanych około osiemdziesiąt osób. Groby wskazane zostały przez miejscową ludność, która stwierdza, że właśnie w tych miejscach rozstrzeliwano ludzi i zagrzebywano ich w grobach wykopanych uprzednio przez samych rozstrzelanych. Na tym protokół oględzin zakończono i po odczytaniu podpisano:

oględzin dokonał: obecny przy oględzinach:

Wojskowej Prokuratury Rejonowej
w Rzeszowie
Radzimierski por.
-/ Radzimierski Henryk por.

[illegible]

Фото цвинтаря у Павлокомі, виконане під час часткової ексгумації однієї з трьох групових могил, 9 жовтня 1952 р. ІНП Ряшів, 107/1468, т. 1, с. 157. Внизу два гудзики від сорочки однієї з убитих жінок, знайдені 9 жовтня 1952 р. у розкопаній груповій могилі на цвинтарі в Павлокомі. ІНП Ряшів, 107/1468, т. 1, (конверт).

про те, що дня 9 жовтня 1952 р., в ході слідства, веденого проти членів відділу „Вацлава" здійснили, хоча й дуже побіжно, ексгумацію з однієї з могил. З протоколу, який зберігся в судових актах, випливає, що прокурор пор. Генрик Радзімерський з Районної Військової Прокуратури в Ряшеві та слідчий офіцер Воєводського Управління Громадської Безпеки в Ряшеві хор. Вільгельм Будзяк здійснили огляд місця злочину, а саме спільної могили на цвинтарі в Павлокомі. Рукописний ескіз, доданий до протоколу, й фото підтверджують,

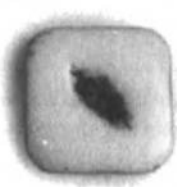

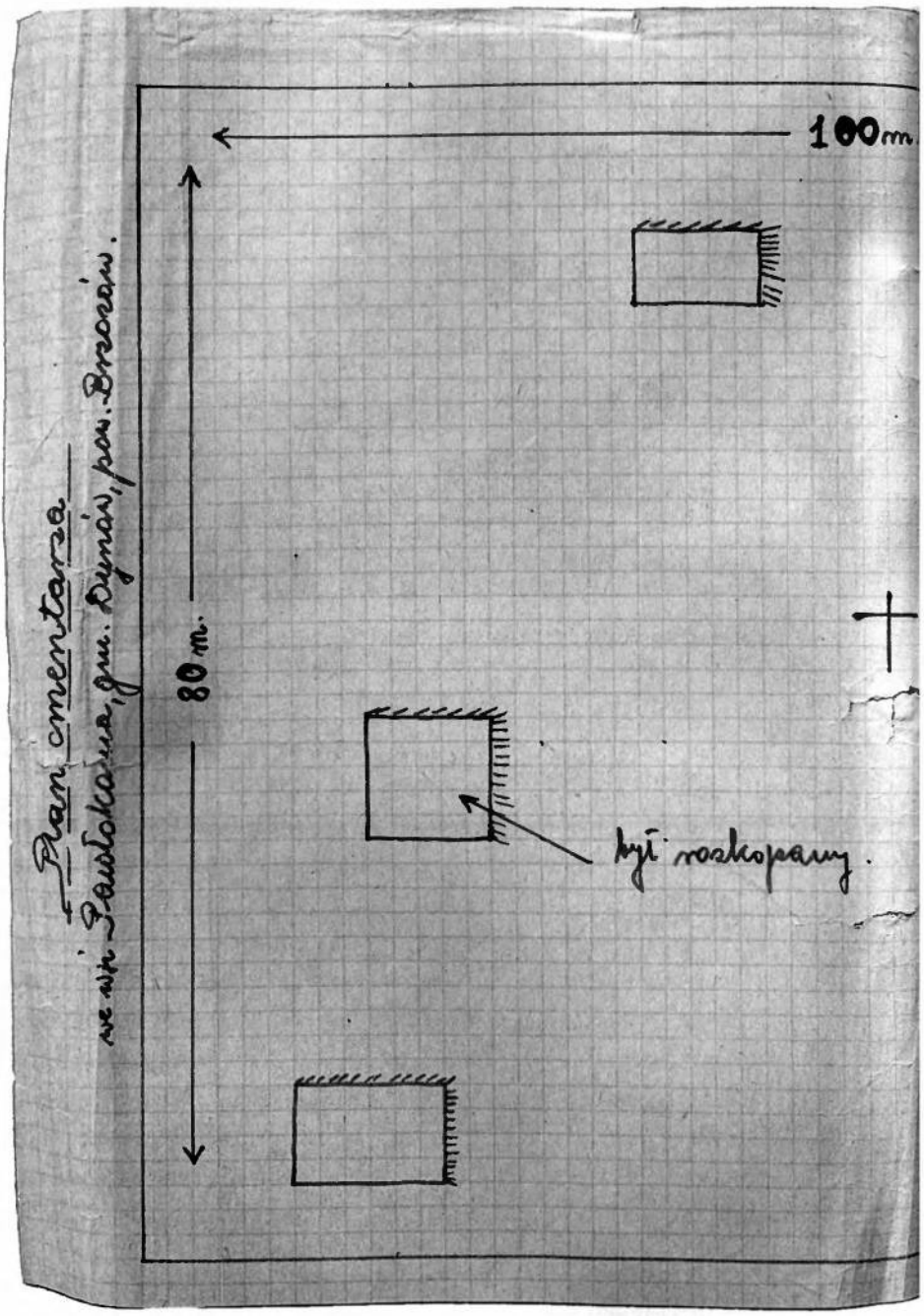

План цвинтаря у Павлокомі з позначеннями трьох групових могил, виконаний 9 жовтня 1952 р. прокурором Районної Військової Прокуратури в Ряшеві хор. Генриком Радзімірським.
ІНП Ряшів, 107/1468, т. 1, с. 156.

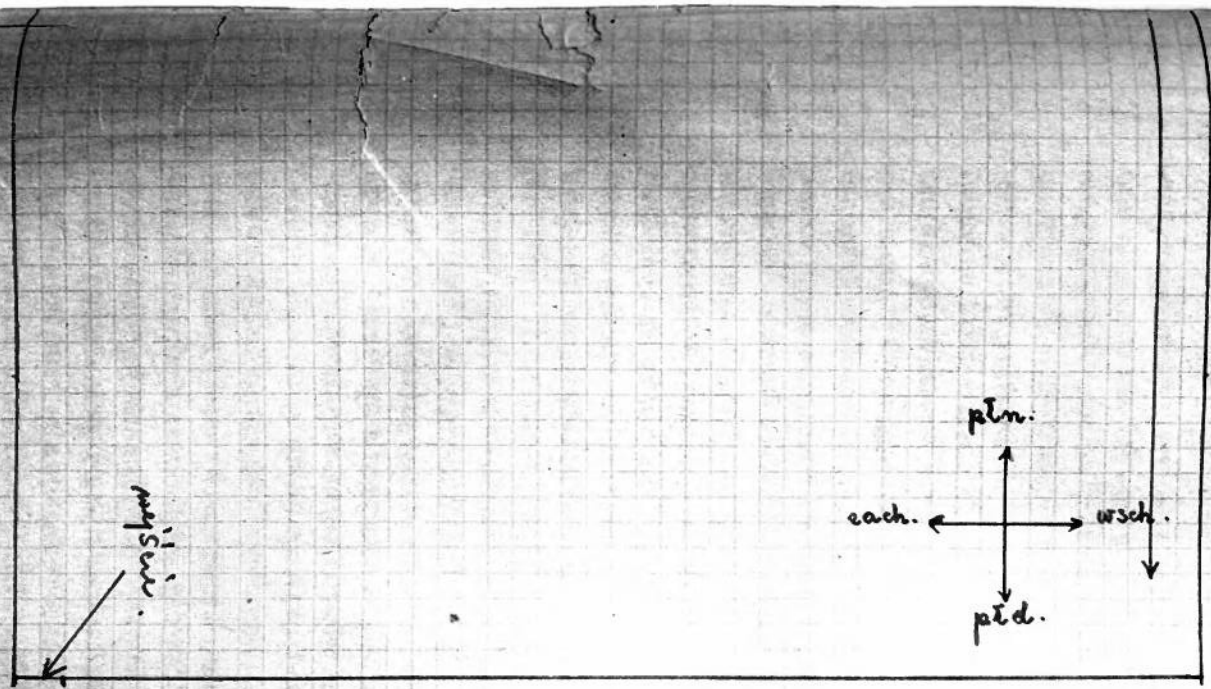

Legenda: † Krzyż.
graby zbiorowe.
wejście.

1 m = 3 cm

wykonał: Radzimierski Hr.

Prokurator
Wojskowej Prokuratury Rejonowej
w Rzeszowie
I-I Radzimierski Henryk Kpor.

Zwłokowa dn. 9. X - 1952.

що це була одна з трьох могил, середня, звана центральною, яка містила, ймовірно, найбільшу кількість застрелених осіб.

Після розкопок однієї з могил у північно-західній частині цвинтаря розміром 6х8 м і висотою над поверхнею бл. 75 см у могилі знаходиться велика кількість черепів і людських костей, уже частково розкладених внаслідок діяльності бактерій. У черепах є отвори діаметром бл. 8 мм в задній частині голови. Передні частини черепів переважно розбиті й потріскані, що дає підставу стверджувати, що це отвори, зроблені кулями, і що стріляли в задню частину голови. В могилі зібрано останки жінок і дітей, про що свідчить виявлення черепів і костей малих розмірів, а також черепів з довгим волоссям і заплетеними косами. Те, що в могилі зібрано тіла жінок, підтверджує також факти виявлення ґудзиків від дамських блузок. Розміщення черепів і кісток свідчить, що людські тіла не складали, а кидали в могилу одні на інших[38].

Двох інших могил, існування яких підтвердилося під час огляду місцевості на цвинтарі, не розкопували. Ще того ж дня здійснили ексгумацію з криниці на ринку в Динові, в яку підсудні в процесі Ч. Спута й інші кинули тіла вбитих ними українців і вже згаданого офіцера Червоної армії.

У кількох спогадах, публікованих у цій книзі, мовиться також про кількадесят осіб, яких поляки загнали у якийсь бункер і згодом там убили. Йдеться, ймовірно, про бункер, побудований росіянами до 1941 р. на павлокомських полях, як елемент укріплень на радянсько-німецькому кордоні, який тоді проходив уздовж Сяну. Цю інформацію підтверджує Богдан Федак, який у своїх спогадах пише так: *Бабця Розалія разом з іншими 60-ма старшими жінками*

[38] ІНП Ряшів, 107/1468, т. 1, с. 152, Протокол огляду від 9 жовтня 1952 р.

була скинута в бункер, або в нас іще називали це місце – точка, і там усі загинули, закидані гранатами. Як розповідали люди, ще кілька днів чулися звідти зойки і стогін[39].

Іншу версію інформації про бункер подає Олександра Потічна. За її свідченням, яке вона склала відразу після приїзду до Канади на початку 1950 р., до згаданого бункера скинули всі трупи людей, убитих 3 березня 1945 р. під час першої фази акції на павлокомських присілках Карпівка, Несторівка і Сльончківка. Українців, які тут жили і переважно не встигли добігти до села і сховатися у церкві, нападники просто стріляли на місці. Як пише О. Потічна *трупи невинних і безборонних людей валялися аж до 28 квітня. Лише за наказом з Динова село очищено від трупів, бо боялися, що мала приїхати якась міжнародна комісія (...) Також їм наказали очистити церкву від крові*[40]. Наказ ґмінної влади в Динові, як пише авторка, виконували Стах і Вавжко Сльончка та Пантол з Павлокоми. Мабуть тоді, замість везти тіла вбитих на віддалений більше кілометра цвинтар і копати четверту вже могилу, яка була ще одним доказом злочину, їх скинули до спорожнілого бункера і присипали камінням і землею. Інформація про групову страту в бункері виступає також у інших спогадах, згадує про неї у своїй книжці й проф. Потічний[41]. Немає сумніву, що наведені факти, як і число жертв, вимагають ретельної перевірки, а тлінні останки вбитих, якщо вони там дійсно досі спочивають, заслуговують ексгумації і гідного перепоховання.

Інформація про приїзд комісії це інший дуже цікавий і досі зовсім невідомий факт у пошуках правди про трагедію Павлокоми. З інших джерел відомо, що це мала бути комісія представника уряду України

[39] Див. Богдан Федак, с. 294.
[40] Див. Олександра Потічна, с.275.
[41] Див. Петро Потічний, с. 85.

зі справ евакуації українців з Польщі до УРСР. Чи справді така комісія була в Павлокомі і чи збереглися на цю тему якісь документи, відповіді на це питання треба шукати в київських архівах.

Юзеф Бісс „Вацлав"

У кінці 80-х років, під час праці над книгою Акція „Вісла" натраплено у Центральному Військовому Архіві на рапорт віце-прокурора Головної Військової Прокуратури м-ра Ч. Лапінського від 10 жовтня 1947 р., опрацьований на підставі судових актів пор. Юзефа Бісса, пс. „Вацлав". Він містив його персоналії, опис вчинених злочинів і згадку про засудження Гарнізонним Військовим Судом у Ряшеві дня 4 вересня 1945 р. на два роки ув'язнення, зокрема за участь у антиукраїнських акціях на терені Березівського пов. і *здійснення кількох убивств українців*[42]. Це був перший і протягом багатьох років єдиний слід, що вказував на зв'язок пор. Бісса й відділу, яким він командував, із справою злочину, здійсненого в Павлокомі. Спроба отримати доступ до актів Гарнізонного Військового Суду в Ряшеві закінчилася в той час невдачею, хоча, як згодом виявилося, вони зберігалися в ЦВА. Нині ці акти, позначені шифром G. 405/45, зберігаються у Бюро Використання й Архівізації Інституту Національної Пам'яті у Варшаві і є загальнодоступними[43], а наші відомості про пор. Ю. Бісса й підлеглих йому вояків АК є вже значно багатшими.

Юзеф Бісс народився 24 липня 1913 р. у Львові, в родині Станіслава й Владислави з Джевецьких. Після закінчення учительської семінарії у вересні 1935 р. був покликаний на дійсну військову службу

[42] Центральний Військовий Архів, IV.110, т. 149, с. 379-381.

[43] ІНП Варшава, 915/1718, Гарнізонний Військовий Суд у Ряшеві. Ці акти, що налічують 239 сторінок, розсекретили 9 лютого 2006 р.

Відділ пор. Бісса в лісі біля села Змислувки, 3 травня 1945 р.

в 48 піхотному полку у Станіславові, під час якої пройшов курс підхорунжих запасу й отримав звання капрала, а в січні 1938 р., після 6-тижневої перепідготовки, був підвищений у званні до підпоручника запасу. У вересні 1939 р. командував ротою 49 піхотного полку. Під час радянської окупації працював учителем біля Коломиї, там розпочав і підпільну діяльність. Навесні 1944 р. прийняв командування новоствореної роти 26 полку Армії Крайової.

Після приходу Червоної армії в липні 1944 р. його відділ був роззброєний, а вояків відпустили додому. Довідавшися про вибух Варшавського повстання, Бісс зібрав частину своїх людей і разом з ними вирушив до Варшави. Однак вони змогли дістатися лише в околиці Любліна, звідки восени 1944 р. перейшли на терен Ряшівського пов. до сіл Конколівка і Білка. З лютого 1945 р. відділ квартирував у господарів села Дильонґової Березівського пов. Саме звідси, 3 березня 1945 р., Бісс зі своїми вояками вирушили в атаку на українське село Павлокому, віддаленого за 6 км.

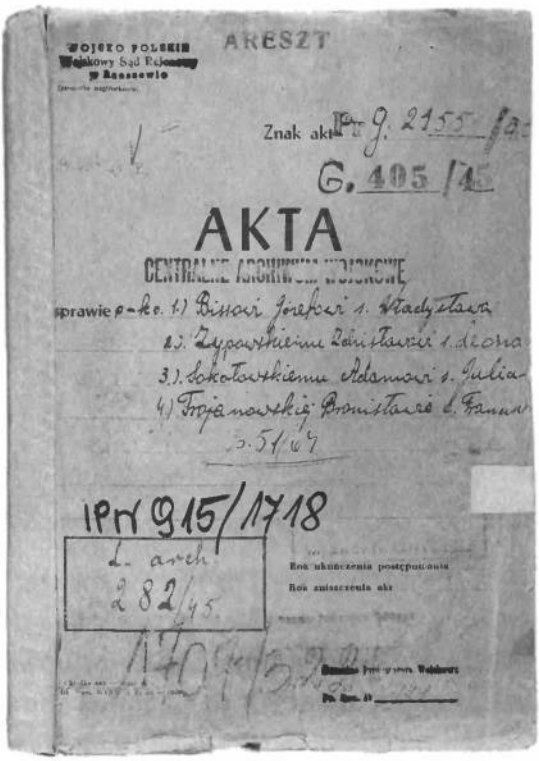

Акти першої судової справи Ю. Бісса

За кілька днів рота „Вацлава" провела в районі Динова над Сяном кількагодинний бій із загоном НКВД, який місцева самооборона АК прийняла за УПА[44]. Коли ця помилка з'ясувалася, бій припинили. Після цієї сутички Бісс на кілька днів відійшов до Лясківки, а далі до села Змислівка у Ланьцутському повіті. 29 травня 1945 р. постій роти атакував сильний відділ військ НКВД й функціонерів УГБ з Ряшева. При цьому були затримані пор. Бісс, його заступник підпор. Здзіслав Жиповський пс. „Сирокомля", командир взводу Адама Соколовський пс. „Адам" і командир жіночого персоналу роти Броніслава Трояновська пс. „Ева". Більшість вояків, дякуючи щасливому співпадінню, зуміли вирватися з оточення без особливих втрат.

[44] ІНП Ряшів, 107/1468, т. 1, с. 27-29, Протокол допиту Чеслава Спути.

Жиповський Здзіслав, пс. „Сирокомля".

Слідство проти всієї четвірки провадили досить поверхово. Попри те, що серед конфіскованих матеріалів були донесення пор. „Вацлава", що однозначно вказували на участь його відділу в убивстві осіб української національності, а справа вбивства у Павлокомі набула в цей час значного розголосу, це питання не виринуло ні в допитах слідчого офіцера ВУГБ в Ряшеві, ні, зрозуміло, в зізнаннях заарештованих. Мало бракувало, аби Бісса і його колег взагалі виправдали і звільнили з-під арешту. На це вказують протоколи двох засідань закритого Гарнізонного Військового Суду в Ряшеві від 14 серпня і 3 вересня, на яких головуючий, суддя пор. Мечислав Бучковський і прокурор Гарнізонної Військової Прокуратури в Ряшеві к-н Цезарій Матковсʼкий вирішили, що на підставі декрету про амністію 1945 р. слідство відносно всієї четвірки буде припинене[45]. Однак під час судового засідання з участю звинувачених, на якому головував інший суддя, к-н д-р Ян Любачевський, Ю. Бісс вчинив помилку, визнавши своє авторство рапорту від 6 лютого 1945 р., надісланого командувачеві Львівського терену, у якому в розділі „Ліквідації" написав: *Коли щодо комуністів і більшовиків ми виконуємо [вироки]лише на прохання місцевих влад, і лише в трьох випадках я наказав застрелити партійних більшовиків, бо вони загрожували безпосередньо роті, - то щодо українців на власний розсуд при кожноій нагоді*[46].

[45] ІНП Варшава, 915/1718, с. 107, 110.
[46] Там само, с. 117.

За вироком Гарнізонного Військового Суду в Ряшеві від 4 вересня 1945 р. Юзефа Бісса засудили на 7 років ув'язнення. В силу декрету про амністію від 2 серпня 1945 р. той самий суд зменшив покарання до 2 років. Однак на подання Прокуратури Найвищий Військовий Суд скасував цей вирок, повернувши попереднє покарання – 7 років. Інші особи отримали такі вироки: Здзіслав Жиповський – 5 років ув'язнення, Адама Соколовський – 4 роки, Броніслава Трояновська – 2 роки[47]. У випадку Соколовського і Трояновської ГВС скасував покарання цілком у силу амністії і 6 вересня 1945 р. обох звільнили з ув'язнення[48]. 21 травня 1947 р. Районний Військовий Суд у Ряшеві в силу чергової амністії від 22 лютого 1947 р. скасував Жиповському подальше ув'язнення, а Біссові зменшив наполовину, тобто до 3 років і 6 місяців[49]. Із в'язниці у Вронках пор. „Вацлав" вийшов 29 листопада 1948 р. Він осів у Ополі, де тим часом оселилася його дружина з трьома дітьми[50].

25 січня 1951 р. Бісса знову заарештували, цього разу звинувативши в грабіжницьких нападах на каси й крамниці[51]. 11 жовтня 1951 р. Районний Військовий Суд в Ополі засудив його на 8 років ув'язнення[52]. Під час слідства питання попередньої діяльності Бісса в АК майже зовсім не порушували, так само, як і справи злочину, здійсненого його відділом у Павлокомі. Цього разу він також не відсидів усього терміну. 26 квітня 1955 р. його умовно звільнили з ув'язнення.

Після арешту Бісса у травні 1945 р. командування очолив Онуфрій Кузняр пс. „Попель"[53]. У кінці

[47] Там само, с. 119-123, Вирок ГВС від 4 вересня 1945 р.
[48] ІНП 915/1718, с. 239-240.
[49] Там само, с. 154.
[50] Там само, с. 192.
[51] Там само, с. 7-67. Протоколи допитів Бісса від 10 березня 1951 р.
[52] Там само, с. 112-114.
[53] „Попель" – Кузняр Онуфрій – див. „Персональний питальник".

червня 1945 р. відділ, який на той час налічував близько 30 осіб, знову повернувся у район Динова і розквартирувався у селах Дильонґова й Бартківка біля Павлокоми. Небавом трапилася подія, яка вирішила його подальшу долю.

20 липня 1945 р., під час народного фестину в Динові, четверо членів відділу: Мечислав Вуйціцький пс. „Брись" (квартирмейстер роти), Роман Твожидло „Єжи" (ком. взводу), його дружина Галина, брати Чеслав „Залізний" (ком. взводу) і Мар'ян Спута „Рись" винятково брутально вбили молодого офіцера Червоної Армії, який приїхав до місцевої пекарні по продукти. Тіло жертви спочатку хотіли кинути в Сян, а потім, за порадою члена АК з Динова Юзефа Ґерулі, утопили в недіючій криниці на ринку міста. Уже під час слідства виявилося, що раніше туди кидали трупи багатьох українців, убитих АК у Динові.

Місцеве керівництво АК, побоюючися репресій з боку УБ й НКВД проти населення Динова, видало наказ про негайний вихід із цього терену всіх членів відділу „Вацлава"[54]. В кінці липня вони отримали підроблені репатріаційні картки, частина також фальшиві посвідки особи, залізничні квитки і гроші на дорогу[55]. Більшість виїхали на Долішній Шльонськ, переважно до Вроцлава, й у район Любаня Шльонського. Усю зброю перевезли до Динова й передали місцевій організації АК[56].

За дорученням „Попеля" – Чеслав Спута, Вуйціцький і Твожидло виїхали до Ряшева для організації фінансової і продовольчої допомоги для пор. Бісса

[54]ІНП Ряшів, 107/1468, т. 2, с. 70-71.

[55]Там само.

[56]Станіслава Зверцяна з Динова, у якого залишили на зберігання згадану зброю, заарештували в серпні 1947 р. і 12 березня 1948 р. засудили на пожиттєве ув'язнення. ІНП Варшава, 0183/60, с. 130.

та інших членів відділу, що перебували у слідчій в'язниці УГБ. З цією метою вони здійснили кілька нападів на крамниці й приватних осіб[57]. У грудні вони також виїхали на західні землі. 1947 р. майже всі скористалися з амністії, визнавши свою приналежність до АК. І від цього моменту безславна історія відділу „Вацлава" почала б, мабуть, забуватися, аби не слідство хор. Вільгельма Будзяка з ВУГБ в Ряшеві у справі вже згаданого вбивства офіцера Червоної армії, що спричинило арешт, а потім і засудження усіх осіб, причетних до цієї справи[58].

В ході цього, несуттєвого на перший погляд, слідства цілком випадково, наче принагідно, сплила справа злочину в Павлокомі[59]. Детально ця справа висвітлена у польськомовній підбірці документів.

Слід визнати, що хор. В. Будзяк, який провадив слідство, завдав собі чималих клопотів, аби відкрити куліси акції проти Павлокоми. Зокрема, саме з його ініціативи було здійснено огляд місцевості в місці здійсненого злочину, розкопки однієї з трьох колективних могил, її опис, виконано цінну фотодокументацію[60], допитано наочних свідків страти. Потім, уже в ході процесу, він віднайшов у різних карних

[57] ІНП Ряшів, 107/1468, т. 2, с. 71-72. Протокол допиту Чеслава Спути.

[58] ІНП Ряшів, 107/1468, т. 1, с. 51. Чеслава і Мар'яна Спуту заарештували 13 травня 1952 р. у Вроцлаві, а за два місяці Романа Твожидла і його дружину Галину.

[59] ІНП Ряшів, 107/1468, т. 1, с. 49. У „Постанові про притягнення до карної відповідальності" Чеслава Спути, складеній Вільгельмом Будзяком 14 листопада 1952 р., з'являється перша згадка про його участь у *„масовому вбивстві осіб української національності в місцевості Павлокома пов. Березів, де вбито понад 500 осіб, тіла яких склали в трьох колективних могилах*". Про свою участь у акції проти Павлокоми Р. Твожидло розповів під час першого допиту у слідчій в'язниці ВУГБ в Ряшеві 3 вересня 1952 р. ІНП Ряшів, 107/1468, т. 1, с. 61-62.

[60] Частина фото, що зображали ексгумовані рештки вбитих жінок і дітей, зникли з актів.

закладах і викликав до Ряшева на процес як свідків, кількох членів динівської організації АК, запідозрених в участі в акції проти Павлокоми, а також самого пор. Юзефа Бісса, засудженого тим часом за грубіжницькі напади.

Вироком РВС у Ряшеві від 17 серпня 1953 р. Романа Твожидла, зокрема за те, що *3 березня 1945 р., як командир взводу, брав участь у екстермінаційній акції українського населенняв Павлокомі, де вбили близько 375 осіб українського населення*, засудили на 15 років ув'язнення, Чеслава Спуту – на 15 років, Мар'яна Спуту – на 8 років, Антонія Ґерулю – на 4 роки й 6 місяців. Галину Твожидло виправдали і звільнили з-під арешту.

Гнітюче враження справляє фінал павлокомської справи. Попри те, що в ході процесу Чеслава Спути й інших без жодного сумніву було доведено, що саме Юзеф Бісс керував усією акцією, особисто видав наказ про розстріл принаймні 375 осіб і стежив за їхньою стратою, прокурор не дав розпорядження про перегляд попереднього вироку РВС в Ополі, що засудив його на 8 років ув'язнення виключно за грабіжницькі напади на крамниці й каси.

За злочин убивства, здійнений супроти українського населення Павлокоми, його ніколи не оскаржили й не засудили. Після виходу 1955 р. з в'язниці він жив, ніким не потурбований, у Ополі. Помер 30 вересня 1977 р і був похований на цвинтарі Ґославицької Колонії.

Лише три роки провели у в'язниці інші головні учасники павлокомського злочину – Роман Твожидло та брати Чеслав і Мар'ян Спута. За вироком Найвищого Суду від 30 серпня 1956 р. вирок щодо них з 1953 р. було скасовано, а карне провадження проти них припинено[61]. У вересні 1956 р. усі вони вийшли на волю.

[61] ІНП Ряшів, 107/1468, т. 2, с. 348-350.

Засуджений у вересні 1945 р. за вироком Гарнізонного Військового Суду в Ряшеві на 5 років ув'язнення Здзіслав Жиповський пс. „Сирокомля", який під час акції проти Павлокоми, як заступник Ю. Бісса, особисто стежив за відбором, а потім за стратою населення на цвинтарі, – 21 травня 1947 р. в силу амністії був звільнений із в'язниці.

4 березня 1964 р. Найвищий Військовий Суд „постановив розпорядитися про зняття судимості" з Адама Соколовського засудженого вироком того ж ГВС у Ряшеві[62]. Ймовірно ніколи не були покарані Олесь Залєвський пс. „Тиґрис" і Тадеуш Коваль пс. „Шарий", які, за свідченням очевидця, особисто здійснювали страти на цвинтарі в Павлокомі[63].

Однак найвражаючими є останні сторінки судової справи Юзефа Бісса. 22 червня 1991 р. Воєводський Суд в Ополі визнав вирок РВС в Ополі від 1951 р. недійсним[64]. 23 жовтня 1992 р. той же суд відсудив з Державної Скарбниці, за несправедливе засудження і ув'язненя Бісса, на користь його синів: Казимира, Тадеуша і Януша Біссів, відшкодування в сумі 176.400.000 злотих (сто сімдесят шість мільйонів чотириста тисяч злотих)[65]. Майже одночасно, 29 вересня 1992 р., так само Воєводський Суд у Ряшеві визнав недійсним вирок кол. Гарнізонного Військового Суду в Ряшеві від 4 вересня 1945 р. щодо Юзефа Бісса й 24 травня 1993 р. відсудив відшкодування для його синів в сумі 157.460.000 зл.

Чи такою є ціна життя 366 українців Павлокоми!?

Квітень 2006 р.

---

[62] ІНП Варшава, 915/1718, с. 239-240.

[63] ІНП Ряшів, 050/1849. Контрольно-слідчі акти, № 5237/II, Спута Мар'ян, с. 23.

[64] Там само.

[65] Там само. Повний текст судової постанови публікується у польськомовному виданні.

4 березня 2006 р. Перемисько-Варшаський митрополит Іван Матриняк, тримаючи в руках хрест останнього пароха Павлокоми, о. Володимира Лемця, відправив панахиду за упокій душ померлих трагічно мешканців села.

Памя'ятник 366 українцям замордованим у Павлокомі. Його авторами є: скульптор Петро Дзиндра, архітектор Олександр Ярема, художник Ярослав Троцько зі Львова. Проект адаптації пам'ятника на павлокомському цвинтарі виконав архітектор Юрій Левосюк з Перемишля.

Місце на якому стояла павлокомська церква, знищена у 1963 р. Фото Мирослава Купича.

Проф. Петро Потічний

ЖЕРТВИ ПАВЛОКОМИ 2-3 БЕРЕЗНЯ 1945 РОКУ

п. н.	Прізвище та ім'я	Дата нар. і смерті	Прізвисько
1.	Афтанас Андрій (р)	2.04.1908-1944	на „Стависька"
2.	Афтанас Марія (ж) (зс)	?1910-1945	-"-
3.	Афтанас Іван (зс)	6.09.1932-1945	-"-
4.	Афтанас Марія	6.07.1931-1945	на „Роздорожжя"
5.	Афтанас Володимир	6.12.1934-1945	-"-
6.	Афтанас Катерина (ж)	(п1886)?-1945	до „Крентого"
7.	Афтанас Марія	8.02.1906-1945	-"-
8.	Афтанас Анна	6.12.1911-1945	-"-
9.	Афтанас Іван	(п1886)?-1945	на „Бондарівку
10.	Афтанас Марія (ж)	(п1886)?-1945	-"-
11.	Афтанас Михайло	3.09.1899-1945	на „Швабівку"
12.	Афтанас Ева (ж)	30.07.1902-1945	-"-
13.	Афтанас Стефан	23.01.1900-1945	-"-
14.	Афтанас Анастазія	3.01.1907-1945	-"-
15.	Афтанас Марія	25.03.1932-1945	-"-
16.	Афтанас Ярослав	13.08.1939-1945	-"-
17.	Афтанас Володимир	20.01.1942-1945	-"-
18.	Афтанас Федір	(п1886)?-1945	над „Став"
19.	Афтанас Анна (ж)	14.11.1907-1945	-"-
20.	Афтанас Стефан	10.01.1932-1945	-"-
21.	Афтанас Йосиф	4.07.1934-1945	до „Добоша"
22.	Афтанас Роман	13.11.1930-1945	-"-
23.	Афтанас Анна (ж)	11.01.1878-1945	-"-

24.	Афтанас Іван	08.09.1905-1945	-"-
25.	Афтанас Софія	09.05.1915-1945	-"-
26.	Афтанас Войтко[1]	?.1881-1945	до „Войтка"
27.	Афтанас Катерина (ж)	(п1886)?-1945	-"-
28.	Афтанас Северин	18.09.1930-1945	-"-
29.	Афтанас Олександра	20.06.1928-1945	-"-
30.	Барбарек Анна (ж)	(п1886)?-1945	до „Хорошої"
31.	Барбарек Олекс. (ж) (зс)	?.1906-1945	на „Джулівку"
32.	Барбарек Михайло	9.12.1906-1945	на „Шпаківку"
33.	Барбарек Володимир	17.03.1933-1945	на „Яська в. Пил."
34.	Бєлєц Владислав (пол.)	?1913-1945	до „Скринаток"
35.	Бєлєц Анна	19.05.1910-1945	-"-
36.	Бєлєц Анєля	15.07.1898-1945	-"-
37.	Бєлєц Оленка	1925?-1945	-"-
38.	Бєлєц Катерина (ж)	?1870-1945	до „Бєльця"
39.	Вацяк Іван	(п1886)?-1945	до „Вацяка"
40.	Вацяк Іван	3.09.1910-1945	до „Михаля"
41.	Вацяк Йосиф	17.07.1904-1945	до „Вацяка"
42.	Вацяк Михайло	1.03.1901-1945	до"Баруси"
43.	Вацяк Катерина (ж)	29.09.1907-1945	-"-
44.	Вацяк Стефан	(п1886)?-1945	до „Вацяка"
45.	Вацяк Северин	16.06.1922-1945	-"-
46.	Вацяк Олена (Гелюня)	23.12.1913-1945	-"-
47.	Вацяк Володимир	14.05.1926-1945	-"-
48.	Вацяк Стефанія	19.05.1910-1945	на „Карпівку"
49.	Вацяк Володимир *	1.06.1912-1945	на „Макухівку"
50.	Вацяк Михайло *	11.01.1921-1945	-"-
51.	Вацяк Стефан *	29.04.1923-1945	-"-
52.	Васараб Катерина (ж)	?1883-1945	до „Буди"
53.	Васараб Марія	8.10.1908-1945	-"-
54.	Васараб Михайло	18.10.1936-1945	-"-
55.	Васараб Василь	27.03.1940-1945	-"-
56.	Васараб Володимир	30.05.1911-1945	-"-
57.	Васараб Ярослав	9.04.1940-1945	-"-
58.	Васараб Наталя	25.03.1930-1945	до „Писаря"

[1] Справжнє ім'я – Адальберт.

59.	Васараб Іван	22.12.1883-1945	до „Яська в. Пис.”
60.	Васараб Анна (ж)	7.11.1897-1945	-”-
61.	Васараб Софія	17.11.1925-1945	-”-
62.	Васараб Ольга	20.01.1929-1945	-”-
63.	Васараб Тарас-Микола	29.04.1935-1945	-”-
64.	Васараб Марія (п) (зс)	9.01.1920-1945	-”-
65.	Васараб Марія (ж)	(п1886)?-1945	до „Цигана”
66.	Васараб Катерина	23.05.1923-1945	-”-
67.	Васараб Андрій німий	20.09.1919-1945	до „Души”
68.	Верховський Андрій	5.06.1889-1945	до „Верховського”
69.	Верховська Ева (ж)	9.09.1890-1945	-”-
70.	Верховський Володимир	3.06.1903-1945	до „Верховського”
71.	Видра Іван (п)	11.08.1906-1945	до „Видри”
72.	Видра Розалія (ж)	20.09.1905-1945	-”-
73.	Видра Володимир	19.02.1944-1945	-”-
74.	Видра Марія (ж) (р)	9.03.1888-1945	на „Савчину”
75.	Видра Ольга (ж) (п)	6.03.1913-1945	-”-
76.	Добош Петро	23.06.1898-1945	до „Добоша”
77.	Добош Марія (ж)	8.10.1913-1945	-”-
78.	Добош Ольга	3.03.1941-1945	-”-
79.	Добош Василь	(п1886)?-1945	-”-
80.	Добош Марія (ж)	(п1886)?-1945	-”-
81.	Добош Володимир (зс)	?.02.1945-1945	-”-
82.	Добош Захарій-Ярослав	6.04.1917-1945	-”-
83.	Добош Софія	19.05.1910-1945	-”-
84.	Добош Володимир	12.11.1911-1945	-”-
85.	Дзівік Юліан	16.07.1911-1945	на „Яська в. Пис.”
86.	Дзівік Анна (ж)	2.10.1896-1946	на „Горбівку”
87.	Дзівік Юлія	6.05.1922-1945	-”-
88.	Дзівік Надія	18.04.1932-1945	-”-
89.	Дзівік Антон	(п1886)?-1945	до „Жоньци”
90.	Дзівік Ева (ж)	(п1886)?-1945	-”-
91.	Карпа Андрій	4.07.1903-1945	біля „Сериляка”
92.	Карпа Катерина (ж)	?.1882-1945	до „Федька”
93.	Карпа Розалія (ж)	1890?-1945	на „Макухівку”
94.	Карпа Софія (ж)	5.05.1917-1945	-”-

95.	Карпа Орест	11.06.1934-1945	-"-
96.	Карпа Богдан	20.10.1942-1945	-"-
97.	Карпа Борис	5.06.1939-1945	-"-
98.	Карпа Іван	?.01.1903-1945	до „Пилипа з Карп."
99.	Карпа Володимир (п)	8.04.1927-1945	-"-
100.	Карпа Марія	12.09.1907-1945	під „Діброву"
101.	Карпа Михайло	16.09.1892-1945	до „Рузьки"
102.	Карпа Розалія (ж)	?.1896-1945	-"-
103.	Карпа Данило	(п1886)?-1945)	на „Карпівку"
104.	Карпа Розалія (ж)	(п1886)?-1945	-"-
105.	Карпа Іван	14.01.1908-1945	-"-
106.	Карпа Йосиф	15.03.1912-1945	-"-
107.	Карпа Тереса (ж)	?.1875-1945	до „Басури"
108.	Карпа Майхер	?.1872-1945	до „Майхра"
109.	Карпа Ева (ж)	?.1886-1945	-"-
110.	Коцила Франьо (пол.)	1910?-1945	до „Браціся"
111.	Коляса Михайло	14.10.1872-1945	до „Бімбаса"
112.	Коляса Катерина	27.09.1910-1945	-"-
113.	Коляса Стефан	28.04.1863-1945	до „Стетевця"
114.	Коляса Катерина (ж)	30.05.1876-1945	-"-
115.	Коляса Андрій	15.01.1904-1945	-"-
116.	Коштовська Розалія (ж)	?.1871-1945	до „Коштовського"
117.	Коштовський Йосиф	13.08.1897-1945	-"-
118.	Коштовська Анна (ж)	12.02.1900-1945	-"-
119.	Коштовська Марія	4.12.1933-1945	-"-
120.	Коштовська Марія (ж)	?.1877-1945	до „Божекоханого"
121.	Коштовський Петро	7.06.1898-1945	до „Карбівника"
122.	Коштовська Розалія	(п1886)?-1945	на „Гарасівку"
123.	Коштовський Ярослав	17.06.1919-1945	-"-
124.	Коштовська Катерина (ж)	14.11.1913-1945	-"-
125.	Коштовська Наталя-Марія	7.04.1936-1945	-"-
126.	Коштовська Марія (ж)	8.10.1908-1945	до „Души"
127.	Коштовська Марія (ж)	5.03.1900-1945	до „Другої хати"
128.	Кріль Йосиф	5.01.1905-1945	до „Кріля"
129.	Кріль Михайло	4.10.1891-1945	-"-
130.	Кріль Любомир	29.09.1928-1945	-"-

131. Кріль Софія (ж)	13.02.1913-1945	на „Барбареківку”
132. Кріль Тарас-Олег	18.06.1932-1945	-”-
133. Кріль Василь	1.03.1940-1945	-”-
134. Кріль Олександра-Марія	1.03.1940-1945	-”-
135. Кріль Катерина (ж)	?.1876-1945	до „Кріля”
136. Кріль Ірена (ж)	13.03.1903-1945	-”-
137. Кріль Зенон-Андрій	13.03.1932-1945	-”-
138. Кріль Зенон-Михайло	11.04.1933-1945	до „Вандаскі”
139. Курись Ева (ж)	?.1879-1945	до „Планіти”
140. Курись Олександра	10.10.1910-1945	-”-
141. Курись Андрій	?.1878-1945	до „Цьотки з Загор.”
142. Курись Марія (ж)	10.05.1887-1945	-”-
143. Курись Яків (Куба)	(п1886)?-1945	до „Курися з Круг.”
144. Курись Марія	16.10.1899-1945	-”-
145. Курись Лука	?.1864-1945	до „Лучки”
146. Куч Йосиф	13.07.1893-1945	до „Куча”
147. Ланчак Микола	20.05.1898-1945	під „Діброву”
148. Ланчак Катерина	15.08.1929-1945	-”-
149. Ланчак Стефанія	28.01.1931-1945	-”-
150. Ланчак Михайло	15.10.1891-1945	до „Кулявого”
151. Ланчак Кароліна (ж)	9.09.1891-1945	-”-
152. Ланчак Ольга	20.04.1924-1945	-”-
153. Ланчак Микола	19.11.1931-1945	-”-
154. Ланчак Катерина	9.02.1900-1945	-”-
155. Ланчак Антон	?.1873-1945	до „Вунсатого”
156. Ланчак Марія (ж)	1.07.1887-1945	-”-
157. Ланчак Анна	2.08.1921-1945	-”-
158. Ланчак Володимир	10.11.1929-1945	до „Яцка”
159. Ланчак Роман	25.11.1931-1945	-”-
160. Ланчак Михайло	25.01.1895-1945	до „Ткача”
161. Ланчак Марта (ж)	19.10.1910-1945	-”-
162. Ланчак Йосиф	26.03.1929-1945	до „Ткача”
163. Ланчак Анєля	?.1878-1945	на „Джулівку”
164. Ланчак Михайло-Іван	7.09.1930-1945	-”-
165. Ланчак Ольга (зс)	2.03.1911-1945	-”-
166. Ланчак Анна	3.01.1895-1945	під „Гірками”

167. Ланчак Розалія (ж)	27.09.1892-1945	до „Воліся”
168. Ланчак Ярослав	14.04.1922-1945	-”-
169. Ланчак Софія	19.05.1930-1945	-”-
170. Ланчак Марія (ж)	?.1870-1945	на „Видрівку”
171. Ланчак Катерина	7.09.1898-1945	-”-
172. Левицька Стефанія (пол.)	1898?-1945	на „Ґуцову скалу”
173. Лемцьо Володимир о.	9.01.1912-3.03.1945	на „Плебанію”
174. Майка Анна (ж)	?.1882-1945	до „Майчихи”
175. Маршалок Войтек (пол.)	2.01.1900-1945	до „Маршалка”
176. Михалик Антон	26.02.1906-1945	на „Вобшар”
177. Михалик Теодор	(п1886)?-1945	-”-
178 Михалик Марія (ж)	(п1886)?-1945	-”-
179. Михалик Анєля (ж)	(п1886)?-1945	на „Озері”
180. Мудрик Катерина (ж)	?.1885-1945	на „Шпаківку”
181. Мудрик Іван	?.1885-1945	до „Зимного”
182. Мудрик Марія (ж)	14.11.1887-1945	-”-
183. Мудрик Іван-Хризостом	?.1886-1945	до „Ваня”
184. Мудрик Розалія (ж)	27.10.1892-1945	-”-
185. Мудрик Антон	?.1884-1945	на „Несторівку”
186. Мудрик Розалія (ж)	6.06.1888-1945	-”-
187. Мудрик Андрій	16.07.1903-1945	-”-
188. Мудрик Іван	4.03.1899-1945	до „Майхра”
189. Мудрик Катерина (ж)	26.12.1898-1945	-”-
190. Мудрик Петро	24.07.1927-1945	-”-
191. Мудрик Йосиф	23.07.1931-1945	-”-
192. Мудрик Володимир (п)	21.01.1925-1945	-”-
193. Мудрик Катерина (ж)	?.1871-1945	до „Мудрички”
194. Мудрик Ольга	13.05.1913-1945	-”-
195. Мудрик Юлія	6.08.1928-1945	-”-
196. Мудрик Катерина (ж)	?.1880-1945	до „Лабатої”
197. Мудрик Марія	30.07.1937-1945	-”-
198. Мудрик Софія	24.04.1931-1945	на „Шльончківку”
199. Мудрик Нестор	2.10.1933-1945	-”-
200. Мудрик Ірина	9.11.1937-1945	-”-
201. Мудрик Анєля (пол.) (ж)	(п1886)?-1945	на „Лисаківку”
202. Мудрик Йосиф	9.02.1905-1945	-”-

203. Мудрик Ярослав	21.01.1933-1945	-"-
204. Мудрик Антон	(п1886)?-1945	під „Ділом"
205. Мудрик Розалія (пол.) (ж)	(п1886)?-1945	-"-
206. Мудрик Олександра	9.09.1921-1945	-"-
207. Мудрик Михайло	22.11.1913-1945	-"-
208. Мудрик Григорій	(п1886)?-1945	-"-
209. Мудрик Анєля	15.09.1896-1945	-"-
210. Мудрик Софія	10.02.1920-1945	-"-
211. Мудрик Ева (ж)	(п1886)?-1945	до „Якимця"
212. Мудрик-Шпак Розалія (ж)	(п1886)?-1945	до „Пантола"
213. Мудрик Михайло	22.08.1889-1945	до „Куча"
214. Мудрик Роман	27.06.1930-1945	-"-
215. Налесник Марія	24.101899-1945	до „Ткача"
216. Налесник Іван	?.1872-1945	-"-
217. Налесник Володимир	25.05.1903-1945	-"-
218. Налесник Іван	30.05.1898-1945	до „Махая"
219. Налесник Катерина (ж)	28.08.1904-1945	-"-
220. Налесник Юліан	5.04.1932-1945	-"-
221. Налесник Антон	?.1880-1945	до „Налесника"
222. Налесник Софія	2.05.1920-1945	-"-
223. Налесник Дмитро	?.1878-1945	-"-
224. Налесник Володимир	29.11.1915-1945	-"-
225. Налесник Стефан	(п1886)?-1945	до „Дяка"
226. Налесник Марія (ж)	(п1886)?-1945	-"-
227. Налесник Володимир	23.03.1921-1945	-"-
228. Несторовський Андрій	31.08.1902-1945	на „Став"
229. Несторовський Володимир	20.08.1935-1945	-"-
230. Несторовський Андрій	?.1873-1945	на „Несторівку"
231. Несторовська Марія (ж)	?.1879-1945	-"-
232. Несторовський Йосиф	5.08.19920-1945	-"-
233. Несторовська Ольга (ж)	22.12.1907-1945	-"-
234. Несторовський Володимир	2.09.1903-1945	-"-
235. Несторовська Євгенія (ж)	21.03.1907-1945	-"-
236. Несторовська Марія	18.12.1929-1945	-"-
237. Несторовський Теодор	12.06.1878-1945	на „Макухівку"
238. Несторовська Катерина (ж)	15.02.188701945	-"-

239. Несторовський Федір	?.1878-1945	-"-
240. Несторовська Розалія (ж)	9.08.1904-1945	на „Діброві"
241. Несторовський Юліян	27.05.1935-1945	-"-
242. Несторовський Антон	24.12.1904-1945	на „Савчині"
243. Несторовський Михайло	18.09.1900-1945	на „Сівадлівку"
244. Несторовський Петро	28.12.1906-1945	на „Видрівку"
245. Несторовський Олег	1.01.1935-1945	-"-
246. Несторовська Параскевія	1886?-1945	до „Єгипту"
247. Несторовська Софія	22.02.1893-1945	-"-
248. Несторовський Порфір (п)	5.05.1917-1945	-"-
249. Несторовський Антон	7.08.1895-1945	-"-
250. Несторовський Петро	28.12.1906-1945	до „Кругеля"
251. Несторовська Катерина	22.07.1929-1945	до „Кубика"
252. Петрович Дмитро	31.101889-1945	до „Рузьки"
253. Петрович Іван	10.04.1881-1945	до „Польного"
254. Петрович Катерина (ж)	22.04.1891-1945	-"-
255. Петрович Володимир	23.09.1920-1945	-"-
256. Петрович Мирослав	4.06.1929-1945	-"-
257. Петрович Орест	1.11.1935-1945	-"-
258. Петрович Софія-Ольга	18.08.1926-1945	-"-
259. Петрович Михайло	7.11.1897-1945	до „Кругеля"
260. Петрович Катерина (ж)	(п1886)?-1945	до „Війта"
261. Петрович Анна	4.12.1912-1945	-"-
262. Петрович Марина	4.12.1912-1945	-"-
263. Потічна Катерина (ж)	?.1872-1945	на „Джулівку"
264. Потічний Ігнат (пол.)	1900?-1945	до „Ігнаца"
265. Потічний Михайло	2.03.1924-1945	-"-
266. Потічний Юліян	6.07.1929-1945	-"-
267. Потічний Іван	11.10.1931-1945	-"-
268. Потічний Любомир	17.09.1926-1945	-"-
269. Потічний Богдан	8.06.1934-1945	-"
270. Потічний Павло (пол.)	1901?-1945	до „Павла"
271. Потічний Володимир (п)	12.01.1927-1945	-"-
272. Потічний Роман (пол.)	10.07.1933-1945	-"-
273. Романик Яків (Куба)	22.05.1890-1945	на „Озері"
274. Романик-Михалик Анна (ж)	4.08.1899-1945	-"-

275. Романик Марія	9.11.1905-1945	до „Пилипа з Зак."
276. Романик Марія (ж)	2.08.1907-1945	до „Яська в Пилипа"
277. Романик Іван	12.11.1902-1945	-"-
278. Романик Олена	21.04.1942-1945	-"-
279. Романик Іван	19.03.1895-1945	до „Романика з Зак."
280. Романик Катерина (ж)	20.10.1899-1945	-"-
281. Романик Марія	26.02.1931-1945	-"-
282. Романик Михайло	8.04.1929-1945	-"-
283. Романик Зенон	16.06.1933-1945	-"-
284. Романик Северин	25.01.1927-1945	-"-
285. Романик Іван	1874?-1945	до „Нодзі"
286. Романик Марія (ж)	(п1886)?-1945	-"-
287. Романик Василь	?.1885-1945	-"-
288. Романик Йосиф	26.08.1920-1945	-"-
289. Романик Оксана	28.06.1942-1945	-"-
290. Рудавська Анна (ж)	6.08.1898-1945	на „Кольонію"
291. Саджуґа Антон	2.04.1904-1945	під „Гірку"
292. Саджуґа Анна (ж)	?.1871-1945	-"-
293. Саджуґа Андрій	29.11.1909-1945	під „Діброву"
294. Саджуґа ? син ?	1939-1945	-"-
295. Саджуґа Михайло	2.05.1901-1945	до „Стельмашки"
296. Саджуґа Анна (ж)	14.03.1900-1945	-"-
297. Саджуґа Йосиф	7.01.1927-1945	-"-
298. Саджуґа Володимир	27.04.1935-1945	-"-
299. Саджуґа Іван	3.05.1931-1945	-"-
300 Саджуґа Анна (ж)	11.08.1900-1945	до „Гандляра"
301. Саджуґа Любомир	10.04.1931-1945	-"-
302. Саджуґа Роман (п) (зс)	5.12.1924-1945	до „Саджуги"
303. Саджуґа Пазя	(п1886)?-1945	до „Курної хати"
304. Саджуґа Параскевія	20.04.1912-1945	-"-
305. Саджуґа Розалія (ж)	28.08.1905-1945	до „Цвая"
306. Сериляк Розалія	10.08.1901-1945	до „Сериляка"
307. Сериляк Марія	10.08.1901-1945	-"-
308. Сериляк Стефан	7.01.1888-1945	-"-
309. Соколик Марія (ж)	24.01.1890-1945	до „Соколика"
310. Стець Анна (ж)	(п1886)?-1945	до „Дячихи"

311. Стець Ярослава (п) (зс)	17.05.1917-1945	-"-
312. Стець Марія (ж)	?.1882-1945	до „Стеця", „Війта"
313. Стрейко Ізидор	6.02.1911-1945	до „Стрейка"
314. Стрейко Марія (ж)	25.08.1914-1945	-"-
315. Стрейко Марія (ж)	?. 1871-1945	-"-
316. Стрейко Єва (ж)	?.1864-1945	на „Гірку"
317. Стрейко Марія	?.1880-1945	-"-
318. Стрейко Антон	29.04.1903-1945	-"-
319. Стрейко Іван	29.05.1896-1945	-"-
320. Троян Марія (ж)	?.1874-1945	на „Пудлівку"
321. Троян-Бойцун Марія (ж)	1910?-1945	-"-
322. Троян Мирослава	4.10.1909-1945	-"-
323. Троян Антон	25.02.1898-1945	до „Базьки"
324. Троян Ярослав	5.08.1926-1945	-"-
325. Троян Сенько	28.11.1888-1945	до „Сенька Швб."
326. Троян Северин	10.03.1930-1945	-"-
327. Троян Наталія	24.12.1931-1945	-"-
328. Троян Олександра	12.07.1924-1945	-"-
329. Троян Микола	(п1886)?-1945	до „Лісного"
330. Троян Марина (ж)	(п1886)?-1945	-"-
331. Троян Євгенія (ж) (зс)	6.09.1919-1945	-"-
332. Федак Катерина (ж)	?.1878-1945	до „Федачки"
333. Федак Анна	31.01.1912-1945	-"-
334. Федак Дмитро	?.1874-1945	до „Коляси"
335. Федак Іван	25.04.1905-1945	-"-
336. Федак Тереса (ж)	30.06.1896-1945	на „Роздорожжя"
337. Федак Льонгина	3.02.1930-1945	-"-
338. Федак Мінодора	5.05.1932-1945	-"-
339. Федак Антон	15.03.1876-1945	з „Загори"
340. Федак Софія	8.02.1908-1945	-"-
341. Федак Олег	11.01.1931-1945	-"-
342. Федак Северин	31.12.1905-1945	на „Калюжу"
343. Федак Григорій	7.06.1886-1945	до „Камінця"
344. Федак Володимир	28.03.1926-1945	-"-
345. Федак Йосиф	18.08.1928-1945	-"-
346. Федак Софія (ж)	8.08.1903-1945	на „Олексівку"

347. Федак Анна	14.12.1931-1945	-"-
348. Федак Марія	17.08.1933-1945	-"-
349. Федак Катерина (ж)	22.07.1895-1945	-"-
350. Федак Микола	?.1874-1945	на „Діброві"
351. Федак Анна (ж)	?.1875-1945	-"-
352. Федак Катерина	20.02.1902-1945	-"-
353. Шпак Розалія (ж)	?.1868-1945	на „Бувалівку"
354. Шпак Андрій	16.01.1893-1945	-"-
355. Шпак Петро (зс)	2.05.1901-1945	-"-
356. Шпак Софія (ж) (зс)	19.01.1905-1945	-"-
357. Шпак Антон (близнюк)	(п1886)?-1945	на „Шпаківку"
358. Шпак Юлія	6.06.1911-1945	-"-
359. Шпак Теофіль	23.01.1913-1945	до „Шпака"
360. Шпак Андрій (п)	21.03.1922-1945	-"-
361. Шпак Іван	19.05.1990-1945	до „Пазі"
362. Шпак Марія (ж)	10.08.1901-1945	-"-
363. Шпак Ярослав	10.09.1927-1945	-"-
364. Шпак Андрій	?.1871-1945	до „Шпака з Закут"
365. Шпак Іван	6.01.1905-1945	-"-
366. Шпак-Віклач Марія	1938-1945	-"-

Пояснювальні знаки:
(п) – пізніше; (р) – раніше; (зс) – за селом; (ж) – жінка під прізвищем чоловіка;
(пол.) – поляк/полька;
(? після імені) – існує непевність;
(? перед роком народження) – брак всіх даних;
(? після року народження) – існує непевність щодо року народження.

* * *

Інформації, зібрані у цьому списку, походять з різних джерел. За основу взято список помордованих, підготовлений с.п. Олександрою (Оленою) Потічною, який подавав тільки 314 імен. Цей список був надрукований у книзі *Перемишль – західний бастіон України* та окремими брошурами. Додаткові інформації отримано від с.п. Олександри Потічної,

моєї мами та с.п. Івана Федака. Цей останній більше за всіх старався допомогти у виявленні призабутих імен та у встановленні точного списку помордованих. У цій копіткій роботі, яка забрала майже три роки розшуків, допомагали також Оля Коштовська-Червінська та Володимир і Омелян Федаки, які зібрали інформації від людей, що живуть в Україні та країнах колишнього Радянського Союзу. У багатьох випадках допомогли Ольга Несторовська-Красногурська, Діонізій Радонь та Стефанія Ланчак-Дайчер. На підставі свідчень багатьох людей, які або повернули „Листок інформації", або в окремих листах до автора подали додаткові інформації, внесено багато поправок до початкового списку загиблих. Всі ці матеріали переховуються в архіві автора й є повністю доступні всім зацікавленим. Всім, які потрудилися в цій справі, велике спасибі.

Серед вихідців з с. Павлокоми, як також у літературі, присвяченій подіям у Павлокомі, завжди говориться про 365 осіб, які загинули в цей трагічний час. У цьому списку, одначе, бачимо число 366. Дуже можливо, що якраз це число повністю відповідає жертвам села. Однак стосовно деяких осіб непевності залишаються й надалі. З приходом нових даних всі непевності будуть усунені.

Не поміщено у списку Станіслава Бєльця, поляка, який загинув від рук поляків під Журавцем по дорозі з Динова до Березева при невияснених обставинах дещо пізніше. Він урятував від смерті кільканадцять українців, у тому числі й мою маму, хоч не зумів урятувати своєї матері, сестри та її дочки, але в час трагічних подій він, принаймні, зовні, виступав як особа, що солідаризується з протиукраїнською акцією. Про мотиви його вбивства також існують суперечливі свідчення. Одні кажуть, що його вбито за те, що рятував українців, або щоб замести сліди, та що це зроблено руками працівників „безпеки" з Динова.

Інші твердять, що при розподілі награбованого майна, але ця друга версія неправдоподібна. Ясно одне, під час акції нікому з українців він жодної шкоди не зробив.

Поміщено натомість у список Андрія Афтаназа, вбитого під кінець 1944 року, смерть якого треба вважати початком акції проти села, та Марію Видру і Марію Троян, яких убито за декілька днів перед самим нападом на село.

У колонці, де подано дати народження та смерті (дати взяті з офіційних метричних записів[2], зі списку о. Лемця або з інформацій, які подані поодинокими особами), всі місця, де існує непевність, позначені, знаком запиту (?). Справа в тому, що бракує офіційних даних за роки 1843-1885, хоч раніші метричні записи є доступні[3]. Тому запис (п1886)?-1945, означає, що дата народження цієї особи припадає на час перед 1886 роком. Де існує певний рік народження, але бракує дня і місяця, запис каже: ?.1870. Всі інші дати народження, де існує непевність, позначені знаком запитання, як наприклад: 1910?. В усіх випадках дата смерті подана лише як: 1945.

В декількох випадках люди загинули при переході на інші села коли їх зловлено, наприклад в с. Сільниця (Марія Васараб), чи Дилягова (Петро і Софія Шпак, Олександра Барбарек, Ольга Ланчак) або навіть уже після переходу на українські села (Володимир Добош). В цих випадках місце смерті тих людей також позначено (зс), що означає „за селом". Декого вбито на Сяні (Ярослава Стець, Іван та Марія Афтанас) і місце смерті також позначено (зс). В інших випадках смерть настала дещо раніше (таких випадків

[2] Urząd Stanu Cywilnego w Dynowie, Liber Natorum Parochiae Pawlokomensis ab Anno 1886 ad 1945.

[3] Див. Archiwum Greckokatolickiego Biskupstwa w Przemyślu, sygn. 6883, s. 1-149, Liber Natorum Parochiae Pawlokomensis, Dekanatus Bircensis Ritus Graeco-Catholici ab Anno 1784 ad 1843.

є три – Андрій Афтанас, Марія Видра, Євгенія Троян), їх позначено буквою (р), або дещо пізніше (це переважно люди, які у той час повернулися з Німеччини або приїхали відвідати рідних, таких випадків є 11), що позначено буквою (п).

Наприклад, згідно з твердженням наочного свідка Діонізія Радоня, невідому жінку, яка приїхала до села з трьома хлопцями декілька днів після знищення, завезено на цвинтар і разом з хлопцями у віці до 13 років також розстріляно. Хто це був, ніхто не знає. Це не була, одначе, Розалія Шпак, замужем Віклач, що жила в Закопаному, та яка згідно із записом о. Лемця мала тільки дочку Марію 1938 року народження, що виховувалась у свого діда і яку вбито разом з ними. Цієї жінки і дітей у списку не подано. Якщо б їх додати то жертв цієї кривавої акції було б 370.

Всі одружені жінки або вдови подаються під прізвищами їх чоловіків, але для легшої ідентифікації всі випадки позначені в дужках (ж).

Знову ж у колонці „Прізвисько" подаються популярні, місцеві назви для кожної сім'ї[4].

Також у всіх випадках, де жертвою була особа польської національності (переважно з мішаних подруж), після прізвища подається їх національність (п).

Зіркою (*) позначені брати Володимир, Михайло, Стефан Вацяки, які жили зі своєю матір'ю Катериною Вацяк-Несторовською на „Макухівці" й можливо навіть, що були усиновлені Теодором Несторовським, її другим чоловіком, але які в метричних записках виступають під прізвищем свойого батька.

* * *

Вражає, коли приглянутися до статевої та вікової характеристики жертв. Наступна таблиця подає цю інформацію в сумарному вигляді.

[4] Див. П. Потічний, *Павлокома 1941-1945. Історія села*, Торонто-Львів 2001, с. 303-437.

Замордовані за статевим і віковим розподілом

Роки / Стать	До 1886	1886-1890	1891-1900	1901-1910	1911-1920	1921-1930	1931-1940	1941-1945	Разом
Жінки	49	10	26	34	20	18	17	3	177
Чолов.	37	9	22	32	19	31	35	4	189
Разом	86	19	48	66	39	49	52	7	366
%	23,49	5,19	13,11	18,0	10,6	13,3	14,20	1,91	100

Як видно з поданої таблиці, серед потерпілих приблизно однакове число жінок та чоловіків, 177 і 189. Найбільше, одначе, потерпіли люди віком понад 45 років, яких убито 153 особи або 41,80% з загального числа жертв. Серед цієї групи жінки становлять 85 осіб, або 55,55%, а чоловіки – 44,45%. У віці між 35 та 44 роками серед жертв жінки становлять – 34, а чоловіки – 31. У віці між 25 та 34 роками майже однакове число – 20 і 19. У віці між 15 та 24 роками хлопців є 31, а дівчат – 18, а у віці між 14 і 15 роками хлопців – 35, а дівчат – 17. У віці до 4 років маємо майже таке саме число обох статей: 4 хлопчики і 3 дівчаток.

Якщо взяти всі жертви віком до 15 років разом, то це становитиме 16,12% усіх жертв. З дітей найбільше потерпіли хлопці, а серед них хлопці віком від 1 до 14 року життя, яких убито рівно 66,10% серед цієї вікової групи, а якщо взяти вік хлопців від 1 до 24 років, то відсоток убитих становитиме 60,5% з цієї групи, тоді як дівчат 39,5%.

Провідники АК, які проводили цю акцію, старалися знищити з їхнього погляду потенційно найбільш небезпечний елемент – чоловіків. У світлі цієї статистики декларації провідників цієї терористичної акції про їх гуманність та охорону жінок і дітей звучить як глум над здоровим глуздом і тому інакше, як брехнею, цього назвати не можна.

Але, як видно з вище поданої статистики, людей вбивали не тільки з огляду на їх національність, але теж заради простого грабіжництва і наживи. Охоронцями майна й приватної власності на селі завжди були старі люди і, зокрема, жінки, які залишалися вдома навіть у найбільш несприятливих умовах. Знищуючи тих людей, знищувано власників майна і свідків терору і грабунків. Це підтверджує не тільки подана тут статистика, але й розповіді тих, які пережили це пекло й бачили, як на знищене село накинулася ціла орда грабіжників та вбивців з сусідніх польських сіл. Так треба також трактувати факти вбивства тих, які повертались з примусових робіт у Німеччині. Вбивство невідомої жінки з трійкою дітей пояснити можна також намаганням замести сліди наявного злочину.

Вбивці

Перед тим, як навіть почати цей розділ, я досить довго думав, чи варто це робити. Писати про тих, що мордували, – це також увіковічнювати вбивць. Одначе не можна мовчати про тих людей, які холоднокровно підносили руку не тільки на старих і дітей, але в своєму шовіністичному запамороченні вбивали навіть членів своїх родин. На жаль, як це переважно буває, бракує багато даних про тих людей. Свідчення про деяких з них дуже узагальнені, а то й суперечливі, свідки вже не живуть, немає на цій землі вже й багатьох убивць. Надіймося, що хоч на тому світі стануть вони за свої вчинки на праведному суді. Зібрані тут інформації походять з різних джерел, які стали мені доступними лише в ході роботи над цією книжкою, тому вони, мабуть, неповні.

Один з найбільш відповідальних – це поручник Армії Крайової Юзеф Бісс („Вацлав"), який виконував доручення знищити село Павлокома. Про нього є згадки в томі про 5-ту Львівську Дивізію АК, там теж є його фотографія. За свою приналежність до АК

він був поставлений перед Військовим Районним Судом у Ряшеві, де його засудили на два роки в'язниці. На суді його навіть не запитали, чи він та його відділ вимордували Павлокому. До сьогодні не вияснено, хто дав наказ знищити село[5].

Журналіст З. Беш у статті „Pawłokoma, Dynów, Skopów...", подає такі інформації з реляції, підготованої розвідкою ВіН про протиукраїнську акцію, яка в перші дні березня 1945 року знищила близько 1500 українців. Про Павлокому там написано: „Біля Динова село Павлокома було ліквідоване львівською партизанкою пор. Вацлав. До церкви загнано близько 600 осіб, переважно жінок, опору не було за винятком двох мужчин, які кинулися з вилами. Загинув піп – дуже активний український діяч. Активні українські діячі змінили попередньо своє льокум і перенеслися до Перемишля"[6]. Далі в цій статті говориться про вбивства в с. Лубно та ліквідації с. Скопів, де замордовано 180 людей.

Польське оточення завжди дивилося криво на ріст національної свідомості в селі і старалося в різний спосіб цьому перешкоджати. За час існування вільної Польщі село пережило різні переслідування, такі як пацифікацію, різні заборони в культурно-освітній сфері життя та арешти більш освічених елементів села. Після упадку Польщі і, зокрема, під німецькою окупацією наступ на сільську українську інтелігенцію, учителів, священиків, кооперативних і просвітянських діячів, свідомих селян тощо навіть посилився, не гребувано навіть терористичними засобами. Ця протиукраїнська акція

---

[5] Z. Konieczny, *Był taki czas. U źródeł akcji odwetowej w Pawłokomie*. Przemyśl, Polskie Towarzystwo Historyczne, Oddział w Przemyślu, Archiwum Państwowe w Przemyślu, 2000, c. 46; Ґжегож Мотика, польський історик, який може найбільш об'єктивно описує ці події, також твердить, що невідомо, хто дав наказ пацифікувати Павлокому. Див. G. Motyka, *Tak było w Bieszadach. Walki polsko-ukraińskie 1943-1948*, Warszawa 1999, c. 162, 240, 243, 253-255, 322, 330.

[6] Z. Besz, *Pawłokoma, Dynów, Skopów...Pamięci niewinnych II*, Tygodnik regionalny „Życie Przemyskie".

почалася на Холмщині і Підляшші у 1941 році, а опісля в 1942 році поширилася теж і на Перемищину. В Павлокомі тоді вбито Миколу Левицького та Івана Карпу.

Андрій Мудрик так описує загибель М. Левицького „Дня 14 жовтня 1942 року впав у власній хаті від чотирнадцяти стрілів директор школи Микола Левицький. Його замордували шість поляків: Андрій Ланчак від Уляновського, жонатий з Кашицькою; Кусь, син лісного; Ян Радонь, син кольоніста; два дильонґівці і один бартківчанин – невідомих назвиськ"[7]. Опісля Яна Куся та Яна Радоня арештувала українська допоміжна поліція зі станиці в Явірнику Руським здогадно за крадіжку одягу в лісного Трояна з Явірника Руського й по них пропав слід[8].

Тоді було заарештовано Яна Уляновського, Марію Уляновську і Катерину Коцилу з родини Бурка, яку звільнено. Знищення села в 1945 році й досі виправдовується деякими з поляків схопленням цих польських терористів (обидва були членами АК) нібито боївкою українського підпілля[9].

В 1945 році, особливо після пересунення фронтових дій далі на захід і виходу із села радянської військової частини, польські акції проти села почали набирати на силі. Олександра Потічна так розповідає про акцію в березні 1945 року: „Першою тоді згоріла хата Коштовського Антека. Перша людська жертва була Софія Шпак. Її застрілив дильонгівець, до якого вона ще встигла крикнути: «Сташку, за що мене стріляєш?!». Це чула Розалія Шпак, мама Софії Шпак, яка вирвала дильонгівцеві внука з рук, а себе викупила 600 рублями, що їх дістала від більшовика за коня[10].

---

[7] А. Мудрик, *Трагедія села Павлокоми*, [в:] *Перемишль – західний бастіон України*, Нью-Йорк Філадельфія 1961, с. 213.

[8] Z. Konieczny, *Był taki czas...*, с. 29.

[9] Anna Szulc, *W Pawłokomie Apokalipsa*, „Polityka", Nr 44, 30.10.1999, с. 84-85.

[10] А. Мудрик, там же.

Виконували цю брудну роботу поляки-сусіди, часто з мішаних родин, які вбивали своїх кревних. Наприклад Юзеф Коваль, син Владка Коваля, мати якого була українкою, хвалився тим, що замордував свого вуйка Петра Несторовського, кажучи: „Якем дал вуйкові два стшали, то тилько ноґамі зґжебал"[11]. Жодної кари за свій вчинок він не отримав, навпаки, навіть сьогодні виступає речником польських шовіністів, які оправдовують злочин проти українців[12].

Ще інші, як Людвіґ Поточни, виводячи худобу зі стайні Ігната Потічного, поляка, але жонатого з українкою, припрошував інших шукати Ігната та його сім'ю „бо вони тут сховані"[13]. І справді, їх знайдено, й Ігната та всіх його синів замордовано.

Все майно грабовано включно з одягом, який люди мали на собі. Рузя з Бартківки (прізвища не подано) забрала Олександрі Потічній хустку з голови, кажучи „вам, українці, вже нічого не треба, бо вже вам кінець"[14].

Всі місцеві поляки, за дуже малими винятками, з цілими родинами, навіть малолітніми членами родини, мордували своїх сусідів, а то і своїх споріднених. Відзначалися в цьому звірському ділі такі місцеві польські родини: Владислав Коваль, його син Юзеф Коваль, брати Кашицькі, Уляновські, Шльончка, Тадеуш Рудавський (від „Коруни"), Коцила та інші, і майже все село Дилягова – вихованці пробоща Пасцяка, групи озвірілих бартківців, динівців і перекинчиків сільничан та місцевих колоністів, зайдів із Дилягови[15]. Наприклад, жінку Федора Кріля та

[11] Там же.
[12] Anna Szulc, там же, с. 85.
[13] Там же.
[14] Там же.
[15] Там же. Здіслав Конєчний виразно каже, що до АК в різні часи належали Ян Кусь, Ян Радонь, Станіслав Мудрик, Марек Дяблік, Юзеф Кашицкі, Францішек Кашицкі, Ян Коваль, Юзеф Коваль, Юзеф Коцила, Ян Маршалек, Антоні Троян, Ігнаци Вільк. *Był taki czas...*, с. 29.

його троє дітей, як також жінку Івана Карпи (з Макухівки) та двоє дітей замордував Франек Копацький з Сільниці [16].

Тодішній римо-католицький парох села Дилягова Францішек Пасцяк дуже добре знав про заходи до знищення Павлокоми, бо протягом двох тижнів утримував на приходстві відділ АК під командою пор. Бісса. Знали про це також інші. Війт Динова Станіслав Коцай відверто погрожував селянам помстою за забраних 9 поляків, хоч селяни не могли задоволити його бажання і виявити місце знаходження цих людей. Польські родини Павлокоми були таємно повідомлені про акцію проти села і більшість з них виїхала на той час.

Проганяти з села жінок і дітей допомагав Юзеф Кашицький, якісь бартківці, яких Олександра Потічна знала тільки з вигляду, і дильонгівці. Зараз на Ґуцовій скалі застрілили Анну Саджуґу, стареньку, яка не могла йти, а потім Розалію Видру з малим дворічним сином [17].

Опісля О. Потічна старалася про виїзд до Канади з донькою Катериною. Їй в тому ділі допоміг павлокімський єврей Аскель Могет, але вона дістала дозвіл на вироблення документів та виїзд тільки після подання прохання на руки Президента держави. В ґмінному уряді в Динові від неї вимагали доказів смерті її чоловіка, але не прийняли її свідчень, що Павлокому вимордували поляки, настоюючи, що це зробила УПА.

У своєму спогаді вона каже: „Я ці докази давала і подавала свідків, сама ж присягала на те, що я бачила тих поляків, які мордували, чула, як вони між собою говорили, можу їх пізнати. Але суд уперто твердив, що це УПА знищила Павлокому. На доказ смерти мого мужа проводили слідство, й щойно по

[16] Федір Кріль. Анкета з 1999 р. та Денники.
[17] А. Мудрик, там же, с. 216.

трьох місяцях видали мені документи. Дату смерти подали 31 грудня 1945 року на підставі свідчень Анджея Соколика, Яна Дзячинского та ніби самої О. Потічної, кажучи, що Ігнат Потічний був забраний бандою УПА й слід по нім пропав"[18].

Стефанія Федак-Когут, народжена 1934 року, яка в час нападу на село мала всього 11 років, у своїому спогаді описує різні звірства, що відбувалися перед її очима, але імена вбивць знає мало. Згадує якогось Копацького зі села Сільниці, який з пістоля вбив її батька Григора Федака (з „Камінця"). Вона також згадує, що бачила Теодора Рудавського, який ішов зі своєю жінкою-українкою та хлопчиком, може, 4 років. Біля церкви він відібрав дитину від своєї жінки, а її зараз же завели за церкву й розстріляли. Найстарший його син Андрій, який опинився в УПА, хотів помститися своєму батькові під час відплатної акції УПА на село осінню 1945 року, але не зміг його знайти[19].

На „Ґуцовій скалі", бандити, які ескортували жінок до Селиськ, застрілили Розалію Видру та двох стареньких бабунь – Анну Саджугу і Єву Карпу тільки тому, що вони не могли дотримувати кроку конвойованим. „Як хтось лишався позаду, не міг іти, то один з бандитів мав жорнівку і тою жорнівкою бив. Я все маму за руку тягнула до переду, щоб їх не вбив"[20].

Подібне розповідає і Наталя Мудрик-Кузьма у своєму спагаді, який появився аж у 1998 році[21]. Вона описує терор і звірства, членів польської АК. Стріляли по вікнах без жодних причин і так поранили її бабуню. В день 3 березня все повторилося, через вікно поранили її дідуня, а опісля брутально вбили багнетом,

[18] Там же.

[19] Стефанія Когут, *Спогад про село Павлокому*, „Новий Шлях", № 7 від 7.03.1998, с. 2-3, та № 11, 14.03.1998, с. 2.

[20] Там же.

[21] Наталя Мудрик-Кузьма, *І тоді приснилась мені живою мама...*, „Новий Шлях" (Торонто), № 14-16, 1998.

після того як бандит увійшов у хату і став ногою на пораненого [22]. Подібне сталося також з іншими. Не розбирали, старий чи молодий, мужчина чи жінка.

Брутальності не було міри. В церкві „на долівці лежали поранені і так побиті мужчини і жінки, що не в силі були підвестися. Між ними ходили дві молоді польки в зелених мундирах, підперезані ременями, і копали чобітьми поранених і побитих" [23].

Один із бандитів із сусіднього села (або з Сільниці, або з Дилягови), прізвища якого вона не знає, був конвоїром. Коли бабуня Наталя запитала, що сталося з її донькою, мамою Наталі, не тільки не відізвався, але „вистрілив їй у спину". Це, видно, тому, що вона його знала, звертаючись до нього зі словами: „Скільки ти разів напував коней з мого колодязя, а сьогодні навіть слова не мовиш". „Ми пройшли ще трохи, і поляки застрілили ще одну старшу жінку, якої прізвища я не знала" [24].

Ольга Налесник-Дусь розказує про те, як знищили її батька, як декількома наворотами дострілювали одну з сестер на очах її двох дітей, дволітнього хлопчика та 8-літньої дівчинки, як сперечалися між собою два поляки, хто має першість забити 10-літнього Юлька Налесника. Вона розповідає, як її батька і Добоша стріляли одним набоєм, а потім недобитих кинули в яму. Вона також описує події в церкві, де верховодив Юзеф Бісс „Вацлав", говорить про знущання над людьми та над священиком, який відправляв Св. Літургію [25].

У своєму спогаді, написаному під кінець 1999 року, Юліян Федак, якому тоді було 8 років, розповідає про те, як він із сестрою Станіславою опинився в церкві, де цілу ніч з 2-го на 3-тє березня відправ-

[22] Наталя Мудрик-Кузьма, *І тоді приснилась мені живою мама...*, „Новий Шлях" (Торонто), № 14-16, 1998, с. 2.
[23] Там же, с. 3.
[24] Там же, с. 4.
[25] Софія Сосняк, *Наша кров на своїй землі*, „Гомін України", № 9, 5.03.1997, с. 9.

лялася Св. Літургія, та був наочним свідком промови одного з ватажків, можливо самого „Вацлава", який сказав: „My Armiia Krajowa przyszliśmy tu, by pomścić śmierć Polaków pomordowanych przez was na Wołyniu"[26] і додав, що назву Павлокома наказує віднині змінити на „Вацлавуфка"[27]. Він також розповідає про те, як вбили Катерину Романик та як вона, мертва, залишалася стояти оперта на стіну, бачив мертвого Андрія Шпака, який допоміг йому сховатися декілька годин раніше[28].

Подібне оповідає Олександра Мудрик у спогаді, надрукованому у книзі „Закерзоння"[29]. Є навіть наочні свідки з самого цвинтаря, де розстрілювали людей і скидали до трьох могил, які були викопані Іваном Коштовським та Вавжком і Станіславом Сльончками. Всім трьом опісля наказали виїхати з села[30].

У своїй розповіді „Мусимо пам'ятати", надрукованій у Львівській газеті „Поступ", Володимир Федак описує свої переживання, коли його, 10-літнього хлопця, з братом Омеляном, якому було 8 років, призначено до розстрілу й разом з іншими заведено на цвинтар й покладено біля ями для очікування своєї черги. „Бендзєми вас учиць войсковей справи", – насміхалися над призначеними на смерть жертвами[31].

„От прийшла наша черга... Здіймати з нас не було чого, але ми мали добрі черевики, і їх наказали скинути. Я роззувся сам, а брат не міг розшнурувати. Підійшов поляк і багнетом йому прорізав шнурівки. Ми стояли вже босі на краю тої ями. Ну і тут, я знаю, так

[26] Ми, Армія Крайова прийшли тут, щоб помстити смерть поляків помордованих вами на Волині.
[27] Юліан Федак, *Оцілілий аби дати свідоцтво правди*, (Рукопис спогаду), Сідней, 15.12.1999 р., с. 8.
[28] Там же, с. 5-6.
[29] Див. *Закерзоння. Спогади вояків Української Повстанської Армії*, том І, с. 303-304.
[30] Стефанія Ланчак-Дайчер, лист до мене з 15.04.2000 р.)
[31] Володимир Федак, *Мусимо пам'ятати*, „Поступ", ч. 42, 4.03.2000 р., с. 7.

мало бути, що мені прийшло в голову: треба сказати, що ми поляки. Я кажу, що ми є поляки. А один з них питає: «Як ваше назвіско? Чиє ви дзєці?» А в мене материна старша сестра була заміжня за Ковалем, поляком. Було прізвище Коваль, а було щось 5 Ковалів – і поляки, і українці. І я кажу: Коваля. А тут був наш сільський поляк Юзеф Кашицький. Він питає: «Якєго Коваля ви дзєці?» Я кажу: «Там, з-за ґури». Я Юзя знаю, впізнав його, а він мене – ні. А брат так присів, сидить і плаче. І другий до нього схилився і питає: «Як твоє назвіско?» Він йому крізь сльози говорить: «Федак». То щастя, що він невиразно сказав. Я стояв біля нього, нога біля ноги, і пальцем наступив йому, і він його разів 10 спитав: «Як назвіско?» А брат тільки плаче і нічого не говорить і вони засумнівалися. «А як ви потрапили в церкву?» Кажу: «Ми спали довго, а прокинулись – дома нікого немає. Вийшли шукати маму, аби дала їсти, і нас забрали». Так могло статися. Нам тоді віддають черевики. Влазимо з болотом у ті черевики, і нас ведуть під церкву"[32].

При повороті з-над смертної ями їх знову стараються ідентифікувати, тим разом у Кароля Кшиштоня з колонії, якого Володимир також знав, але без успіху. Накінець їх обох вислано з групою жінок до села Добрівки (Домбрувка), а звідтіля на українські села з наказом іти „за Збруч".

Це одиноке наочне свідчення про те, як розстрілювали людей на цвинтарі, коли не враховувати того, що сказав Діонізій Радонь, але цей бачив ті події тільки з вікна своєї хати, який безжурний настрій, повний цинізму, панував серед тих, які мордували невинних людей. Це також одинокий випадок, коли українські хлопці урятували себе від смерті, яка ось-ось мала забрати їх з цього життя. Вартість цих свідчень ще й у тому, що вони іден-

[32] Володимир Федак, *Мусимо пам'ятати*, „Поступ", ч. 42, 4.03.2000 р., с. 7.

тифікують двох мешканців Павлокоми, причетних до цього жахливого злочину, а саме, Юзефа Кашицького та Кароля Кшиштоня. Та розповідається, як на порозі своєї хати застрілено Андрія Курися, як мучено їхнього стрийка Северина (перед розстрілом його примушено нести порваний портрет Шевченка, обернутий догори ногами), як вели на розстріл о. Володимира Лемця[33].

Щоб приховати злочини, скоєні в селі Павлокома, роблено всякого роду заходи. Наприклад, коли Олександра Потічна з донькою Катериною робили заходи на виїзд до Канади, ґмінний уряд у Динові видав їй посвідчення про смерть її чоловіка Ігната, яке цілковито ігнорувало правду про події в Павлокомі, і все, що там сталося, приписав діям УПА[34].

Журналіст З. Беш у згаданій вже статті приписує ці криваві події на західних окраїнах української етнічної території радянській провокації. Він розповідає про „карну частину" НКВД, вислану з Сянока до Динова 16 березня, яка між 17 і 18 березня проводить арешти і вивозить 720 мужчин до Сянока. Декількох звільнено, декількох вислано на Сибір, дальший розгляд продовжується. Забрали шістьох міліціантів, які ніколи не повернулися[35].

Цитує також цей самий документ, що партизанка Б.Х.[36] („Семп"), зліквідувала в селі Скопів близько 150 осіб, в тому числі жінок і дітей, і тільки 2 мужчин та українську плебанію. В найближчому часі плану-ється акція проти Бахова в порозумінні з совєтами. В Бахові є залога 26 совєтів, котрі самі запропонували полякам ліквідацію села і роздали зброю, пропонуючи співучасть[37].

---

[33] Там же.
[34] A. Mudryk, *Трагедія села Павлокома...*, с. 217.
[35] Z. Besz, *Pawłokoma, Dynów, Skopów...*, там же.
[36] Б.Х. – Батальйони Хлопскє – польська підпільна військова формація заснована під час війни.
[37] Там же.

3. Беш в іншій статті повторює свої обвинувачення та подає додаткові свідчення [38]. Він був теж одним із тих, хто разом з Іваном та Андрієм Федаками був у Павлокомі в справі пам'ятника, де обох місцеві мешканці майже побили.

Місцеві вбивці

Імена багатьох з тих, хто брав участь у знищенні с. Павлокома, невідомі. Багато з них ніколи не стали перед судом за свої злочини і не були покарані за свої вчинки. Одначе, в людській пам'яті глибоко закарбовані дії тих мешканців села, які до того часу вважалися сусідами, і навіть свояками, а тоді вирішили стати на дорогу злочину і безправ'я. Про їхні дії повинні знати перш за все їхні власні потомки. Для того тут їх і згадуємо.

1. Юзеф Коцила (член АК), син Куби. Оженився в Бурка, який був ковалем і був дуже активним у знищенні села [39]. Ще перед тим був членом підпільної групи, яка вбила Миколу Левицького, учителя і просвітителя села. Загинув від рук його партнерів поляків при незгоді, яка виринула при розподілі награбованого майна [40]. Він навіть серед поляків мав марку злочинця.

2. Юзеф Кашицкі (член АК), син Міхала, брав активну участь у вбивствах та грабунках майна. Вбив Петра Несторовського з „Кругеля", про що хвалився перед Юзефом Ковалем біля хати Бєльців, що чула моя мама, яка там преховувалась на горищі [41]. Він також брав участь у розстрілах на цвинтарі [42].

3. Франьо Кашицкі (член АК), брат Юзефа. Брав участь у мордуваннях і вславився як один з найбільш

[38] Z. Besz, *Pękła tama milczenia*, „Życie Przemyskie", 15.08.1990.
[39] Свідчення Ол. Потічної, див. А. Мудрик, *Трагедія села Павлокома*, с.13.
[40] Розповідь моєї мами О. Потічоної, Спеціальний запис, с.1, 13.
[41] Там же, с. 14.
[42] Володимир Федак, *Мусимо пам'ятати...*, с. 7.

жорстоких злочинців[43]. Ще перед тим разом з дилягівцем Мєчиславом Цимбалістим повісив у лісі Йосифа Видру, якому, одначе, вдалося вийти живим і розказати про цю подію.

4. Ян Рудавскі (від „Коруни"). Брав участь у мордуваннях[44].

5. Тадеуш Рудавскі (від „Коруни") не тільки мордував людей під час акції на село, але й потім убивав тих, які поверталися з примусових робіт у Німеччині. Цей злочинець хвалився своїми подвигами і одного разу навіть приніс закривавлений піджак і, з кривавими ще руками, сказав, що прибулих „залатвйоно"[45]. Покійна Антошка з „Загороду" пасла корів і бачила, як на возі везли групу людей в сторону лісу, звідки вони вже ніколи не вийшли.

6. Тадеуш Ланчак, батько якого робив кінські хомути, також був активним убивцею. Він ще й досі живе у Західній Польщі і до Павлокоми не показується. Він один з тих, які вбили Володимира Потічного, що повернувся з робіт у Німеччині. Вже по приїзді вузькоторівкою з Переворська до Динова його пограбовано. Залишилася лише валізка зі старими чобітьми. З тим він і прийшов до своєї кревної Пазі Курись замужем за поляком Габеля. Незважаючи на попередження про небезпеку Володимир вирішив піти на Дилягову по метрику, позаяк він був хрещений у костелі. Як тільки увійшов до Павлокоми, його відразу зловили і повели в сторону лісу. Він на руках ніс свій плащ. Бачив це Болєк Шпак, поляк, якому тоді було 10 років. Він недавно про це розповів Стефанії Ланчак-Дайчер. Наступного дня Тадеуш Ланчак прийшов до Пазі Габеля і домагався валізки, яку в неї залишив Володимир. Вона йому її кинула під ноги, а він забрав і пішов. Про це розказала Пазя Габеля Стефанії Ланчак, замужем Дайчер, яка описала це

[43] Там же, с. 27.
[44] Там же, с. 16.
[45] Полагоджено (поль.). Тут у значенні – вбито.

в листі до мене[46]. Про Тадеуша Ланчака також згадує Ольга Налесник-Дусь[47]. Він ніколи не був притягнений до відповідальності за свої криваві вчинки.

7. Юзеф Коваль (член АК), син Владислава, який живе в селі, також має марку активного вбивці і грабіжника. Про це згадують не тільки ті жителі села, яким вдалося вижити, але навіть і поляки, які ще живуть у Павлокомі, але бояться відверто свідчити про ці події і навіть не бажають розкривати їхніх прізвищ. Ці свідчення знаходяться в автора, але публікувати їх з повищих причин не можна[48].

Він замордував свого вуйка Петра Несторовського з „Видрівки" і хвалився про це перед Юзефом Кашицкім, який убив Петра Несторовського з „Кругеля" („Якем дал вуйкові два стшали, то тилько ноґамі зґжебал"). Цю розмову двох вбивць чула моя мама з криївки у Станіслава Бєльця. Ще раніше він як член АК і БХ пограбував родину Трояна („Лісного").

8. Кароль Коваль, син Францішка, який живе у селі, також активно вбивав і займався грабіжництвом. Про нього також є письмові свідчення від селян поляків[49].

9. Юзеф Банась з „Ґуркі", також називали з „Лазів" – кінець Бартківки і початок Павлокоми. Його найстаршого сина забрано невідомими людьми, здогадно українським підпіллям. Вславився вбивствами та жорстокою поведінкою супроти людей[50].

10. Кароль Пирда з „над Стависьк". Активний вбивця і грабіжник[51].

11. Ян Кульон з „першої колонії"[52].

12. Цеся Кусь, дочка Анджея Радоня[53].

---

[46] Стефанія Ланчак-Дайчер, лист від 1.03.2000 р.
[47] Софія Сосняк, *Наша кров на своїй землі*, с. 9.
[48] Дивись: ОК с. 12, ІФ с. 3, с. 17.
[49] Дивись, лист від 31.12.1998 р.
[50] Там же.
[51] Там же.
[52] Там же.
[53] Там же.

13. Юзеф Уляновскі, з „Загори", та його жінка Юзефа[54].

14. Станіслав Уляновскі, від „Войтуськової" з „Загори", брат Яна[55]. Разом з Цесею Радонь вбивали людей, які верталися з Німеччини, та грабували привезене ними майно.

15. Казімєж Сувка, який і досі живе у Павлокомі, збирав і вбивав малолітніх дітей, переважно хлопців. За свідченням О. Налесник-Дусь, він відповідальний за вбивство двох її сестер, Софії та Марії за мужем Стрейко, та Ізидора Стрейка. Це підтверджує донька Дарія Стрейко, яка перед від'їздом до Канади заїхала до Павлокоми і запитала К. Сувку, чому він убив її родичів. На це він їй відповів: „Іди звідси, бо й з тобою зроблю це саме, що з твоїми родичами"[56]. За ці вчинки його ніколи не притягнено до відповідальності.

Колоністи

1. Юзеф Карась[57].
2. Людвіґ Клиж[58].
3. Фльоріян Слаби[59].
4. Кароль Кшиштонь[60].

Сільничани

1. Антек Паніна з „Діла" в Сільниці. Вбив Михайла Вацяка („Басуру") в стодолі на „Карпівці". Жонатий з Цесею Щавінською, ще живе десь в околиці Перемишля[61].

---

[54] Там же.
[55] Там же.
[56] Софія Сосняк, там же, с. 9. Про Сувку, як бандита, згадує в листі з 5.05.1996 р. до Наталії Мудрик-Кузьми також Емілія ?.
[57] Свідчення Юзефа Сєнко, чоловіка Владки Дзячинської з Динівського оболоння, який також брав участь у мордерствах. Лист до Івана Федака з 21 квітня 1998 р. який був переданий автору цієї книжки.
[58] Там же.
[59] Там же.
[60] Володимир Федак, с. 7.
[61] Лист з 31.12.1998, переданий автору книжки.

2. Майже всі Коцили, які вже не живуть, але їхні імена невідомі[62].

3. Копацкі з Сільниці, який убив жінку Федора Кріля та трьох його дітей[63].

Дилягівці

1. Ян Века[64].
2. Ян Цимбаліста (Електрик)[65].
3. Ян Цимбаліста[66].
4. Ціла родина Кульон[67].
5. Ціла родина Храпек[68].
6. Ціла родина Вротняк[69].
7. Ціла родина Трафек[70].
8. Ціла родина Пудиш[71].
9. Капусьціньскі (?), старий „косьцєльний", який ще живе[72].
10. Щепан Кітка[73].

Бартківчани

1. Ігнац Маршалек[74].
2. Сташек Сіри[75].
3. Сташек Сіри. Обидва Сіри били і знущалися над о. Володимиром Лемцьом[76]. Здається, вони привели його на цвинтар і там першого розстріляли.
4. Мицьо т.зв. „Клапцясти"[77].

[62] Лист з 31.12.1998, переданий автору книжки.
[63] Федір Кріль, Денник.
[64] Лист з 31.12.1998, переданий автору книжки.
[65] Там же.
[66] Там же.
[67] Там же.
[68] Там же.
[69] Там же.
[70] Там же.
[71] Там же.
[72] Там же.
[73] Там же.
[74] Лист з 31.12.1998, переданий автору книжки.
[75] Там же.
[76] Там же.
[77] Там же.

5. Родина Пантол з „Діла”[78].

6. Станіслав Мудрик (член АК псевдо „Крук”) з „Димітувек”[79].

Багато інших також брали участь, але їхні імена призабуті.

Динівчани

1. Марцель Пазьдзьорни. Був провідником вбивць[80].

2. Ціла родина Цьопи[81].

3. Ціла родина Лукасєвіч. Було 3-оє братів, а батько був директором підставової школи[82].

3. Ціла родина Поньчохи[83].

Бахірчани

1. Ціла родина Шалайків. Всі вимерли, крім одного, який живе в Західній Польщі[84].

Крім них, участь брали також особи з Гарти, Уляніци та Футоми, але їхні прізвища вже призабулися[85]. Автор листа згадує також Франека і Сташка Кураш, але не каже звідки вони походять[86].

Андрій Афтанас перед тим, як помер, сказав, що його смертельно поранив Барць із с. Лубна[87].

Очевидно, не всі брали участь у вбивствах своїх сусідів і навіть рідних, але допомагали це робити іншим. Наприклад, Людвіґ Поточни допомагав у віднайденні криївки свого сусіда Ігната Потічного, чим спричинив смерть Ігната та його п’ятьох

---

[78] Там же.

[79] Там же. Про цього Мудрика згадує також і О. Налесник-Дусь. Див. Софія Сосняк, там же, с. 9.

[80] Свідчення Юзефа Сєнко..., там же.

[81] Лист від 31.12.1998, переданий автору книжки.

[82] Там же.

[83] Там же.

[84] Там же.

[85] Там же.

[86] Свідчення Юзефа Сєнко..., там же.

[87] Лист Йосифа Афтанаса від 18.8.1999.

синів, а потім пограбував усе його майно[88].

Теодор Рудавскі відібрав малолітнього сина від своєї жінки-українки, а її видав на смерть[89]. Не краще повівся і Станіслав Сльончка, який не зробив нічого, аби урятувати своїх сестер Софію Федак і Розалію Мудрик, які були замужем за українцями, та їх дітей від смерті[90].

Ще інші робили все для того, аби закрити від світу злочин, що стався в Павлокомі, й задля цього не побоялися навіть кривоприсяги. Невідомо, чи Ян Дзячинські та Анджей Соколік брали участь у кривавій розправі в березні 1945 року, але добре знали, що тоді в селі сталося. Одначе, коли прийшлось свідчити перед судом в Динові про обставини смерті Ігната Потічонго, обидва обвинувачували в цьому відділ УПА, фальшуючи при цьому не тільки обставини, але й дату смерті[91].

Правда, родина Соколіків, посвоячена з Федаками, пізніше старалася допомогти Івану Федакові, ветеранові УПА, але це сталося декілька років після подій 1945 року.

Не всі поляки поводилися як злочинці. Були й такі, які допомагали своїм сусідам і спорідненим. Таким треба вважати Станіслава Бєльця, який на своєму горищі переховував велику групу селян, а між ними і мою матір. Не зумів він урятувати своєї власної мами, яка була українкою, а опісля і сам наклав головою, хоч причини його смерті залишаються досі невиясненими.

Такою була й Анєля Налесник, яка урятувала дітей Ізидора Стрейка: Дарію та Назара. Треба між ними згадати також і Віхту Шпак, яка, як свідчить Юліан Федак, урятувала декількох осіб, не впускаючи до хати бандитів[92]. Такі випадки зрозуміння й допомоги були радше винятковими.

[88] Свідчення Ол. Потічної, с. 32.
[89] Там же, с. 15.
[90] Свідчення ІФ, с. 12.
[91] Свідчення Ол. Потічної.
[92] Юліан Федак, там же, с. 4.

Брутальність, з якою розправлялися з живими, перенесено навіть на мертвих. Діонізій Радонь, одинокий польський свідок, розповідає, що коли збирали трупи вбитих, аби скинути їх у три братські могили, то не клали їх на підводи, але волочили по землі прив'язаними за ноги до возів[93].

Тут варто згадати, що не всіх поховано на старому цвинтарі. Цілу групу людей загнано в колишній радянський бункер, де їх знищено. Дехто був у поспіху закопаний біля своєї хати. Ці групові могили на старому цвинтарі потім зрівняно з землею, і тільки заходами Діонізія Радоня їх знову відновлено новими насипами та позначено березовими хрестами.

Як вже згадано в різних місцях цієї книги, жертвою цієї жорстокої розправи стали не тільки українці, але теж і поляки, переважно з мішаних подруж, такі як Владислав Бєлєц з родиною, Ігнат Потічний з родиною, Павло Потічний з сином Володимиром, Войтіх Маршалок, Франьо Коцила та інші. Їх поховано разом з іншими і на рівні з українцями відмовлено їм релігійних обрядів.

Жоден із римо-католицьких парохів Дилягови, до якої належали й належать теж римо-католики Павлокоми, ані з сусідніх сіл, не здобувся на християнський акт любові до убієнних. Зробили це священики Греко-католицької Церкви, які щорічно відвідують могили в Павлокомі.

Правда, в 1998 році, через 53 роки після масового вбивства, місцевий римо-католицький священик перший раз порекомендував своїм вірним помолитися за душі загиблих разом з греко-католиками. Цей малий крок римо-католицького душпастиря треба вітати. Його попередник пробощ Пасцяк годував убивців два тижні, а і для нього такий жест правдоподібно був би небажаним. Троє з його пастви послухали і прибули на

[93] Лист до Івана Федака.

цвинтар, щоб злучитися в молитві з прибулими туди українцями. Більшість, одначе, вирішила приглядатися до процесії і панахиди з-поза прислонених вікон. Але й тут видно прогрес, бо вже не розкидають насипів на могилах і на зрізують там поставлених хрестів, а приїзд і молитви на цвинтарі вже не мусять відбуватися під охороною поліції.

Цей результат треба приписати твердій настанові павлокімців, що розкидані по всьому світі, гідно вшанувати пам'ять їхніх рідних, які лежать на кладовищі й поза ним. Але перш за все це заслуга Діонізія Радоня, який у жахливо ворожих і несприятливих умовах таки добився свого і своїм трудом зумів забезпечити пам'ять про убієнних. Його заслуга теж у тому, що сьогодні цвинтар – це не смітник, а місце вічного спочинку багатьох поколінь. Про те, як дійшло до впорядкування цвинтаря, в іншому розділі цієї книги. Тут тільки варто згадати, що напасті і шикани проти Діонізія Радоня не закінчилися.

Перед у цьому належить тим, які причинилися до загибелі села. Тадеуш Пудиш, Ян Уляновскі, Ян і Флоріян Банасі, Юзеф і Владислав Ковалі, родина Карасів, Вротняків, Клижів, Дзячинських, Цеся Кусь з сином і далі дихають ненавистю до нього, бо зробив він те, чого вони не бажали, вказав місце поховань, бо де є могили, там мусив бути і злочин.

Цвинтар

Знищення села в 1945 році, розвалення церкви, приходських будинків, читальні тощо мало за ціль зруйнувати всі сліди колишнього дуже свідомого українського середовища на середньому Сяні. Запущено також старий цвинтар, на якому вже від сорокових років нікого не хоронено. Цей цвинтар вжито для захоронення жертв польського насильства без того, щоб у який-небудь спосіб відзначити місце масових поховань. З часом усе мало піти в забуття. Одначе,

селяни, які пережили трагедію 1945 року та їх потомки вирішили не допустити до цього.

Як тільки стало можливим, у 1989 році пан Іван Федак написав прохання до начальника ґміни Динова, до якої належить село Павлокома, поставити „збірний пам'ятник для 365 осіб, які трагічно загинули 1-3 березня 1945 року[94]. В листі згадується, що він уповноважений робити ці заходи та залучає листу осіб, які просять про такий дозвіл. (Цієї листи, на жаль, у мене немає).

На цього листа він одержав відповідь від начальника міста і ґміни Маріяна Духа, який каже, що будова пам'ятника є можливою при умові, що для цього не потрібно „виділення окремої ділянки" та якщо на це згодиться „Воєвідський Відділ культури і мистецтва в Перемишлі"[95].

Іван Федак відразу написав листа до Воєвідського Відділу в Перемишлі на руки директора Станіслава Собчука з проханням поставити пам'ятник. В залучені передав листа до начальника Динова та ескіз пам'ятника і проект двох таблиць, які будуть вміщені на пам'ятнику. Він також підтвердив, що остаточний вигляд пам'ятника буде встановлений через його виконавця[96].

Відповідь на це прохання була нейтральною. Пан Собчук повідомив, що справою пам'ятника займається Воєвідський Комітет охорони пам'яті боротьби і мучеництва (Komitet Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa) та що прохання буде передано туди для обговорення. Пан Собчук підтвердив, що він не має застережень ані до форми пам'ятника, ані до змісту планованих таблиць. Однак, висловлює думку, чи не варто б виконати таблиці в двомовній версії[97].

---

[94] Лист від 8 жовтня 1989 р.
[95] Лист М. Духа від 6 грудня 1989 р.
[96] Лист І. Федака від 3 січня 1990 р.
[97] Лист С. Собчука від 31 січня 1990 р.

Після обговорення проекту на засіданні комітету пан С. Собчук поінформував пана І. Федака, що Комітет „не бачить перешкод відносно виконання нових упам'яткувань", але такі заходи повинні бути роблені „згідно з відчуттями та очікуваннями місцевого суспільства", та що „кінцеві рішення в таких справах роблять теренові органи державної адміністрації та за згодою з тереновими комітетами охорони пам'яті боротьби та мучеництва"[98].

Іван Федак 25 квітня знову пише листа до п. М. Духа в Динові, покликаючись на усну розмову з 17 квітня, яка відбулася в присутності ще одного урядовця і свого кузена д-ра Андрія Федака з Варшави та пересилає лист від Воєвідського комітету та три варіанти тексту таблиці[99].

Іван Федак пише: „На останнє наше письмо бурміщ Динова повідомив нас, що 5 серпня 1990 року в Павлокомі о 10-й годині в „Домі стражака" відбудеться засідання Солецької Ради, на яку запрошують мене, але перед тим щоб я особисто з ним зустрівся в його кабінеті. Дня 3 серпня 1990 р. ми оба з Андрієм Федаком зайшли до нього. Вправді він нічого цікавого нам не сказав, тільки те, що на тій зустрічі з Солецькою Радою може бути „дуже гаряче". Щоби мати сяку-таку охорону, обидва Федаки перед виїздом до Павлокоми зайшли до редакції тижневика „Жицє Пшемискє", розказали, в чому справа, й один з редакторів, здається, пан З. Беш, погодився поїхати до Павлокоми разом з ними[100].

Зустріч вийшла не найкраща, натовп людей ще перед засіданням накинувся на них з образливими словами та погрозами. Спеціально дуже сильно погрожував Влодка Дзячинська і Вількова[101].

[98] Лист С. Собчука від 30 березня 1990 р.
[99] Лист І. Федака від 25 квітня 1990 р.
[100] Лист І. Федака: „Вельмишановні односельчани", Ліґниця, 10 серпня 1990 р.
[101] Там же.

Іван Федак продовжує: „На перешкоді нам стала Солецька Рада Павлокоми, яка поставила вимогу: якщо не виявимо, де лежать кості їх 11 осіб, забраних упівцями в 1945 році, то вони не дадуть нам дозволу на будову пам'ятника. Не знаю, що далі робити", – кінчає листа Іван Федак [102].

Після цього ініціатива в справі цвинтаря перейшла до Фундації Павлокома, яку було створено в Торонто та завданням якої стало зайнятися впорядкуванням цвинтаря, його обгородженням тощо.

Правління Фундації обрано в такому складі: Мґр. Зенон Потічний – голова, Богдан Федак – заступник, Володимир Федак – секретар, Леся Шубеляк – скарбник, проф. д-р Петро Й. Потічний, Стефа Когут, Андрій Жук – члени управи.

Дня 14 червня 1996 року Голова Фундації вислав лист до Війта Ґміни в Динові з проханням дозволити впорядкувати та обгородити греко-католицький цвинтар у Павлокомі. В листі висловлено запевнення, що Фундація має відповідні фонди для реалізації цієї цілі [103].

У міжчасі в Польщі побував Андрій Жук, який мав додаткову розмову з Війтом Ґміни Динова і на засіданні 16 вересня 1996 року усно повідомив, що не повинно бути жодних перешкод в огородженні цвинтаря.

Це підтвердилося листом Війта Станіслава Возьного від 14 березня 1997 року, в якому він повідомляє управу Фундації, що 27 лютого Рада Ґміни прийняла ухвалу № XXIV(168)97 про готовність прийняти фонди на цілі огородження цвинтаря та закладення конта № 2365-364-12 для цих фондів [104].

В залученні прислав також Ухвалу Ради Ґміни, в якій у пункті 6 сказано: „не дати згоди на виконання пам'ятників, пам'яткових написів та інших будов

[102] Там же.
[103] Лист Фундації Павлокома до Війта Ґміни Динова від 14 червня 1996 р.
[104] Лист Війта Станіслава Возьного від 14 березня 1997 р.

на вищезгаданому цвинтарі". Іншими словами, крім паркана, не дозволено ставити жодних пам'ятників, які вшанували б помордованих людей [105].

Управа Фундації погодилася обмежитися огородженням цвинтаря та 22 квітня 1997 році вислала Обіжного листа з проханням допомогти фінансово [106]. Крім Фундації, яка вклала 38.890 зл., свої пожертви склали: Стефан і Юлія Жук, Іван Федак, Андрій Ґулячек, Ігор і Анна Федак, Софія і Владислав Врубель, Андрій Когут, Дарія Сльончка, Ольга Бабицька, Юзеф Ґайдамов та Вацек Тхір. Разом вони склали 11.860 зл. Ціла сума, разом з відсотками, переслана на конто, становила 50.968,77 зл [107].

Найбільше для цвинтаря, одначе, зробив мешканець Павлокоми з мішаної родини – пан Діонізій Радонь. Його вперте намагання не забути невинних жертв стали каталізатором для дії інших. В час знищення Павлокоми мав 13 років, народився в 1932 році. Мати була українка, а батько зайшлий поляк, який осів на „кольонії". Ще трохи і його мати, а може, й він опинилися б у спільній могилі, але за його ж словами „мами не взяли, бо ми вчепилися її ніг, а сусіди боронили: „Ганка між поляками добре справується, залишіть, пречінь має дітей" [108]. На тому не був кінець, хотіли її вбити ще пізніше, в Динові, але, каже знову Радонь, „я схопив спідницю, мене вальнули так, що я втратив притомність, але мамусі не пустився. Ну, й тато з армії генерала Андерса дав знати про себе через Червоний Хрест, так що стали помірковані" [109].

Ця людина від 1946 року світила свічки та молилася за душі помордованих. В 1945 році ще цього не робив, бо, за його ж словами, боявся. Він був одино-

[105] Лист Війта Станіслава Возьного від 14 березня 1997 р.
[106] Обіжний лист Фундації Павлокома від 22 квітня 1997 р.
[107] Виказ дарів.
[108] Paweł Smoleński, *Cichaj Dionizy*, „Gazeta Wyborcza", 28 лютого – 1 березня 1998 р.
[109] Там же.

кий, який пам'ятав про трагедію села, й не дивно, бо, як каже його жінка Данута, „там його дідусь, його бабуня, всі кузени по маминій стороні". Інші хотіли зрівняти цвинтар і зробити з нього спортивний майдан, щоб забути. Але щойно після візиту в село пана Мирослава Сидора з Перемишля, й розмови з ним, Радонь постановив, що цього замало, що потрібно якось впорядкувати цвинтар, з якого зроблено смітник. Бо, каже він, „встид перед Богом і людьми, котрі часом аж з Канади, з Америки заїздили. То я собі постановив, що візьму цвинтар під ще більшу опіку. Від пана Сидора я дістав гроші на світла та квіти, але й своїх доклав, чого взагалі не жалію" [110].

На прохання Сидора він також вказав місце братніх могил на цвинтарі й „від цього в людей на мене найбільша злість. Не про панахиди, не про світла, а за те, що я показав правдиве місце. А як є місце, то нема чого далі випиратися – в Павлокомі злочин стався на українцях" [111].

Після цього він почистив цвинтар, навіз землі на братні могили, бо там запалася земля, й насипав могили та поставив три березових хрести. Село зареагувало. Як каже Радонь, „а тут люди ідуть, цілі родини, молоді і старі, кожний тримає лопату, мотику. Навіть ця, що до землі пригнута, добра жінка, через хворобу з хати не виходить, також гріб розкидає. То кажу їй: «Ти також, дурна, в могилах гребешся?» А вона: «Перестану, як скажеш, куди твої мого татуня забрали»" [112].

Старалися його застрашити – не вдалося. Били – не помогло. Сьогодні він та його дружина живуть як на вигнанні, ізольовані, мало хто навіть привітатися хоче. Каже Радонь: „Думав я давніше, що коли старі помруть, то молоді злість закинуть. Але як довго

[110] Там же.
[111] Там же.
[112] Там же.

люди виховуватимуть дітей, як у Павлокомі, – згоди не буде" [113].

Війтові сказав, що „буду чистити, буду косити, буду світити світла, і ніхто мені цього не заборонить. Як хрест звалиться, то поставлю, засаджу квіти. Бо квіти на цвинтарі – це не ставлення пам'ятників, але пошана й природа" [114].

Залякування Радоня продовжуються. „Написали мені в анонімні, що витягнуть через вікно і голову скрутять, або „залатвять", як буду йти на Дилягову або деінде. Боюся, бо вже два рази побили... Але часом нічого не боюся, бо Господь Бог бачить, що я злого не зробив. Дивись, пане. На цього дуба, того тут, близенько, що стоїть за рогом цвинтаря. Хотіли його стяти, я не дав, бо це передостанній свідок у Павлокомі. А останній я. А як свідків забракне, то й так люди будуть знати. Навіть внуки тих, що ціпами били, бо сумління на такий злочин не засне" [115].

Не дістав він допомоги і від свого духовного провідника. Парох, що живе на Дилягові, не тільки не прийшов на панахиду, але й говорив з амбони, „що тепер у Павлокомі маємо руський цвинтар". Коли ж Радонь запитав його про ці справи, то цей відповів: „Будь тихо!" [116].

„З вечора, як тільки смеркне, вже не виходить, сидить дома. Син каже, що село поділилось, половина проти мойого (мужа), а половині все одно, так як би були за ним. Але де правда, то не знаю", це слова Данути. А звертаючись до чоловіка, тут же при кореспондентові каже: „Тихо, Діонізію. Будь же тихо. Нап'ються, змовляться, зроблять нам що. Тихо, Діонізію. Голос вечором далеко несеться" [117].

---

[113] Paweł Smoleński, *Cichaj Dionizy*, „Gazeta Wyborcza", 28 лютого – 1 березня 1998 р.
[114] Там же.
[115] Там же.
[116] Там же.
[117] Там же.

Не дав залякати себе Діонізій Радонь, знову могили насипав, знову хрести поставив на пам'ять загиблих.

В кінці прийшов день посвячення новоогородженого цвинтаря. Крім упорядкованих могил, поставлено теж три залізні хрести як символ Голготи села. На Зелені свята 1998 року посвячено цвинтар, хрести та відправлено панахиду при великій присутності людей, колишніх жителів Павлокоми та їх нащадків, що з'їхалися з різних країн та континентів, щоб вшанувати пам'ять загиблих.

Мав бути навіть Війт Ґміни, але в останній хвилині був перешкоджений. Не прибув і римо-католицький парох з тих самих причин, але тим разом закликав своїх парохіян разом з українцями помолитися за померлих. Декілька з них послухали свойого пароха і прибули на панахиду.

Свято вшанував хор товариства „Надсяння" зі Львова, який співав панахиду, та Голова Товариства Володимир Середа. Над могилами, крім духовних отців, промовляли також Голова Фундації Павлокома мґр Зенон Потічний з Канади, проф. Петро Й. Потічний, дир. Юліан Бак та син останнього пароха Павлокоми Андрій Лемцьо.

Особам, які причинилися до впорядкування цвинтаря Ю. Бакові й Д. Радоню надано почесні відзначення Фундації у формі металевих дисків, які вручив її Голова мґр. Зенон Потічний, а ще іншим, як пану М. Сидору, який допоміг у перевезенні людей та душевно підтримував Д. Радоня, висловлено вдячне признання.

Є надія, що з часом вдасться поставити таблиці з іменами всіх помордованих, як також відзначити хрестом те місце, де колись стояла церква і цвинтар, яку самовільно розвалено та від якої залишилася лишень напівзруйнована дзвіниця.

Одначе шикани проти Д. Радоня не припиняються. Продовжують йому погрожувати. У жовтні 1998 року послано йому анонім такого змісту: „Ти,

холєрний українце, чому ходиш до нашого костела. Ти маєш свою церкву в Дубецьку (це напіврозвалена церква, якою ніхто не опікується), можеш до неї ходити. В нашому костелі ти цілком не потрібний. Бо як була будова, то тебе на ній не було і жодного гроша до збірки на будову ти не давав. Якої холєри шукаєш в нашому католицькому костелі й занечищуєш його своєю особою. Ти взагалі не такий добрий, за якого себе уважаєш, бо маєш український цвинтар під носом і там ставиш хрести, а на гробі своєї матері ти не поставив хреста і не був на похороні, такий ти син і поляк, за якого себе уважаєш. Ти, скурвий сину українце, бандито, всі ці стодоли, які палилися в Павлокомі, це твоя робота, ми про це добре знаємо. Те, що ти свою підпалив для змилення людей, ми теж добре знаємо, який з тебе запеклий українець. Також знаємо про підпали в Дилягові. Всі ці шкоди, які ти робив людям по полях і здемольовані фолії, то робота твоя і твого сина. Ми про це дорбре знаємо і не думай, що це вийде тобі на сухо. Вирок на тебе вже виданий і чекай терпеливо. Не думай, що по твоїй смерті будеш похований в Павлокомі на католицькому цвинтарі. Пошукай собі місце на Україні, або маєш цвинтар під носом, там твоє місце ти, українце, запеклий-мстивий. Вже маємо тебе досить. Не підписуюся, бо з тобою ще тримає УПА"[118].

Цю анонімку передано повністю, для того, щоб показати, що серед поляків Павлокоми й далі існує зоологічна ненавсить до всього українського. Правду казав Радонь, що коли виховуватимуть молоде покоління в такому дусі, то ненависті не буде кінця.

Проф. Петро Потічний

[118] Анонім, пересланий Д. Радоньом до Івана Федака, який передав мені його в листі від 18 жовтня 1998 р.

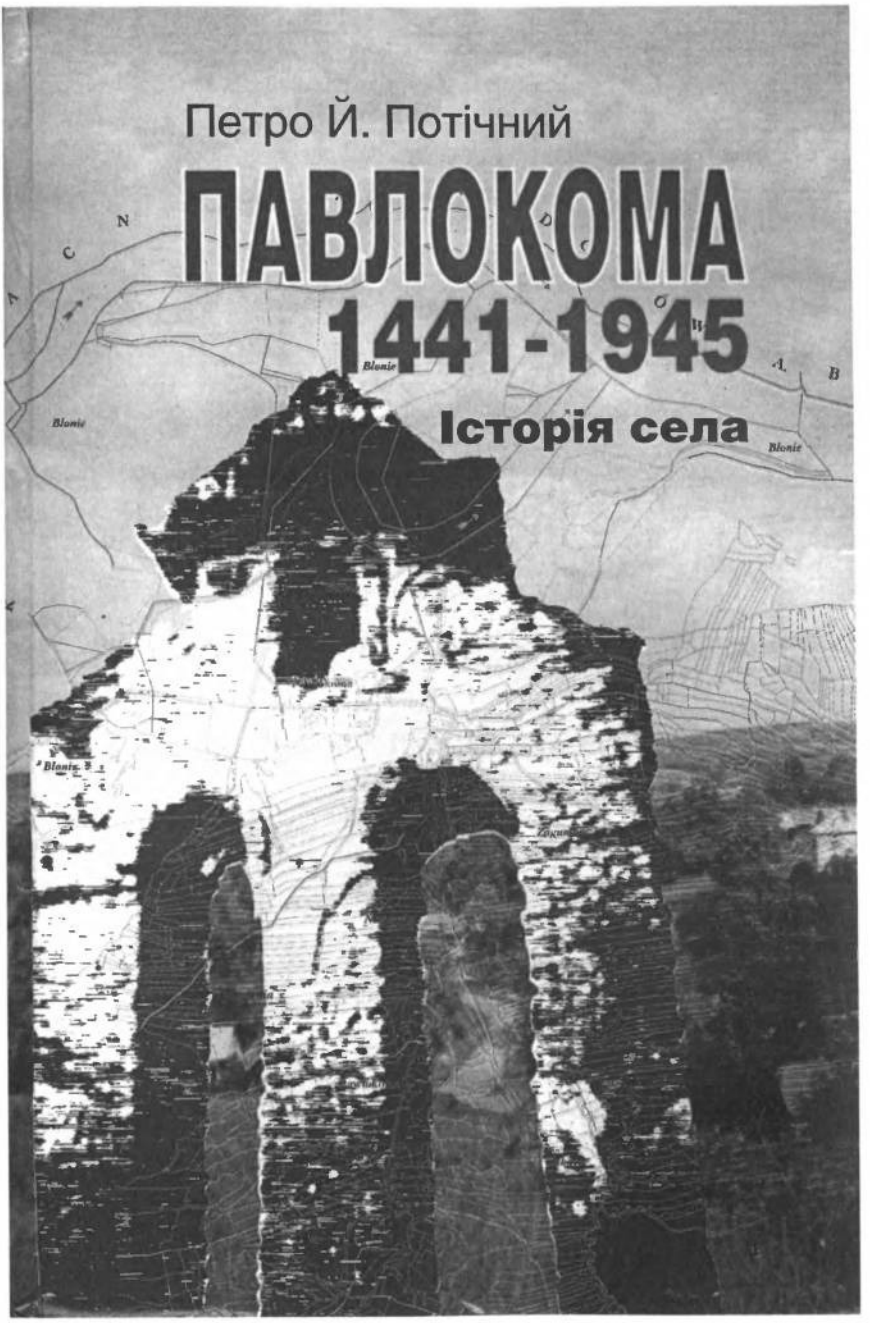

Обкладинка книжки Проф. Петра Й. Потічного.

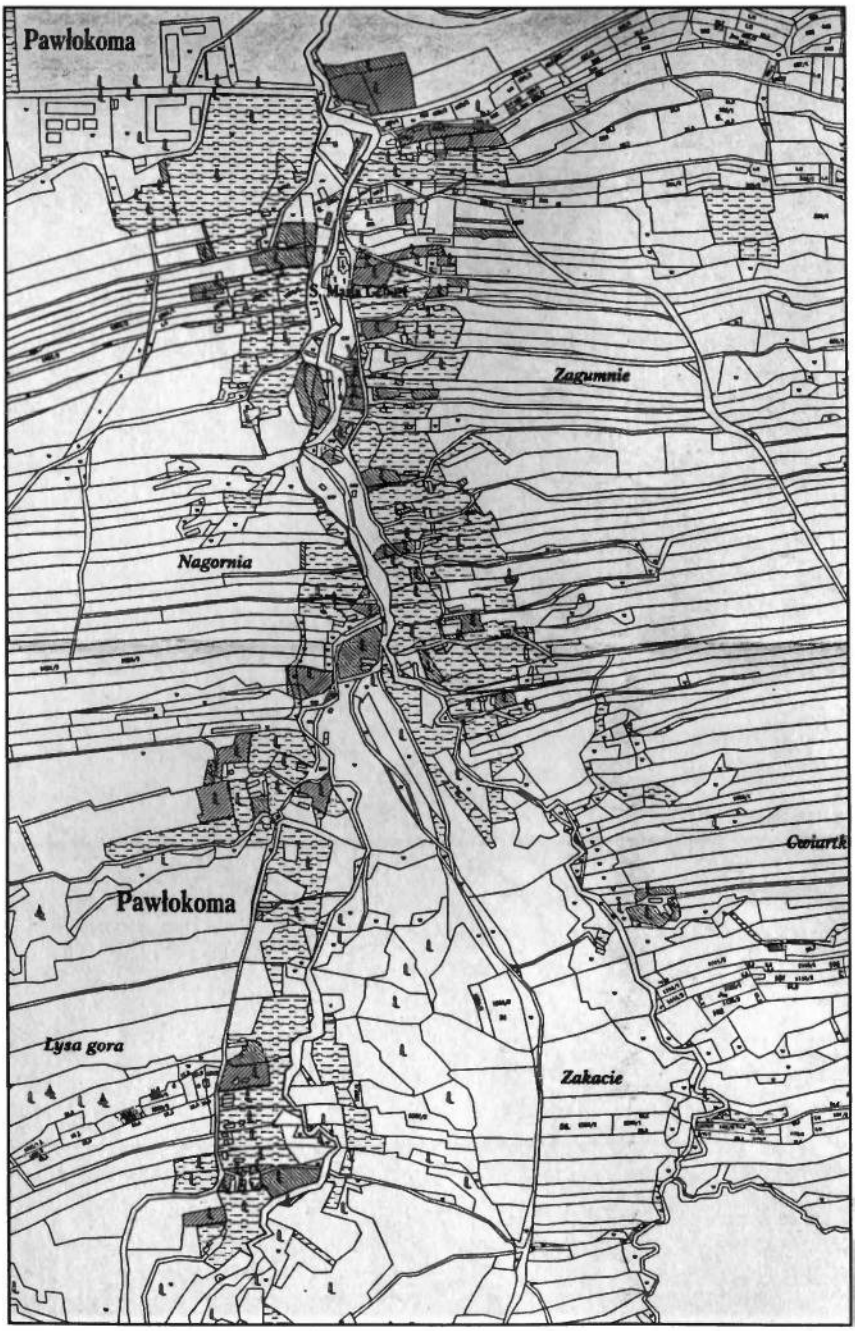

Кадастрова мапа Павлокоми, 1850-ті рр.

Олександра і Петро Потічні з синами (зліва) Андрієм, Петром-Йосифом і Володимиром, 1935 р.

Петро Й. Потічний у військовій формі УПА (1947), Морської Піхоти США, під час війни у Кореї (1952) і як професор Колумбійського Університету.

Проф. Петро Й. Потічний з Діонізієм Радоньом, 1990 р.

Проф. Петро Й. Потічний перед павлокомською школою, в якій навчав його батько, 1990 р.

Іван Федак

„ГОРДИЙ"

Павлокома не відрізнялася б нічим від інших сіл Посяння, якби не положення та краєвид. Розкинулася по обох боках невеликої річки Вільшанки, що на віддалі кілометра від села вливалася у річку Сян як його права притока. Від півдня на північ в бік Сяну пливла Вільшанка попід узгір'я Діброву, а по лівому боці мала узгір'я Грушову.

Для тих, хто виростав у Павлокомі, Сян був наче повітря, сонце чи земля. Бистрий, з прозорою, як сльоза, водою; при кам'янистому, а де-не-де піщаному дні вилискувала всяка риба; навесні був бурхливий та грізний, тоді з гір прибувала вода, пливла крига, але влітку ставав лагідним і тепленьким, приваблюючи дітвору, старших, і навіть дідів; узимку, коли замерзав, був природним мостом, через який селяни пішки чи саньми їхали в містечко Динів.

Води Сяну віками пробивали скелясті гори, рвали береги, утворюючи коліна, зарослі верболозами затоки, де гніздилось безліч водяного птаства. Його русло було місцями глибоке, а деінде мало мілкі броди. Минав на своєму шляху багато сіл та міст, десь сорок кілометрів нижче оминав княже місто Перемишль, звідки уже прямував на північний-захід, щоб під Завіхостом влити свої води в польську річку Віслу.

Павлокома на польській карті.

На початку нашого століття Павлокома стала „руським" островом серед найближчих сіл чи містечок. Колись була оточена такими ж руськими селами, однак протягом багатовікового поневолення, зазнаючи тиску латинського обряду, вони сполонізувалися. Довший час руська свідомість була ще в селі Дилягова, що його мешканці походили, як казали у нас люди, з ординських поселенців, але й воно нарешті втратило свою окремішність, традицію, мову, стало польським селом. Залишилася тільки Павлокома, витримала, а в 20-х роках стала зразковим українським селом, виявивши велике завзяття в боротьбі за своє національне існування.

До 1921 р. в Павлокомі було 25 римо-католицьких сімей, чи, як називали їх у селі, „мішанців", бо або він був поляк, а вона – українка, або навпаки. Крім „мішанців", було у селі 120 українських сімей, а часом одне прізвище на понад 10 родин. Наприклад, Мудриків було 14 родин, Федаків 11, Ланчаків також 11, Нестеровських було 10, Афтанасів 9, а Карпів та Романиків уже по 5 родин. Можна додуматися, що саме ці найчисленніші родини були також найстарішими.

Латинники прибули в наше село в пошуках заробітку в маєтку польського пана Скжинського. Почали женитися і залишилися жити. Так розповідав мені мій прадід Ілля (помер у 1929 р.), який довго у Павлокомі війтував, проживши 96 років. Коли перед війною прибули в село польські колоністи, то стали тих латинників називати „красими" тобто рябими поляками.

Жили в Павлокомі також жиди. Було їх дві сім'ї. Один жид був колись орендарем, мав корчму, а другий, називався Бенц Гох, торгував кіньми. Внук останнього, Іцик, ходив разом зі мною до школи, очевидно, української.

Вернемося ще до поляків. Заслуговують з-поміж них на увагу Бєлєц та Бурек. Обидва вони були господарі. Бєлєц був ще й сільським різником, виробляв дуже

Родина автора спогадів, Івана Федака. Сидять зліва: мати Олександра, брат Юлько (живе в Австралії), сестра Станіслава Наталія по чоловікові Ходань. Стоять справа: Іван Федак і його стрийний брат Андрій Федак.

добрі ковбаси. Він умів також складати поламані кістки рук і ніг, складати ребра, а це вміння часто придавалося людям, особливо дітям. Ми більше довіряли сільському знахареві, ніж лікареві, зрештою, до лікаря треба було б їхати аж у Динів і платити йому гроші. Натомість Бурек був на все село коваль. Обидва були одружені з місцевими українками, їх діти майже не вміли по-польськи говорити, однак знали, що вони римо-католики. Були вони римо-католиками, а ходили молитись у церкву, взагалі не відрізняючись від решти. Зате внуки Бурека й Бєльца виростали уже тоді, як у село прибули польські колоністи, і стали свідомими поляками.

Дуже добре пам'ятаю, мої діди й батьки частенько згадували парцеляцію маєтку пана Скжинського. По першій світовій війні він мав розпродаватися – павлокомці мали надію докупити собі хоч трохи землі, якої завжди бракувало. Ці надії розвіялись, бо виявилося: землю можуть купувати тільки люди з навколишніх польських сіл. З Дилягової прибула 21 сім'я, від Ря-

Іван Потічний і його авто.

шева приїхало 6 сімей „кайзаків" (ми стали їх так називати, зачувши їхнє слово „кайзе" – куди).

Колоністами були всякої масті легіонери Пілсудського. Для них земля була, бо разом з землею вони отримували завдання польщити український елемент. Павлокомчани відчули в цьому діянні величезну кривду: їм заборонено купити навіть шматок рідної землі, на якій вони століттями працювали на польських панів. Значить, мали б поволі вмирати.

Колоністи створили в природному українському середовищі зовсім чужий експансивний організм. Для них зразу зорганізовано польську школу, дім „Стжельца"[1]. Почалися спроби меншості перетягати на свій бік більшість. Наприклад, наші селяни могли купити землю, перейшовши спершу на римо-католицький обряд. Не йшлося про віросповідання: за старим звичаєм, той, хто переносив свою метрику із церкви у костел, автоматично вважався поляком.

Однак, хоч як люди прагнули в нас землі, то не знайшовсь у Павлокомі жоден такий, що продав би душу за ціну, накинену урядом.

[1] „Стшелєц" – польська організація, завданням якої був спортивно-військовий вишкіл молоді.

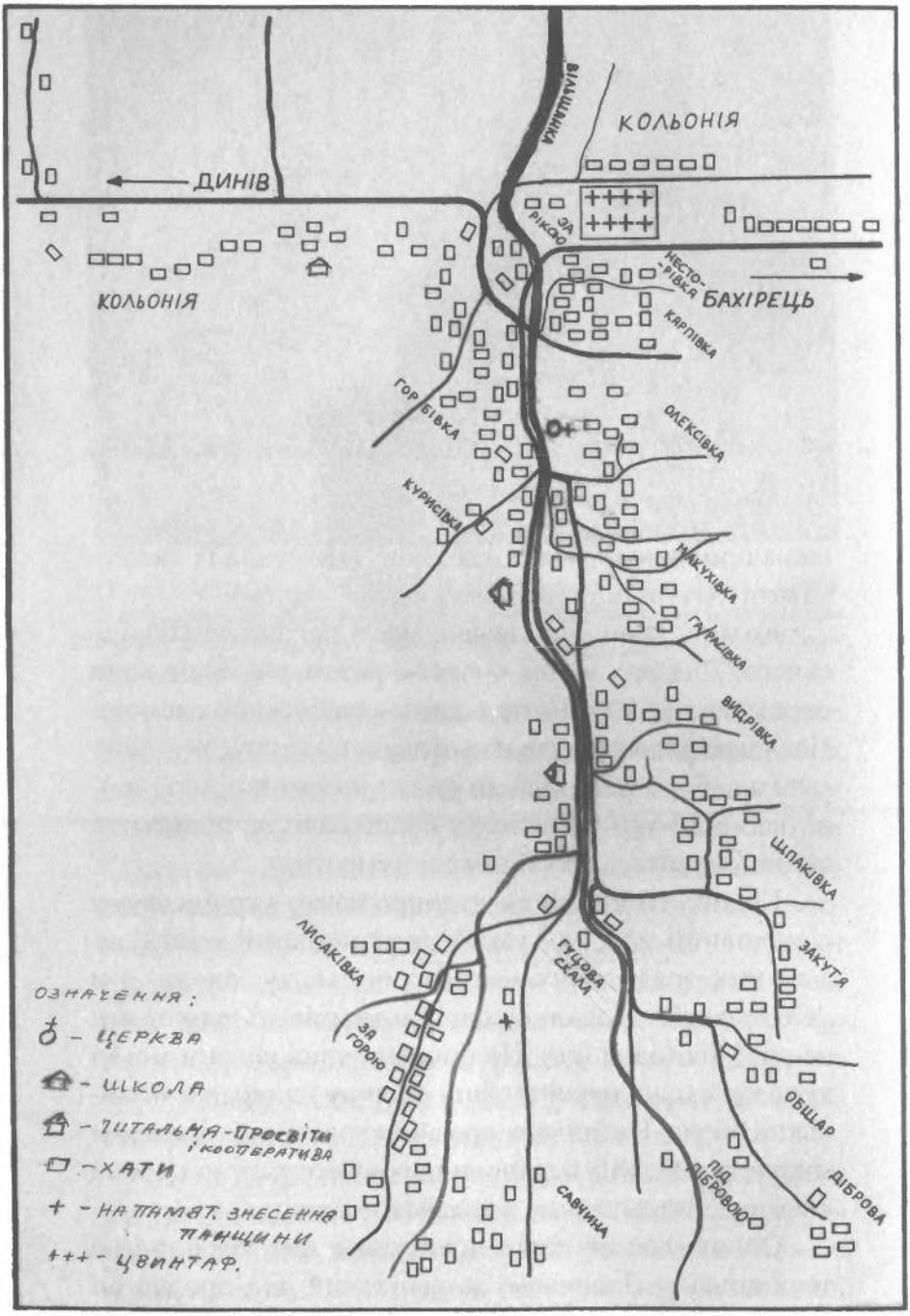

План Павлокоми, намальований Іваном Федаком.

Люди швидко зрозуміли наміри влади. Це можна було зрозуміти відразу, коли хтось добре придивлявся до ситуації в селі. Дійшло до масової еміграції молоді й старших за океан: люди шукали країн, де можна було заробити на насущний. Виїжджали також у міста, – у Львів, Перемишль. Шукали праці. Зараз по першій війні у львівському „Маслосоюзі" знайшов працю Андрій Мудрик. Якось потім він став навіть його директором. Він помагав іншим односельцям улаштуватись у Львові. Другим таким добродієм був Андрій Романик. Він жив у польському місті Закопаному, мав там фабрику взуття, де працювало немало павлокомчан. Як настала в Польщі „людова владза", фабрика Романика пропала.Коли наближались Різдво або Великдень, у Павлокомі всі ждали своїх рідних, що приїжджали здебільшого зі Львова, Перемишля та Закопаного. Міською ріднею всі гордилися. Гості приїжджали, несучи з собою насамперед іншу поведінку, одяг, а також мову, яка звучала вже більше під літературну. Часом приїжджав автом директор Мудрик, а за водія мав також павлокомського земляка[2]. Такий приїзд Мудрика викликав у селі велике враження. Приїжджав же хтось, хто колись був таким, як і ті, що залишилися жити в селі, а тепер він просто пан. Це спонукало молодь іти його слідами. Кожен хотів здобути фах, стати „кимсь".

Своєю працею, заповзятливістю павлокомчани надолужували несприятливі умови, брак землі. До кінця існування села у кожному відношенні перевищували колоністів. Вони були не тільки добрими господарями, але й ремісниками. Ковалів було у селі трьох, столярів двох, кравців трьох, кравчинь було чотири, по двох мулярів і теслів, кількох шевців, а були й такі два, що вміли випалювати цеглу. Багато хто міг сплести з лози полукішки чи васаги, кошики, верші. Один умілець виробляв млинки молоти ягляну

[2] Був ним Іван Потічний, див. фото.

В Павлокомі було 120 українських родин, а з них Мудриків 14, Федаків 11, Ланчаків 11, Нестеровських 10, Афтанасів 9, Романиків 5. На фотографії друзі Івана Федака: Софія Федак і Йосип та Орест Романики. (40-і роки)

чи гречану кашу. Очевидно, треба було прикладати до них силу людських рук, бо про електрику ніхто й не думав.

Більшість павлокомчан мешкала скупчено в селі, а решта жила на трьох присілках, невеличких, найбільший – Загора – мав 25 господарств, Савчина була менша, а Діброва мала всього тільки 5 хат. Незалежно від присілків окремі частини села, кутки, мали свої назви. Запам'ятав я такі: Качмарівка, Шпаківка, Закуття, Лисаківка, Курисівка, Горбівка, Стависька.

Колись була в селі дерев'яна церква, але вона згоріла, а люди стали ходити молитися в Селиська. Там була самостійна греко-католицька парафія. Потім згоріла також і сільницька церква; місце, де вона стояла, та приходські будинки люди називали потім „пробощівкою". Тоді треба було будувати другу церкву в Павлокомі. Вона також була дерев'яна, існувала до 1909 року, коли-то побудовано мурована церкву. Тимчасом сільничани не хотіли давати грошей на потреби матірної церкви в Павлокомі і... перейшли в 1875 р. на латинський обряд.

Ще дитиною пам'ятаю, як люди розтягнули дерев'яну дзвіницю, дуже, мабуть, стару, бо вже не могла сама триматися. На її місці побудовано потім мурована дзвіницю з трьома дзвонами. Щоденно уранці та ввечері старенький дзвонар бамкав людям на молитву. Дзвонив часом і вдень – усі тоді знали, що хтось помер. Грав він так уміло, що люди пізнавали по звуках, чи вмер старий, чи молодий. Насувала на поля чорна хмара – також чулися дзвони, так само й на пожежу.

Приходські будинки були побудовані десь 100 метрів від церкви, на горбочку, а все це в долішньому кінці села, недалеко від Вільшанки. Наш священик щосереди учив нас, дітей, у школі Закону Божого, тобто релігії. Пам'ятаю одну сумну подію з цього часу. На уроки приходили, крім українських дітей, також діти з мішаних сімей. Це не подобалося польському ксьондзові, що приїздив вчити їх дітей із Дилягови, та колоністам. Видно, колоністи та ксьондз уважали, що наш священик учить про іншого Бога, бо одного дня він, переїжджаючи біля нашої школи, затримався й зайшов. Ми якраз мали урок. Ксьондз похвалив Господа, вийняв карточку із кишені й почав читати прізвища всіх „красих". Скінчивши, наказав їм іти за ним учитись релігії в польській школі. Діти аж скривилися, але жодне не сказало „ні". Забралися та й пішли.

На другий тиждень ксьондз знову зайшов у школу, повторилася знана сцена, але діти вже не хотіли його науки. І сталося так, що ксьондз навіть побив за це деяких учнів. Чому ці діти спротивилися? Відповідь проста: діти колоністів прозивали їх „красими" поляками, „кабанами". За биття батьки внесли скаргу на ксьондза, але хто в тодішній Польщі міг би скара-ти за таке?

За школою вгорі села була кооператива. Там була читальня „Просвіти" і молочарня. До найкращих членів кооперативи, а також „Просвіти" належали: Андрій Коштовський, Іван Коляса, Андрій Кріль, Іван Федак, Петро Потічний, а також убитий польською

Родина Івана і Софії Федаків (на „Олексівку"). Стоїть Іван Федак та його син Андрій, сидять справа: мати Софія і дочки Анна та Марія – всі три замордовано 3.03.1945. Фото 1936 р.

бандою в 1943 р. учитель Микола Левицький. Арештовані в 1940 р. Потічний і Кріль уже в село не повернулися. Ці активісти були переслідувані польською передвоєнною владою, потім НКВД, а накінець також і ґестапівцями. Жила завдяки їм у читальні українська думка, культура, діяв мішаний хор, драматичний гурток, під час жнив організовано дитячий садок, а діячі кооперативи робили все, щоб унезалежнитися від польських торговельних установ. Пам'ятаю, санаційна поліція кілька разів закривала нашу читальню, найгірше було під час фашизації країни в 1933-1939 роках. Тоді замінено дотеперішню назву „народна українська школа" на „школа повшехна", замінено також учителів: замість українців прийшли поляки. Наші вчителі мали шукати собі працю в польських школах. Кожної неділі та під час свят на богослужіннях були також поліцаї, агенти. Найактивнішою поліція ставала напередодні свята Крутів[3]. Найчастіше арештовувано тоді на кілька днів діячів „Просвіти". Усе-таки свято завжди відбувалося, селяни йшли із священиком на могилу, віддати шану героям, які впали за волю України. На насипаній на пагорбі могилі стояв великий дубовий хрест. У 1943 р. поляки з якоїсь підпільної організації вирішили перешкодити нам у святкуванні „Крутів": напередодні свята зрізали й повалили хрест, прив'язали до нього величезний камінь і втопили в Сяні. Однак свято відбулося. Хлопці встигли зробити новий хрест і поставили на могилі.

Клопоти зі всякими нашими святкуваннями почалися ще набагато раніше. Наприклад, у містечку Динові щороку 6 травня відбувався в церкві св. Юра великий празник. Брали в ньому участь люди й з нашого села. Коли була гарна погода, вишиковувалася ціла процесія зі священиком на чолі. У 1935 р. поля-

[3] Свято в пам'ять бою під Крутами на Чернігівщині (29.01.1918 р.), після якого більшовики розстріляли близько 300 членів „Студентського куреня" Січових Стрільців.

ки зі „Стжельца", яким це не подобалося, напали на процесію на початку села Бартківка й розігнали. Деяких з-поміж павлокомчан побито. На вістку про це в Павлокомі спалахнуло повстання. Хто що мав під рукою – узяв, і всі кинулися обороняти своїх. Сталася бійка. Кінець був такий, що приїхала поліція, шукаючи винуватців, звичайно, не серед „стжельцян", а серед павлокомчан: арештовано всіх молодих мужчин. При нагоді виявилося, яким духом дихають наші колоністи. Дяблік та Віль принесли ланцюги, щоб поліції було чим в'язати арештованих. Останніх завезено у сяніцьку в'язницю. Було їх зо два десятки. Всі поводилися дуже відважно, протестуючи проти несправедливого ув'язнення, проголосили голодівку. Однак кільканадцять днів таки просиділи.

Війна

У погідну вересневу неділю через село йшли розбиті відділи польської армії, прямували на схід і на південь. Вермахт не зустрів опору тих, що впевнено кричали не віддавати жодного гудзика, а протягом двох тижнів віддали весь край. Усі наші були в церкві, а вдома лишивсь тільки я, бо треба було доглядати все живе. Аж тут зайшли на подвір'я польські вояки, питаючи про коней. Я відповів, що коні в стайні. Тоді наказали мені запрягти. Я вже додумався, до чого воно йде, став пояснювати, що нема воза, його забрали вже інші вояки. Почувши такі пояснення, два вояки пішли до сусіда Афтанаса, і через хвилину повернулися й розпорядилися запрягти до його воза. Хотів чи не хотів, а коня треба було запрягти й їхати воювати за Польщу. Поїхав і дід Афтанас.

Загін польського війська прямував на південний схід, через Бірчу на Добромиль. Мені йти не хотілося, а й страх був, бо ж був я ще хлопчина. На другий день звернувсь до командира з проханням звільнити мене від дальшої їзди. Він здивовано подивився на

мене й запитав, хто казав мені взагалі їхати з військом. Я все розповів. Командир був уже старший віком, уважно слухав, і тоді на хвилину задумався, можливо, пригадав собі такого ж, як я, свого сина, і відпустив мене разом з дідом Афтанасом додому. „Воювали" ми тільки дві доби. Щоб безпечніше їхати, той командир дав нам посвідку, хоч, правда, попросив про неї я сам.

Однак посвідка не захистила нас від небезпечних пригод у дорозі додому. Два рази були ми під обстрілом німецьких літаків, під снарядами з польських гармат. Попали ми також у німецькі руки, але, показавши посвідку німцеві, який, як виявилося, знав польську мову, змогли ми їхати далі. „Jedź, chłopcze, do domu, – сказав ще, – bo tam czekają na ciebie rodzice". А батьки й справді зраділи: вернувся їх син цілий та здоровий разом з кіньми та Афтанасовим возом.

Так почався для мене й для всіх мешканців Павлокоми новий розділ життя. За першим разом німці не були в нас довго – відступили по двох тижнях на лінію Сяну й Бугу, а нас „визволили" совітські вйська. Зразу побудували на правому боці Сяну погранзастави, енкаведисти почали політичне перевиховування та усвідомлювання людності. Почули ми від політруків про визвольну місію радянського уряду, звільнення наших земель від влади панської Польщі.

Минули два місяці – почалися перші арешти серед запідозрених у націоналізмі та ворожості до московського режиму. Ця наука швидше до всіх промовила, ніж їх попередні слова. З-поміж арештованих ніхто не вертався (і не вернувся ніколи, як потім з'ясувалося). Поглинула їх вічна мерзлота Сибіру.

Свідоміші люди відразу зрозуміли до чого прямує більшовицька влада, адже пам'ятали наслідки Жовтневої революції на Україні. Новий порядок ставав щораз дошкульнішим: обшуки, допити, арешти. На прикордонній зоні щоночі спалахували ракети, чути було постріли, голоси пошукових собак, іржання коней

–це прикордонники виловлювали молодих людей, що кожної ночі пробували перейти на німецький бік. Це вночі. А вдень – допити по хатах: „Звідки йшли, куди пішли, хто йшов, ви ж напевно бачили і знаєте".

Найбільшим і найгрізнішим спецом від пошуків і допитів був начальник НКВД у Бірчі, Дзюбенко. Смертельний страх пронизував людей, коли він приїжджав зі своїми яничарами у село. Люди не знали, куди і як ховатися від нього, що відповідати, бо в кожного він зумів знайти щось проти влади й арештувати. Так було аж до 22 червня 1941 р. Уся „нєпобєдімая армія" без одного пострілу, а з нею Дзюбенко, відступили перед своїми „союзниками". Німці ж знову, як і у вересні 1939 р., ішли немов на прогулянку, поки не натрапляли на який-небудь опір. Німці перейшли, а ми знайшли в сільраді список людей, призначених на вивезення до „білих ведмедів" – усього 60 сімей. Можливо, кількох днів не стало до цієї трагедії.

Другий прихід німців продовжив українські надії на краще, ніж за Польщі, життя. Люди вітали їх хлібом і сіллю. Проте надії скоро розвіялися: Німці принесли з собою терор, не менший від принесеного окаянним батюшкою Сталіним. Насамперед вигорнули молодь на примусові роботи в Німеччину, потім три річники – від 1921 по 1924 – до праці в Баудністі. Хто не хотів – ішов у концтабори.

Часто, разом з польською гранатовою поліцією, німці робили облави, щоб здобути робочу силу. У 1942 р. німецька жандармерія забрала семеро павлокомчан, які назад вже не повернулися: Антона Ланчака, Анну Пантол, Івана Коштовського, Марію Васараб, це українці, а з-поміж поляків пішли: Андрій Булдис, Францішек Ґуц та Ян Уляновський.

Хлібороби також скоро відчули окупацію, щораз важче було задовольнити німецькі вимоги: контингент хлібом, м'ясом, молоком та іншими продуктами. А ще різні шарварки для потреб другої, „непереможної", армії.

Терор примушував молодь іти в ліс. Почалася партизанка і українська, і польська, але згоди між ними не було, хоч головний ворог був один. Наші люди зазнали нової біди – саме від польських підпільних відділів. Чого не забрали німці, грабували поляки, а ще вбивали людей, кажучи, що це „odwet", відомста. Але за що? Перед жнивами 1943 р. польська банда вбила старого вчителя Миколу Левицького в його ж хаті. Незадовго після цього наступною жертвою став Іван Карпа. Він вертався з Динова, де працював бухгалтером у нашій кооперативі. Убито його серед білого дня. Минуло кілька днів, і в тому ж самому місці – між збіжжям на дорозі – гине наступний працівник кооперативи, Наталія Троян з Коштовських. Восени гине від польських куль Іван Шпак, гендляр кіньми, а потім ще й полька, що його любила. Згинула, мабуть, саме за це.

А в тому часі на східному фронті німці вже почали відступ. У липні 1944 р. від Перемишля докотилася до нас канонада, потім і воєнна заграва. Попри завзятий опір, німці віддавали все більше й більше завойованої території. Одного дня, який пам'ятаю донині, стояв я коло вікна, а дорогою вже йшли совітські солдати, голодні, обдерті, з сумкою на плечі, де часом була картоплина або жменя крупи. Передова лінія швидко пішла за село, далі на захід, а залишилися організатори воєнної влади: енкаведисти.

Перша зустріч з ними була завжди така сама: чи бачили ми бандерівців? Ні, не бачили. і не могли навіть бачити, бо тоді їх у нас не було. Однак москалі вперто шукають... і беруть в армію майже всіх чоловіків, адже Дуклянський перевал потребував багато людського м'яса.

Одної вересневої неділі потрапили їм до рук також я та мій друг Андрій Шпак. Повезли нас у Динів, а на другий день підводами перетранспортували на збірний пункт у містечку Березові. Пунктом була школа. Там призначили нас до відповідних рот, але,

на щастя, сталося так, що попали ми з Андрієм до одної роти. Увечері, після вправ, сиділи ми мовчки, роздумуючи над своєю долею і тим, що доведеться „за цапову" душу гинути. А в селі лишилися в мене дівчина Оля, а в Андрія Іванка, десь вирувало життя. Урешті вирішили втікати. Після вечірньої перекличкки ми з Андрієм вийшли нібито за потребою. Надворі було темно, ніхто й не побачив, як ми перескочили через паркан й залягли в агрусі й порічках по тому боці. Чекали, що можливо будуть за нами відразу шукати, стріляти, однак у школі було тихо. Тоді ми чимскоріш взяли напрям у бік Сяну й вийшли поза місто. Весь час були обережні, бо скрізь швендяли московські солдати.

До Сяну треба було пройти приблизно 10-12 кілометрів. Дійшли ми до нього в нижньому кінці села Обарима, перейшли на той бік убрід і погнали за течією до рідного села. Минули по дорозі Володж, Селиська, Дубрівку. Важко висловити почуття, які нас огорнули, коли ми побачили світло у вікнах Павлокоми. Ми повернулись з далекої дороги, там чекали нас серця близьких людей. Були ми недалеко від них, але остерігалися зайти до хат: там могли вже чекати москалі.

На другий день я повідомив родину про себе, але енкаведисти постійно шукали за нами. Почалися поневіряння по всіх усюдах. Якби не те, що треба допомагати в господарстві, то можна було б уникнути небезпеки, але худоба і земля вимагали моїх рук. Вночі я ховався, а вдень виходив у поле допомагати батькам. Одного разу це могло закінчитись трагічно. Треба було помагати возити буряки. Поїхав я возом у поле. Наклав буряків і вже вертався додому, коли наче з-під землі появилися солдати та польські міліціонери. Я знаходився в чистім полі, про втечу не було чого й думати. Вони підійшли ближче. Зразу мене упізнали. Комендант

знав про мою втечу. „Тєпєр пуля в лоб ілі штрафной батальйон",– сказав і пішов за чимось у село, залишивши мене з одним солдатом і міліціонером.

Знову треба було думати, як би тут взятися в ноги. На щастя, довідалися про небезпеку рідна сестра та наречена Оля і зразу прибігли просити моїх сторожів. Та їхні сльози й моління нічого не вдіяли. Тоді моя сестра вдалася до хитрощів. День був дуже холодний, усі ми мерзли надворі,тож коли вона запропонувала самогонки, солдат і міліціонер відразу погодилися. Сестра скоро принесла з хати велику пляшку самогону. Пити на такому холоді було неприємно, отже я запропонував піти й випити в хаті. Моя сторожа знову погодилася. Ми зайшли в найближчу, Мудрикову хату. На столі, крім самогону, зразу появилося масло, цибуля й хліб, бо не тяжко було Мудрикові додуматися, до чого воно йде. Солдат і міліціонер швидко почали ве селішати, голосніше говорити. У хату ввійшла сестра і попросила в них пустити мене на кілька слів, бо має щось важливе сказати. Погодились при умові, що будемо говорити в сінях. Там почали ми голосну розмову, яку потім продовжувáла вже тільки сестра, говорячи до себе самої... Я вже був на подвір'ї, а далі було поле і моя криївка. Сестра замовкла аж тоді, коли впевнилася у моїй безпеці. Не чуючи розмови, „опікуни" вибігли з хати і відразу почали навмання стріляти, кричати. Дарма. Замість мене, зловили сестру. Потім я довідався ще про арешт моєї мами, Олеськи зі Стависьк та її доні. Сказали, що не випустять їх, поки я не вийду з криївки. Проте по двох годинах маму та сестру відпустили, пограбували натомість усю хату і сказали, що все-таки ще потраплю їм в руки. Увечері вийшов я наверх, щоб поговорити з мамою. Треба ж було обговорити дальше моє укривання – у селі вже явно не можна було мені бути. З того часу я вже весь час скривався. Це тривало до часу, коли з моїм рідним селом сталася нелюдська трагедія.

Павлокомська трагедія

Довкола Павлокоми, на віддалі 2-4 кілометрів від неї, були польські села: Дилягова, Бартківка, Бахір, Бахірец і Сільниця. На усіх цих селах та в інших місцях стояли польські партизанські відділи, які переважно іменувались аківцями з 5 дивізії Львівської округи АК і 27 Волинської дивізії. Були також місцеві аківці й члени БХ. Це мені було відомо від моїх вуйків-поляків, а також від Яна Дзячинського. Він, також поляк, дуже часто хвалився, що на польських селах квартирує велика сила АК. Сам він був ковалем. Часто приходили до нього інші поляки й казали, звертаючи на українську тему: „Tu pagórek, tam dolina – w d... będzie wasza Ukraina"[4].

І так, 23 січня польська боївка напала на три павлокомські сім'ї, що жили на т.зв. колонії, трохи за селом серед польських колоністів. Це були дві сім'ї Афтанасів та сім'я Федаків, з якої походжу і я. Вдома була тоді моя 44-літня мама, 16-річна сестра та 8-річний брат Юлько. На той час я був у конспірації. Мою маму та сестру вони страшно скатували, потім роздягли догола й наказали тихо сидіти, нікуди не рухатися. Надворі була хуртовина, вікна бандити повибивали, грабуючи хату, то мати й сестра притулилися одна до одної й нічого не сміли робити, бо так наказали бандити, що на мить вийшли надвір. Повернувшись учотирьох, освітили ліхтариками дві скулені від холоду постаті.

– „Teraz przydałoby się je troche rozgrzać"[5] – сказав котрийсь, однак вони пощадили матір і сестру, і відійшли.

Тоді мама з сестрою почали кликати брата, що сховався десь у соломі, який, почувши мамин голос, виліз зі своєї криївки. Всі разом зайшли до моєї криївки, де була перина й одяг. Там дочекались ранку. Вранці зайшла до нашої хати сусідка Афтанаска. Хотіла

[4] Тут пагорб, там долина – в д... буде ваша Україна.
[5] Тепер здалося б їх трохи розігрити.

подивитися, чи всі живі, але, побачивши повибивані вікна й відчинені двері, тільки заридала й повернулася до своєї хати. Подумала, що ми всі вбиті. За кілька хвилин прибіг її 14-літній пастух Юзьо, роздивився, і почув голос сестри з криївки, заглянув до неї й побачив обидвох закривавлених жінок. Заплакав. Збоку мовчки дивилися на них сусіди – поляки Клижі.

Мати попросила Юзя швиденько побігти до села й повідомити людей, щоб хтось приїхав і взяв їх у село. Однак уже встигла прийти з поміччю баба Афтанаска. Принесла теплого чаю і щось їсти. Афтанаски бандити не били, мала також щастя, що вночі не було вдома її сина Петра з жінкою і трирічним синком Зенком, бо пішли на ніч у село. В другої Афтанаски також не було нікого в хаті. Три місяці тому чоловіка Марії Афтанас забили бандити в нашій хаті. Тоді вона взяла п'ятьох своїх синів у віці від двох до десяти років та перейшла до своїх батьків у село Лубну, 8 кілометрів на захід від Павлокоми й по другому боці Сяну (Лубна також була в подібній ситуації, як Павлокома – з усіх сторін між польськими селами). Убивши Андрія, чоловіка Марії Афтанас, бандити розпустили чутку, що це сталося помилково, бо насправді вони прийшли тоді по мене, хоч не знати, чи моя присутність урятувала б його від смерті. На щастя, від часу втечі від москалів, я вже ночувати до хати не заходив ніколи.

Юзьо, видно, повідомив за той час село, бо по маму й сестру приїхав саньми поляк Пантол, що його вся родина вважала себе українцями.

Бандити навіть тепер не давали спокою своїм жертвам – почали стріляти, але, можливо, що тільки на пострах, бо нікого не досягли їхні кулі. А люди в Павлокомі як могли, так заопікувалися моєю сім'єю та Афтанаскою.

Спокій не тривав довго. Не минуло й два тижні, як бандити напали і на присілок Діброва, де жило п'ять

наших родин: дві Федаків, дві Ланчаків і одна Несторовських. Повторилася ситуація вже знана – побили людей, пограбували майно, а потерпілим наказали зразу ж винестися в село. Щойно потім я зрозумів, що таким чином вони підготовляли собі поле до останньої атаки й ліквідації Павлокоми, а зі щораз вужчої петлі мало врятуватись якнайменше мешканців села.

Відтоді постріли чулися вдень і вночі, з усіх боків. Найгірше було те, що поляки нікого вже не випускали з села, ані не впускали, а хто наважився піти в якомусь напрямку – у того стріляли. Наприкінці лютого йшла до села Марія Афтанас з 10-річним хлопчиком Івасем. Йшла з Лубної, де жила після смерті чоловіка. Бандити застрілили її та сина. Потім ми довідалися від лубняків, що Марія йшла до Павлокоми порадитися, що робити у щораз важчій ситуації. Її чотирьох синів та батька вивезено потім на Україну.

За кілька днів перед павлокомською різнею ватажок польських партизан скликав увечері всіх поляків з Павлокоми. На нараді вирішено, що всі вони мають у призначений день покинути село й перейти за Сян. Нарада була дуже таємна, під присягою всі зобов'язалися нічого не сказати жодному українцеві, навіть тоді, коли він був з родини. Усі дотримали таємницю. Я довідався про тайну нараду аж через три роки. Усе розповіли мені мої вуйки-поляки Соколики й Казимир Думин, у яких я переховувався після закінчення нашої боротьби на Закерзонні.

День або два після наради всі польські сім'ї виїхали з села. Наші люди дуже здивувалися цьому, ніхто не додумувався, що воно може значити, навіть почали говорити про початок виселення на Україну, бо чутки про це вже дійшли в наш терен.

Село в цю пору було зовсім без оборони, ні в кого було просити допомоги. Про це поляки прекрасно знали. Отже і вдарили 1 березня 1945 р. на горішню частину села, що звалася Загора.

Ранок був трохи з приморозком. Люди вже починали щоденну роботу, коли із Загори почувся крик і стрілянина. Це наступали від лісу поляки і вмить вдерлися поміж хати. Ніхто ні разу до них не вистрілив. Хто мав криївку й встиг до неї залізти – той вижив, кого застали за роботою – мусив померти. Польська боївка застрілила кількох мужчин: Степана й Владка Афтанасів, Антона Федака, Михайла й Антона Несторовських, а також Антона Кацила, одруженого з українкою Оленою Троян. Його старший брат Юзеф був запеклим ворогом усіх українців, а під час нападу ватагував якоюсь групою бандитів (перед війною був комендантом парамілітарної організації „Стжелєц").

Польська застава цього самого дня убила також Розалію Шпак у її хаті, що була сільською акушеркою. А було воно так: стара Шпачиха підійшла до вікна й побачила на „Ґуцовій скалі" якихось людей. Сказала до своїх онук Катрусі й Марійки: „Ходіть, побачите..." – і впала мертвою на підлогу. На крик онучок, що бабуся вбита, прибіг зять Пантол та інші люди, між ними і я. Хтось з-поміж нас звернув увагу на тих із „Ґуцової скали"; було їх кілька, а відстань між нами – десь 200 метрів. Побачивши, що до хати ввійшли люди, бандити почали її обстрілювати. Хтось крикнув: „Нагору!" – і ми через дах вийшли на протилежний бік хати, де бандитські кулі вже нам не були грізні. Зіскочивши на землю, кожен з нас погнав у свою криївку.

Я, Андрій Шпак і Микита Федак – ми також хотіли добігти до першої якої-небудь криївки, але кулеметна черга заступила дорогу. Тоді ми кинулися до криївки в столярні Миколи Коляси. Тільки встигли сховатися і замаскувати вхід, як до столярні вже дісталися бандити. Ми сиділи за штучною стіною. Коли б хтось кашлянув, або черга пішла по стіні – ми б уже не жили. На наше превелике щастя, поляки швидко ви-

бігли зі столярні й подалися до села. Ми і далі сиділи в криївці, куди доходив зойк і плач людей, а також погукування і стрілянина бандитів.

За кілька хвилин вони знову забігли в хату, тепер шукати майно, грабувати не своє. Вивели худобу, навантажили фіри всяким добром, винесеним з хат. А ми чуємо людську кривду, страждання, та лиху не можемо зарадити. Через якийсь час постріли затихли, настала тиша, як по страшній бурі. Ми вирішили вийти зі столярні, хотіли побачити, що діється тепер у селі, які кривди заподіяли людям польські грабіжники. Наш господар Микола Коляса з дружиною і трійкою дітей пережив страшний час у криївці під купою гною біля стайні.

Було пізнє пообіддя. Перевіривши, чи ніхто не стежить, ми від хати до хати перескакували у напрямі домівки Івана Романика, біля Шпаків на Закутті. По дорозі бачили убитих людей: Ірину Кріль, Андрія та Степана Колясів та інших, але не було часу докладніше придивлятися. Страшно скавуліли собаки, дико нявчали коти. По хатах повибивані вікна, на землі трохи порозкиданого майна, що бандити крали у поспіху. Всюди кров і людські трупи. Охопив нас великий жах. Не хотілося вірити, що вчинили це своїм ближнім люди, які вірують у того самого Бога!

Біля хати Романика зібралася групка, що ридала над своїми рідними, які вже нічого не бачили, ані не чули. Підійшов колишній солтис Михайло Федак. Від нього всі ждали якоїсь спасенної ради. По короткій розмові Федак запитав: „Хто з чоловіків готовий вирушити в дорогу?". Зголосилося кільканадцять, але жонатим Федак наказав залишитися вдома. Пішли тільки нежонаті, десять чоловік.

Треба було нам добратися до наших сіл, Явірника Руського або П'яткової, а там знайти контакт з УПА, щоб якось рятуватись від погрому. Своїм заступником Михайло Федак призначив Андрія Налесника. Обид-

ва вони були колишніми вояками польського війська. Ще перед вимаршем побіг я попрощатися з батьками і нареченою, чорнобривою Олею. До сьогодні мучать мене докори совісті, чому я не забрав її з собою, хоч вона благала мене про це. Я тільки пообіцяв, що ми повернемося великою силою і врятуємо від загибелі ще живих мешканців села. Мої обіцянки не здійснилися ніколи, а свою Олю тоді я бачив востаннє.

Увечері 1 березня 1945 р. ми вирушили в дорогу, маючи надію, що сотні УПА прийдуть до Павлокоми з порятунком. Дорога була небезпечна, ми мусили пройти біля двох польських сіл – Диляґової та Домбрувки Стаженської, де було повно відділів АК і місцевих польських боївок різної масті. А ми мали всього два кріси і кілька гранат. Однак, десь після півночі ми щасливо дійшли до Обароча – присілка П'яткової, де нас і затримала варта СКВ. Ми розповіли, з чим прийшли. Нас було розміщено по хатах. Федак зі зв'язковими пішли шукати кущового або котрогось із командирів. Ми тим часом розповіли нашим господарям про різню в Павлокомі. Усі боялися, бо таке саме кожної миті могло статися і в їхньому селі. Не минуло й години, коли прийшов назад Федак та ще двоє озброєних чоловіків. Один із них звернувся до нас:

„Усі залишаються тут, на допомогу Павлокомі ніхто тепер не піде: у нашому районі немає сотень УПА, немає часу стягати більшу силу, а те, що маємо, малі відділи СКВ і СБ, не має великої бойової сили. Терен тут несприятливий, а АК має велику силу". Все це була правда. Наші надії розвіялись. У Павлокомі мав початися другий страшний день, про який я довідався потім тільки з оповідань.

З П'яткової перейшли ми зв'язком до села Ясенева, де квартирувала боївка СБ командира „Біса" та два рої СКВ. Були добре озброєні, але на допомогу Павлокомі не йшли. За два дні до наших сіл почали прибувати павлокомські недобитки. Приходили до Гути, Порубів,

Явірника Руського, Жогатина, П'яткової та інших сіл. Від бандитів „Вацлава", що називали себе „жолнєжамі" 5 Львівської дивізії АК та членів колишніх польських банд, які не поступалися йому жорстокістю, врятувалися здебільшого тільки ті, в кого були свої криївки. Ті, хто побіг до церкви – чи не всі загинули. Помилували тільки кільканадцять жінок з малими дітьми, а решту постріляли на цвинтарі.

Влодко Романик

Одним з перших, хто пережив трагедію і прибув до села Явірник Руський, був Влодко Романик. Ось його опис страшного дня, а такі розповіді людина запам'ятовує з фотографічною докладністю та пам'ятає майже кожне слово до останнього подиху життя.

„Вранці 2 березня та сама банда, що і вчора, знову наскочила на Павлокому. Я не встиг сховатися до криївки й побіг разом з іншими людьми до церкви, але по дорозі побачив, що в каналі побіч дороги буде безпечніше. Там я і сховався. З того місця я виразно чув, як бандити, немов скажені кати, мордували людей.

Чув, як добивалися до хати Теодора Федака і ніяк не могли добитися, бо з одного боку був високий підмурівок, а з другого – заґратовані вікна (колись у цій хаті знаходилася крамниця). Від хати я був не більше 20-ти метрів, а в хаті замкнулася Тереза Федак з двома дорослими доньками: Мінодорою та Меланією. Напасники кричали, щоб відкрили, але Федачка таки не відчиняла. Тоді вони поміж ґрати всередину хати кинули гранату.

Стався вибух, а по ньому зойки смертельно поранених жінок. Так вони конали аж до вечора. Я все чув, але не бачив. Коли затихло, виліз із каналу й підійшов до хати. Заглянув у вікно, а там на підлозі лежали у крові троє тіл.

Від Федакової хати я пішов угору селом, не знав, що сталося з моїми рідними. По дорозі бачив багато

вбитих людей: лежали між хатами, на городах. Вже на подвір'ї побачив я відчинені двері до нашої хати, стайні, стодоли. З великим страхом входив до кухні й там мало не зомлів – моя мати лежала на долівці біля входу до пивниці. Що сталося з трьома братами, сестрою? Про це довідався пізніше від людей, які бачили, що їх гнали на цвинтар. Брата, 17-річного хлопця, убили три дні раніше, коли вертався з фронтового форшпану"[6].

Два дні пізніше прибув з Селиськ до Порубів чоловік з повідомленням від якогось ватажка з АК. Той дав знати, що аківці хочуть передати групу жінок з малими дітьми, яким „Вацлав" „дарував" життя. Це, здається, мало бути доказом, що вони гуманні й не мордують жінок з дітьми.

На той час у сусідньому селі Ясеневі квартирувала боївка СБ командира „Біса". Він перший отримав це повідомлення. Прочитав дуже уважно й зразу наказав збірку, а потім вимарш на призначене місце. Солтисові наказав зорганізувати п'ять підвод. Кущовий мав приєднатися до боївки з двома місцевими роями СКВ. І так виїхали. Перед валкою саней ішла стара стежка, а решта боївки – за саньми. Бічним шляхом непомітно просувалися рої СКВ, як бічне забезпечення. А в селі люди ждали їхнього щасливого повернення.

За годину сани повернулися. Приїхали павлокомські жінки й діти. Коли вони під'їхали ближче, не мали сили зійти з саней; у них були повідморожувані руки й ноги. Зчинився страшний плач. Плакали люди з Ясенева й Поруб, ридали врятовані від смерті. Разом

[6] Автор цієї розповіді – Володимир Романик, син Івана (до „Романика" з „Закуття") і Катерини Мудрик, нар. 30.06.1921 р., жонатий з Софією Федак. З його родини замордовано батька, маму, братів: Северина (нар. 1927), Михайла (1929), Зенона (1933) і сестру Марію (1931). Володимир вступив до УПА, поранений потрапив у полон і був засуджений на кару смерті. Страчений у Ряшеві 20.11.1947 р.

жінок і дітей було 37, між ними дві мої тети: Олександра Мудрик з трійкою дітей і Софія Несторовська з двійкою. Від них ми почули розповіді про судний день у Павлокомі. Вони все бачили на власні очі.

Розповідь тети Олесі

„Під час першого наступу більшість людей, рятуючись від банди, втекла до мурованої церкви. Мали надію, що хоч тут врятуються. Однак кати не зважали на Божий Дім. Таке скупчення людей в одному місці навіть полегшувало їм роботу. Між людми був також парох о. Володимир Лемцьо. Напасники почали напирати на головні двері, але не дали ради. Тоді увійшли дверима від захристії.

Усі люди на чолі з о. Лемцьом дружно співали: *Від глода, огня і войни...* Один з бандитів крикнув до отця, який тримав у руці дароносицю: „Rzuć to, rzuć, ono ci i tak nie pomoże!"[7] Отець і люди співали далі. Тоді один з катів „Вацлава" підскочив до отця і вирвав у нього з руки дароносицю, а потім на очах дружини і двійки дітей вивели його через захристію надвір. Там біля церкви його й замордували. Ємость кинулась за ними, благали з дітьми, але все намарне.

По цьому вбивстві „Вацлав" наказав молодим станути по одному боці церкви, а старим і жінкам з дітьми до трьох років – по другому. Матері старших дітей не послухали, хотіли перейти разом з іншими, але бандити почали виривати у них дітей з рук і ставити по одному боці з молодими. Тоді зчинився страшний плач, бо жінки зрозуміли, навіщо таке діється. Убивці почали свій злочин на невинних і безпорадних. Виводили з церкви групу за групою. Там уже інші копали ями, де за хвилину мали впасти мертвими.

А в церкві далі видирали дітей у матерів. Моїй 15-літній доньці Марійці вдалося прежити. Коли хтось

[7] Кинь це, кинь, воно тобі й так не поможе.

із ватажків сказав, щоб молодь і дорослі переходили на один бік церкви, тоді Марійка взяла на руки свого 16-місячного братика Зенка, а тета – 3-річну Катрусю і так вдалося перейти на той бік, де матері з дітьми. Урятувалися самі та їх рідні.

Через головні ворота я бачила, як на площі біля церкви, при старій липі, кати „Вацлава" мордували 23-літніх юнаків: Северина Вацяка і Володимира Налесника. Вони були роздягнені, а все тіло стікало кров'ю. Не хотіли йти на цвинтар.

У церкві залишалося все менше людей. Надійшов один з ватажків. Сказав: „Pójdziecie do swoich"[8]. Жінки були в шоку. Почали кричати, щоб їх постріляли так же, як і їх рідних. Наказали нам вийти з церкви. Деякі з-поміж нас упізнавали вбитих, бо їх тіла лежали біля церкви. Знову з усіх грудей вирвались ридання.

Знову підійшов до нас ватажок, мабуть, сам „Вацлав" і сказав: „Darujemy wam życie. Będziecie przekazani pod eskortą do Siedlisk, a stamtąd banderowcom. Nareszcie przestało istnieć hajdamackie nasienie w Pawłokomie, a nazwę Pawłokoma od dziś nakazuję przemianować na Wacławówka"[9].

Засвітилася нам крихта надії, що віддадуть нас упівцям. Але не для всіх. Уже коли виводили нас із села, застрілили при „Ґуцовій скалі", біля старого хреста (стояв там від кінця панщини), стареньку Саджужиху, яка вже не могла далі йти. Та ж до Селиськ було 8 кілометрів, і кожен міг у такій дорозі заслабнути. Саждужиху скинули в яр.

На третьому кілометрі заслабла стара Карпиха. Бандити застрілили і її, а тіло вбитої залишили на дорозі, бо ніякої ями поруч не було. На краю лісу з тієї ж причини вбито стару Видриху. Хтось з-поміж нас сказав:

[8] Підете до своїх.

[9] Даруємо вам життя. Будете передані під ескортом до Селиськ. Врешті перестало існувати гайдамацьке насіння в Павлокомі, а назву Павлокома приказую переіменувати від сьогодні на Вацлавівка.

„Краще, коли б нас всіх у селі постріляли". Усі хочуть дійти. Усі втомлені, одягнені так, як їх у хаті заскочило лихо – майже напівголі, босі, а тут мороз, сніг, а ще й треба нести дітей, бо може й їх постріляли б. Час від часу чулося погавкування: „Prędzej, prędzej".

У Селиськах все одно хто нас побачив, аби добрі – поляк чи українець – усі гірко плакали над нами. Прийшов солтис і казав брати нас по хатах. Люди нас нагодували, дали одежу. Була між нами одна поранена жінка. Її поранили ще у Павлокомі, коли стріляли до її чоловіка Григора Федака і синів: Влодка (18 років) та Осипа (16 років). На другий день ми мали йти до своїх".

На щастя, так і сталося. Жінок з повідморожуваними руками й ногами треба було відвезти до лікарні в Перемишль. Солтис з Гути та Явірника Руського зорганізували підводи. Поїхала і моя тета Олександра Мудрик. Лікувалася майже три місяці, а дітьми займалися добрі люди з Явірника і Жогатина. Коли вона повернулася, я мав змогу зайти до неї і тоді почув наведені тут слова про смерть Павлокоми. Потім я чув ще розповіді тети Зоньки Несторівської та вуйків і Казимира Думина.

У повстанських рядах

Відтоді, коли я разом з іншими хлопцями з Павлокоми були примушені покинути рідне село, почався для нас зовсім новий час у житті. Щоправда, дуже важко було позбутися щоденного пригноблення по павлокомській трагедії, а також непевності щодо завтрашнього дня, але необхідність підпорядкуватися новому порядкові, дисципліна, день, розмірений щоденними розказами командирів – усе це поволі втихомирювало пам'ять.

Опинившись я в околицях сіл Жогатин, Явірник Руський, П'яткова. Над ними все ще висіла небезпека від польських партизанів з АК і БХ та всяких

банд, а також МО й НКВД, які взаємно доповнювали себе в грабунку та вбивствах безборонних людей. На початку 1945 р.на Посянні й цілій Перемищині не було ні одної сотні УПА, діяли тільки самооборонні кущові відділи, боївки Служби безпеки і люди з цивільної сітки. Вони були неспроможні чинити опір польським силам.

Наставала весна – тепла, привітна. На Посянні родилася наша повстанська республіка. По селах скрізь будували криївки, підземні сховища для харчів, зброї, ліків. Станичні збирали припаси: сухарі, масло, м'ясо й сіль, а ще військове вбрання і взуття, дівчата в'язали светри й рукавиці, з льняного полотна різали довгі смуги на бандажі. Люди зносили з різних сторін зброю та амуніцію, якої було багато ще з часу польсько-німецької війни, а скільки ж залишив по собі совітсько-німецький фронт. Цивільні люди пекли хліб на сухарі, виправляли шкіри. Кущі щоденно поповнювалися добровольцями – одні в повному виряді, як колись козаки, хоч і без коней, інші не мали нічого. Чекали на стрілецький вишкіл та зброю, хоч і стид їм було так ждати без зброї в руках.

Цивільним поки що був і я. Котрогось дня передано нас по зв'язку в село Ясенів, де квартирували добре озброєні рої СКВ та боївка СБ командира „Біса". Ця боївка зробила на мене велике враження: „Біс" мав самих кремезних хлопців, високих, прекрасно озброєних автоматами та двома кулеметами МГ. Було їх 15 чоловік. У Ясеневі зустрівсь я з трьома хлопцями з Павлокоми. Я почав називати їх по імені: „Іване, Андрію", та вони навіть не дали докінчити, сказавши, що їм приречені псевдоніми і тільки за псевдонімами можу до них звертатися. По імені та прізвищу вже не кличеться. Отже, Іван Видра став „Ферком", Андрій Рудавський – „Їжем", а Станислав Потічний мав псевдо „Лис". Усі вони вже кілька місяців служили в УПА, чого я їм неабияк заздрив. Адже, я і решта

– це були, як усі називали невишколених і неозброєних, „цивіль-банда". На щастя, довідались ми про весняний вишкіл.

Кілька днів після тієї зустрічі перейшли ми зв'язком у село Жогатин, де на присілку Мутвиці стояв рій СКВ „Різуна" і боївка „Затоки". Там пройшли ми кількаденний вишкіл, навчилися „Декалогу": „Я дух відвічної стихії, що зберіг тебе від татарської потопи й поставив на грані двох світів творити нове життя...". Це все нам дуже подобалося, але знову прийшов наказ і треба було йти до Бережків, присілка села П'яткова. Село було серед лісів, квартирував у ньому командир „Бук" разом з хлопцями, бувший лейтенант Червоної армії, уродженець Житомира. Я його вперше побачив ще в Мутвиці. На початку 1945 року, коли організувалася сотня „Барона"[10], „Бук" став чотовим II чоти. А тепер, побачивши нас, тільки скривився: „Знова якусь цивіль-банду мені прислали, але постараюся зробити з вас військо. Приділяю вас до ройового „Чумака". Там уже були „Кавун", „Хрущ", „Заяць", „Чміль", „Шум" та інші хлопці.

„Чумак" узяв нас на вишкіл. У тому часі „Бук" зі своїми часто виходив на засідки й інші завдання. Ми завжди дуже виглядали його повернення. Одного разу упав знову великий сніг – важко було перейти, а „Бук" не повертався. Ми вже денервувалися, але „Бук" і тим разом щасливо прийшов назад. Для молодих повстанців усе, що діялось, було ще досить тривожним.

Під цю пору по околиці гуляв зі своїми міліціонерами ватажок „Сліпий"[11]. У нього дійсно не було одного ока, дюди казали, що втратив його в бою з наши-

[10] „Барон" – прізвище невідоме. Більше про історію сотні, стрільцем якої був І. Федак „Гордий", див. *Літопис УПА*, том 13 і 14, Торонто 1986-1987. У надрукованих там денниках сотні „Крилача" і „Бурлаки" й опрацьованих для них обширних примітках, поміщено пояснення для більшості прізвищ і псевдонімів, що появляються у спогадах „Гордого".

[11] Йдеться про Яна Котвіцкого „Сьлєпи", „Ґрозьни", „Ожел".

ми відділами на Волині. Базу мав у польському селі Борівниці, де зібрав собі кількадесят людей, щоденно виїжджаючи з ними рабувати наші села й стріляти в людей, як в качок. Його безкарність тривожила, але СКВ та боївки довший час не могли його зліквідувати. Зробили засідку в Явірнику – він якраз гуляв у Жогатині, зробили в П'ятковій – він був у Липі. Через це зростала також зухвалість „Сліпого". Нарешті одної ночі „Бук" підірвав усіх на рівні ноги й наказав вимарш. Залишитись мали тільки неозброєні, однак при відході він ще звернувся до нас: „Як засідка вдасться, то завтра буде вам зброя". Боївка пішла в напрямку села П'яткова. Ті, хто залишився, уже й не лягали спати: ждали. Це тривало досить довго, щойно десь коло сьомої години ранку вбіг у хату стійковий. „Наші б'ють!" – крикнув. Ми кинулися надвір, почули навальний вогонь, але хто буде переможцем у цій стрілянині ще не знали. Вернулися до хати. По якомусь часі на порозі знову появився стійковий – усміхнений, веселий і сказав: „Наші вертаються цілі й здорові". Це була правда. Уже тим можна було радіти, та яка ж була радість, коли ми побачили в руках хлопців „Бука" якусь нову зброю. „Ось для вас три кріси, одна пепеша, амуніція, плащі. Від сьогодні ви є правдивими вояками, а не цивіль-бандою", – сказав командир пізніше, вручаючи її нам. Засідка вдалася, але „Сліпого" тоді не зліквідували: на наших напоролися тільки самі його боївкарі.

Два дні ми були ще з командиром „Буком", а потім вирядили нас у П'яткову поповнити рій „Столяра". Він охороняв горішню частину села від наскоку польських боївок з Дилягової та Сільниці. П'яткова – це було дуже велике село, десь понад 700 хат, розкинених переважно на лівому березі річки Явірник. З півночі мало польське село Тарнавку, зі сходу – наше село Березку, з півдня також українське село – Жогатин, а зі заходу саме оту небезпечну боївкарську Дилягову.

Ян Котвіцкі псевдо „Сьлєпи", „Ґрозьни", відомий бандит, який на своїх руках має кров десятків українських селян. На фото у верхньому ряду другий справа, з мешканцямі села Борівниця.

Польські партизани з цього села не один раз наступали на П'яткову, але тільки раз вдалося їм пограбувати селян і кількох убити. Потім уже їм не щастило: село почали забезпечувати будь-що-будь рої СКВ „Буряка", „Гудима", „Чумака" й „Столяра".

У П'ятковій мій рій мав неприємну справу. Якось вернулись ми з завдання. Стрілець „Шум" замочив амуніцію й „подумав" висушити її скоренько в „брадрурі". Нікому нічого не кажучи, поклав туди амуніцію і пішов разом з іншими спати. Минув якийсь час – у хаті почалася страшна стрілянина. Стійковий надворі нікого не бачить, а в хаті стрілянина і паніка. Хтось крикнув – може, сам „Шум"? – що це „у брадрурі", а решта почула: „Мазури!", тобто поляки. Урешті перестали кричати й бігати з кута в кут, бо побачили, що ніхто насправді не наступає. Зате необачність коштувала „Шумові" 10 буків: ройовий „Столяр"

тримав дисципліну. Наш ройовий був, узагалі, мовчазний і нетовариський, зате в бою відважний, з доброю орієнтацією та холодною головою. За це його стрільці поважали й мали до нього довіру.

Наближався Великдень. Люди підготовлялися як можна до свят, але цілий час у тривозі. Нашому роєві прийшов наказ перейти в Копань, присілок Явірника Руського. Там перебрав нас чотовий „Лев", а безпосереднім командиром став ройовий „Терка". Натомість „Столяр" вернувся до сотні „Громенка", від якого й прийшов допомагати організувати СКВ в нашому терені. Чотовий „Лев" походив з села Котова, раніше був у боївці „Затоки". Заміна навіть сподобалася нам, на новому місці було якось веселіше, хоч не можна сказати, що безпечніше, бо квартирували ми близько від дилягівського лісу. Недалеко квартирували два рої СБ „Хоми".

Однак і час настав якби спокійніший. Тоді-то між нашими і аківцями був укладений договір. До нашого IV-го району прибув з неповною сотнею „Громенко". Разом з його людьми наш рій забезпечував наших провідників під час переговорів, які відбулися в селі Селиська[12]. Відтоді настала між нами та аківцями відлига, ба, навіть дозволялося переходити в разі потреби через їх територію, а їм через нашу. Бувало, віддавали ми собі честь, нас стрінуло таке в П'ятковій.

Однак ватажок „Сліпий" не дотримувався засад договору, можливо, він його й не охоплював, тож і далі нападав на наші села, хоч тепер якось уже не так часто, як перед договором. Наш провід IV-го району кілька разів остерігав його, загрожуючи від-

[12]29 квітня 1945 р. у Селиськах Березівського повіту відбулася зустріч представників АК і ОУН. Польську сторону представляв каштан „Дражa" і поручник „Пірат"; ОУН – „Борис" – провідник району та м.ін. „Аркадій", „Пластун", „Зеновій" і „Біс". Підписано протокол про співпрацю і здержання акцій проти мирного населення.

повідними заходами, але „Сліпий" і не думав на це зважати. Уночі з 20 на 21 квітня чотовий „Лев" зарядив тривогу й чота вишикувалася на площі перед хатою, а там уже ждали в лінії рої з другого куща. Не було вже сумнівів, що почуємо запах пороху. Звіт про цілість здав чотовому ройовий „Терка". По „спочинь" „Лев" наказав вимарш. Минули ми села Явірник Руський, Рибне, Нетребку та Загути й зупинилися в т.зв. Моргах. Там чекала на нас чота „Залізняка" та інші відділи СКВ й боївки СБ. Був також сотенний „Громенко". Видно, акція мала бути одною з більших. Командири пішли на нараду, а з неба пішов дощ. Вернувшись, „Лев" скликав нараду ройових і видав накази. Командування перебрав „Громенко" і вийшли ми в напрямку присілка Борівниці, Чех. Отже, бандитське село мало бути покаране.

Акцію назначено на 4.30, а йти в густому дощі треба було десь 3 кілометри. Наблизившись до села, переформувались ми зі стрілецького ряду в розстрільну й так вийшли на край лісу. Дощ не переставав, одні вже кляли тихо, другі казали, що така злива нам сприяє. Ждали ми ракети. Урешті вона злетіла в небо. Почали ми сильний вогонь у сторону хат, де були люди „Сліпого", які відповідали нам дуже слабо, і після цього пішли ми в наступ. Село вмить спалахнуло від пляшок з нафтою та смолоскипів. Боївкарі „Сліпого" хотіли організувати якийсь опір, але це не вдалося, бо наступ ішов з усіх сторін. Крім нашої групи, наступали відділи з II-го і III-го районів під командуванням „Хріна", „Островерха", „Зруба", „Затоки". Цілістю акції керував курінний „Коник", який недавно прибув на наш терен з Карпат. Опір у селі тривав кільканадцять хвилин, не витримавши наступу, боївкарі „Сліпого" відступили до мурованого костелу. По дорозі втратили багато людей, але ті, яким вдалося добігти до костелу, зразу почали звідти вогонь з двох кулеметів й крісів.

Наступ зупинився: не було потреби здобувати костел та кілька недобитків у ньому. Можна було обстріляти гнізда кулеметів з гранатомета, але такого наказу не було, бо ж це був Дім Божий. Аж тут взявся сміливець, стрілець „Гордий" з боївки „Біса". Він спробував підчовгатися під костел з наміром знищити гранатами кулемети. Однак по кількох метрах дістав він чергу. Тоді кинувся до нього „Грім", щоб відтягнути з небезпечного місця, але зараз також упав, дістав у ногу також „Хрущ". Щойно тепер котрийсь з командирів наказав обстріляти костел з гранатомета. По кількох стрілах кулемет затих, але наших жертв можна було уникнути. З другого боку, хотілося уникнути закиду, що руйнуємо костели, бо пропаганда тільки такого й ждала. Наші провідники знали про це. Перед наступом нам було сказано: не вільно запалювати хат, не обудивши наперед людей. Так ми й робили. Були також підготовані летючки, де інформовано, що Борівницю знищено у відплату за Павлокому та всі жертви „Сліпого". Хай її доля буде пересторогою для інших польських банд на Посянні та всьому Закерзонні. Проте, під час акції не вдалося повністю уникнути жертв з-поміж цивільних, крім боївкарів, упало їх десь ЗО осіб.

Злетіла вгору ракета. Почали ми відступ, але не знали про долю „Сліпого". Жаль було також „Гордого" та „Грома". Вони лишивлися на полі бою. „Гордий" походив з села Ясенова, мав прізвище Коростинський.

Кілька днів потім приїхало на місце акції польське військо. Розказували люди, як то один польський вояк натрапив коло костелу на мертвого бандерівця і хотів вирвати йому кріса з рук, якого той все ще тримав, маючи палець на гачку. І коли поляк потягнув до себе, кріс вистрілив воякові у сам лоб. Пішла правдива або неправдива чутка, що „martwi banderowcy też strzelają".

Ліквідація боївкарської Борівниці принесла нашому теренові спокій, люди могли вийти на обійстя і в поле. Протягом другої половини квітня та першої половини травня 1945 р.відділи СКВ й СБ розбили ще понад 20 ворожих станиць міліції та боївкарських баз, подібних до Борівниці. Очищення терену мало той наслідок, що кущі стали оперативнішими, покращав зв'язок, легше було розвідці.

Щораз ближче були Великодні свята. Люди хотіли по змозі відсвяткувати їх, та й нам помогти. Виявилося, що найгірша проблема, коли треба було щось спекти – посіпаки „Сліпого" майже всіх курей по селах переловили, тож не було яєць.

Перед самим Великоднем наша чота перейшла з Копані у Жогатин, де разом з селянами зустріли ми свята. Селяни раділи не менше ніж ми, бо настав час, коли можна було врешті спокійно сісти за великоднім столом. Чотовий „Лев" наказав нам тримати варту при Христовому Гробі. Залунало „Христос Воскресе", а на розказ чотового пішли в небо сальви з крісів. Усі були до краю зворушені, не в одному серці відчувалося: воскресне Україна. Закінчилося Богослужіння, ми розійшлися по квартирах, де ждали заставлені свяченим столи: були яйця, сир, масло, а посередині стола – велика паска. Господарі ділилися з нами свяченим, бажаючи всього найкращого, здійснення мрій.

На другий день, думали ми, візьмемо участь в обливанні, але так не сталося – розвідка донесла, що боївкарі зі Селиськ шикуються наступати на Поруби та Гуту. Жаліли господарі й господині, що відходимо, але ж відомо було всім: „служба не дружба", тож відходили ми з кишенями повними харчів, а ще з писанками – подарунками дівчат.

До Порубів було коло 8 кілометрів. На збірному пункті вже були чоти „Залізняка" та „Чайки". Був також сотенний „Громенко". Йому „Лев" зголосив свій прихід. „На спочинь, – сказав сотенний.

– Ну, пане брате, задобре вам поводилось, а тут поляки хочуть з вами воювати. Побачимо, чи й тим разом не будуть тікати, як зайці". Трохи дивно було, бо недавно ми уклали договір з АК, а вже готується наступний бій. Ми зайняли становища над Порубами від сторони Селиськ, бо звідти мала бути атака. Почало світати. По лінії пішов наказ: „Маскуватися, зорити, тримати зв'язок".

Урешті зірці донесли про появу поляків. Не встигли ми їх побачити, коли раптом не знати звідки пішли два гарматні вистріли. Що це значить? А зірці зразу й повідомляють, що поляки в паніці відступають. За п'ять хвилин пішов по лінії наступний наказ: „По бою". Залишили ми становища й вернулися на місце таборування. Щойно на другий день ми довідались про причину втечі поляків. Наші мали на високому „Лазі" коло Володжа гармату й передчасно гримнули два рази. Тому й війни не було. Поляків знову вів „Сліпий". Розвідка донесла, що втік він з людьми на якусь станицю міліції.

Наша чота далі вела вишкіл, на якийсь час розійшлись ми по роях, потім знову об'єдналися. А по селах пішли нові чутки: про намір поляків та москалів виселювати наших на Україну. Однак ми добре знали про запис у ньому, що виселення має бути добровільне, і таким способом пояснювали людям, що ніхто їх не виселить. Тоді Польща та Союз ще не були спроможні на насильне виселення.

На початку літа ситуація наших селян стала вже геть скрутною. Загрожувала їм насамперед переселенська акція. Більшість селян і без наших намовлянь не хотіла виїжджати, приходили й просилися йти разом з усім майном у ліс. Це для відділів не було вигідне з огляду на потребу збереження військового порядку. Не можна, однак, було також погодитися з виселенням, що мало ж бути добровільним. По жнивах люди попри все готувалися до сівби. Ніхто не хотів лишати прапрадідівської землі, але переселенські комісії почали

Андрій Федак, нар. 8.11.1928 р. у Павлокомі, син Івана і Софії, в час трагедії жив у Перемишлі, де вчився у гімназії. Опісля виїхав до Варшави, захистив докторат з економічних наук. Стрієчний брат Івана Федака, з яким разом їздив у Павлокому і відважно виступав за права до увіковічнення місця спочинку помордованих українців. Фото з 1991 р.

вже вдаватися до насильства, побачивши опір з боку наших селян. Сотні всіма засобами також старалися не допустити до переселення: нищили ми мости, штреки, а в середині вересня „Громенко" й „Барон" заатакували переселенську комісію та її охорону в селі Жогатин. Розбили ми одиниці НКВД та КБВ. Мені та „Леву" вдалося закидати гранатами обслугу гармати й здобути її, але знищити не вдалося, бо з Явірника Руського почали по нас бити з гармат. Били зовсім навмання, тож поранили двох наших, але й кількох своїх. Однак треба було відступити.

У дилягівському лісі з'єдналися 20 жовтня 1945 р. всі сотні „Холодного Яру": „Бурлаки", „Ластівки", „Громенка" й „Барона", а також всі боївки СБ. Якщо збиралася така сила, – не було сумніву, що буде велика війна. Лише не знати, куди вона піде. Про все довідались ми з денного наказу: йдемо нищити польські боївкарські станиці в селах Дилягова. Бартківка, Павлокома, де після знищення українців засіли поляки, та Сільниці. Початок акції мав бути рівно опівночі. До всіх сіл треба було перейти по 8 кілометрів. У наказі строго зазначено, що стріляти до безборонних людей не можна, тільки в тому випадку, коли вони збройне чинили б опір. З цих сіл походили люди, що нищили в березні Павлокому, перебувала там також якась львівська група АК.

Іван Федак, автор спогадів.

Мені припало відповідальне завдання бути зв'язковим при сотні „Барона", яка йшла на Павлокому. Я протягом усього маршу переживав: як палити своє рідне село? Як це можна зробити? Може доведеться самому підпалити рідну хату? Однак, коли приходила думка, що там уже нема наших людей, а тільки ті, що, може, їх мордували, то ставав я спокійнішим. Коли наблизились після виснажливої дороги полями, розмоченими великою зливою, був я вже спокійний. Ми йшли швидко, побоюючись запізнення. „Барон" щоразу підходив до мене й питав: „Ще далеко?". Коли були півкілометра від Павлокоми, відпочили. Виявилося, що маємо ще півгодини часу. По дорозі треба було знищити 4 хати, трохи віддалені від села. Я звернувся до сотенного визначити кількох стрільців до підпалення. За його наказом це мали зробити „Зубченко", „Явір" та ще двох. Вони підпалили першу хату, а тоді з інших пішли черги, від яких впали три стрільці, між іншим, „Зубченко". Була в тому моя вина, адже я знав: у тих хатах живуть шовіністи, члени військової організації „Стжелєц". Можливо, якби пішов один павлокомець із тими чотирма, обійшлося б без жертв.

Перед самим селом „Барон" призначив два рої з чоти „Лева" спалити присілок Загору. Тут зв'язковим став павлокомчанин „Заяць". Тим часом акція на саме село відбулася без більших перешкод. Щойно з хати бувшого солтиса Радоня сипнули по нас з автоматів, але коли гаркнули два наші МГ 41, там зразу затихло. Полякам вдалося вже заселити половину Павлокоми. Перед тим, як підпалити хати, стрільці давали мешканцям летючки з повідомленням, чому паляться їхні хати.

Це відплата за морд у Павлокомі. Жертви серед цивілів таки були, випадкові жертви. Старенька Автанаска зачаділа в пивниці, а 12-літній хлопець Збишко Бєлець втопився, перепливаючи човном Сян. Інших жертв не було. Спалили ми хати й забрали кілька штук худоби й коней. Закінчивши, відійшли в кінець села, на т.зв. колонію, де з'єдналися з сотнею „Громенка", що вертався вже з Бартківки. Узгір'ям Грущовою підійшли ми в сторону павлокомського лісу. За нами горіли чотири села. Це була страшна картина. Розказували потім люди, що поляки з-за Сяну почали втікати, бо бачили, що може статися.

* * *

Іван Федак, син Михайла (з „Олексівки") і Олександри з дому Соколик, нар. 1924 р. Після першого нападу поляків на Павлокому, 1 березня 1945 р., покинув село разом з десятьма друзями і пішов у підпілля. Служив у сотні УПА „Яра", а згодом „Крилача", мав пс. „Гордий". Літом 1947 р. після закінчення Акції „Вісла" переховувався під зміненим прізвищем у Павлокомі, а пізніше в околиці Вроцлава. Арештований в 1960 р. і засуджений на 10 років ув'язнення, на волю вийшов у 1969 р. Він найбільше з усіх причинився до популяризації правди про павлокомську трагедію, писав про це в українській і польській пресі, відважно виступав за права до увіковічнення місця спочинку помордованих українців у Павлокомі, був ініціатором спорудження пам'ятника на могилах жертв. Помер нагло 26.06.1999 р. у Кентшині. В книжці публікуються спогади його брата Юліяна Федака.

Йосиф Афтанас

„Я БІГ НА ГОРУ І ДИВИВСЯ, ЧИ НЕ ПОВЕРТАЄТЬСЯ МАМА"

Була пізня осінь 1944 року, вечоріло, коли сталася трагедія. Батько, Андрій Афтанас, зайшов до сусіда, і там його вбили незнайомці трьома пострілами в груди. Я бачив, як він упав на коліна, потім на лікті; жив ще дві години, міг говорити.

Залишилося нас п'ятеро з мамою. Старшому брату Івану було 12 років, а молодшим двом по півтора року. Мама забрала нас, дітей, і переїхала до своїх батьків у село Лубна, що знаходилося на другому боці Сяну, за містом Динів. Наближалася весна 1945 р. і треба ж такому статися, щоб саме в той нещасливий день, 3 березня 1945 р., мама взяла найстаршого з нас і пішла до Павлокоми. Звідти вона вже не повернулася. Я по кілька разів на день вибігав на гору, дивився на дорогу, звідкіля повинна була б повернутися мама з братом, і з слізьми на очах повертався назад. Так було кожного дня, аж поки у квітні ми не виїхали на станцію Сянок. Але на цьому наші втрати не скінчилися.

У Лубні стояв резервний полк. Одного разу ввечері до діда прийшов солдат у російській військовій формі. Сказав, що іде з фронту додому, і попросився переночувати. Поївши, він пішов на горище спати, а вночі прийшли солдати з полку і забрали його разом з вуйком Федором Андрійовичем Гірняком, котрому

на той час було 24 роки. До сьогодні доля його невідома. Пізніше його старший брат Павло мені розповідав, що в селі було складено списки людей, котрі мали хоч яку-небудь освіту. У тому списку було 40 чоловік, серед них і Федір, який дуже гарно малював і мав закінчену якусь школу у Львові.

У селі Лубна проживало на той час понад 2000 чоловік. А коли на початку 1945 р. полк виїхав – почалася чистка, тільки вже поляками, під час якої було вбито 190 українців. Перед нашим виїздом з Лубни, кожного дня селян грабували, так що коли ми виселялися, вже нічого було брати з собою. Нас, чотири сім'ї, виїхало одним возом, одним конем. Пам'ятаю, як до нас зайшов поляк без однієї ноги, на милицях, з карабіном. Він замахнувся прикладом на бабусю, але не вдарив, бо не дістав, а ми наробили крику. Він позабирав з хати все, що йому подобалося, виніс на віз і поїхав.

Пізніше нам розповіли про події в Павлокомі. Мою маму з братом убили біля нашої хати. Бабцю, татову маму, – в пивниці на картоплі. І навіть коли ми приїхали на Тернопільщину (село Мечищів) і поселилися на хуторі Кути, то й тут по нас стріляли поляки, котрі проживали в селі Гутиську, через гору.

* * *

Йосиф Афтанас, син Андрія і Марії з дому Гірняк, нар. 4.07.1934 р. у Павлокомі. Восени 1944 р. замордовано його батька, а 3.03.1945 р. маму, старшого брата Івана і бабцю. Виселений у 1945 р. в Україну, живе у Зимній Воді біля Львова.

Роман Афтанас

ПЕЧАТЬ ВЕЛИКОГО ТЕРПІННЯ

Мені вже майже 70 років. Від трагедії, про яку хочу розповісти, не можу без болю у серці і сліз повертатись пам'яттю туди, де рідна земля, де краєвиди наймиліші, де я прийшов у цей світ, де моя Павлокома. А вона розкинулась між грядою гір, що тягнуться по течії річки Сян, який весною, повноводний, розливався, заливаючи долину, але не зачіпав розкинутого на пагорбах села. В Павлокомі була школа, читальня і кам'яна церква – наша гордість і духовний центр.

Наша сім'я була слава Богу: п'ятеро дітей і всі хлопці. Мешкали ми на краю села, на так званих Стависьках. Коло хати мали ставок, але купатися бігали на Сян. Вода в ріці була чиста, як сльоза, навіть видно, як плавала риба.

Це приємні спогади. Стало гірше, коли настала осінь 1944 р. Війна відступала на захід. Люди з поля збирали урожай, заготовляли пожитки на зиму. Наше життя йшло своїм звичайним ритмом, згідно з законами природи, аж до часу, коли одного жовтневого вечора мій батько, Андрій Афтанас, пішов до сусідів. Він ще не встиг з ними переговорити, як раптом відчинилися двері і пролунало три постріли. Всі три кулі влучили батькові в груди. Кілька годин він змагався зі смертю,

але переможницею стала вона. Ми залишилися сиротами. З цієї трагедії небагато пам'ятаю, але калюжа крові посеред хати ще й до сьогодні в мене перед очима[1].

Мати залишилася з п'ятьма маленькими дітьми: найстаршому Івану було 12 років, Йосифу – 10, мені – 7, а двом близнюкам: Нестору й Володимиру – по дев'ять місяців. Час був лихий і тривожний. Залишатись у Павлокомі було небезпечно, і наша мати вирішила з дітьми перебратися у село Лубно, що на лівому березі Сяну. Там вона народилася, там мешкали мамині батьки – наші дідусь і бабуся.

Зиму якось перезимували в очікуванні весни. Але та прийшла до нас з новою, ще більшою бідою, яка сталася 3 березня 1945 р. Того дня моя мати Марія, взявши з собою найстаршого сина Івана, вирішила піти до Павлокоми подивитися, що діється з нашою хатою. Вони відійшли від нас назавжди. А ми, четверо малих дітей, залишилися круглими сиротами.

Потім ми довідалися, що наша мати і брат Іван по дорозі до Павлокоми потрапили полякам у руки й були замордовані. Їх тіла кинуто у весняний Сян. Про це є свідчення мешканців села Бартківка[2].

Того самого дня, 3 березня 1945 р., було знищено село Павлокому, 366 мешканців замордовано, а решту людей пограбовано і прогнано.

Ми, сироти, залишилися у Лубні. Тут теж тривожно. Польська влада попередила людей, щоб скоро збиралися в дорогу. Казали: будуть вивозити на схід. Люди ще не виїхали, а вже почались грабунки. Робили те поляки – односельці, а також ці із сусідніх сіл. Вони грабували все, що потрапляло їм у руки, не дивлячись на те, що власники майна були поруч, ще не виїхали.

---

[1] Андрій Афтанас, нар. 2.04.1908 р., був застрілений 29.10.1944 р. у хаті Михайла Федака. Вбив його поляк, Барць, який походив з села Лубна.

[2] Замордовано їх на переправі через Сян, а тіла вкинуто в ріку. Див. П. Потічний, *op. cit.*, с. 361.

Не менш трагічною склалася доля родини Якова і Анни Афтанасів. Зліва: Софія Афтанас – дочка, замордована 3.03.1945 р., згоріла разом з мамою у рідній хаті; Анна Афтанас – мати, замордована; Андрій Саджуґа – чоловік Юлії, замордований з їхньою дитиною; Юлія Афтанас – дочка Анни, одинока з сім'ї, яка врятувалася. У Динові поляки замордували Івана Афтанаса, сина Анни, як повертався по війні до Павлокоми з німецького концтабору, а наймолодший син Андрій, вивезений на роботи до Німеччини, пропав без вісти. Батько, Афтанас Яків, помер ще в 30-х рр.

Пам'ятаю, бабуся тримала на руках моїх братів-близнюків, коли до хати вдерлося двоє озброєних поляків. Один з них багнетом розпоров перину. Пір'я розлетілося по всій хаті. Бабуся на те відреагувала, щось сказавши. Бандит замахнувся прикладом на неї, не зважаючи на те, що вона тримала на руках двох немовлят. Все у хаті поперевертали і, забравши, що хотіли, відійшли грабувати інших.

Сусіди вже вантажили на вози свої пожитки, а ми все ще не могли виїхати, бо ж чекали на повернення мами з Іванком. Мій брат Йосиф бігав за село на гору, вдивляючись у горизонт, чи вони йдуть. За кожним разом повертався сумний, у сльозах. Врешті дідусь Андрій сказав, що довше чекати не можемо. Чув, що ті, які затримаються довше, в дорозі будуть пограбо-

Нове кладовище у Павлокомі, знищене і заоране 1945 р.

вані і розстріляні. Ми завантажили на фіру те, що залишилось після грабежу й подалися разом з іншими вигнанцями до Сянока.

Пригадую, що у Сяноці на станції ми дуже довго чекали на поїзд, яким мали нас вивезти в Україну. Врешті він прибув. Людей, як худобу, повантажили в товарняки і кудись повезли. Їхали дуже довго, бо поїзд часом і по два тижні простоював на станціях. Врешті нас привезли у Тернопільську область, на станцію Потутори. Там усіх розвантажили.

Люди подалися хто куди – ми в бік Бережан. Поселились у селі Гутиську, де вже мешкало багато переселенців з Лемківщини. Дідусь зайняв порожню хатину на краю села. Їсти не було чого, бо з собою нічого не привезли. А була весна. Щоб вижити – копали мерзлу картоплю, збирали щавель. Мені пошили торбинку, і я ходив по людях просити. Місцеві ставились до нас недобре, не мали для нас серця. Мій дідусь завжди був добрим господарем. Скоро і тут, на новому міс-

ці, налагодив господарство, і все пішло на лад. Але за працею в господарстві забував про нас. Забував, що ми діти, які не мають батьків, а так багато пережили. Як мене, так і брата Йосифа заганяли до роботи вже з самого дитинства.

Ще раз повторюся, але не приведи, Господи, нікому скуштувати сирітського хліба. Кажуть: хто пожаліє сироту, того святий Петро пустить відразу до неба. Зі свого сирітського досвіду знаю, що мало буде тих, котрі підуть так швидко до неба. Це не так просто – любити чужу дитину як свою, та ще в такий тяжкий час. Наше дитинство було позначене печаттю великого терпіння.

Але всьому приходить кінець. Наш дідусь, а згодом і бабуся відійшли в інший світ. Спершу брат Йосиф, а потім і я втекли з села до Львова.

Життя випробовувало нас на всі боки. Підтримувала, додаючи сил, надія на повернення до себе, у рідний край, від якого на довгі 50 років ми були ізольовані. А потім – велике щастя – врешті розвалився „нерушимий". Ми дістали нагоду побувати на рідній батьківській землі. Але теперішніми мешканцями Павлокоми ми були зустрінуті неприв'ітно, навіть агресивно, на нас кричали, махали кулаками. Поводились так, бо ще, мабуть, добре пам'ятали, як нас жорстоко скривдили. Вони в полоні страху і неспроможні відкритись до нас. Дивне все це.

Ми приїхали вклонитися рідній землі, помолитися над могилами помордованих предків, а польській поліції доводилося нас охороняти з собаками, і то від кого? Та ж від тих, хто повинен перед нами на колінах пробачення просити.

У Павлокомі є старе кладовище, де були закопані жертви тої березневої трагедії 1945 р., а також поховано багато поколінь – наших предків. Але було також нове кладовище, на якому поховано 49 односельців, серед них і директора школи Миколу Левицького, а та-

кож нашого батька Андрія Афтанаса. Поляки це нове кладовище віддали як орну землю молодому селянинові. А він згорнув надгробки, розрив могили і садить там картопельку. Як вона може йому лізти до горла?!

Завдяки священикам Перемиської єпархії, не дивлячись на грізну атмосферу, ми по-християнськи вшанували пам'ять помордованих односельців. За кожним разом, коли їдемо, душа хвилюється. Так хочется зануритися у води Сяну.

Скільки їду в Павлокому, все в душі вдячний тим людям, які організовують поїздку, присвячують свій час і енергію. Хочу подякувати пану Петрові Потічному за написання книги про Павлокому і павлокомську трагедію. Дякую пану Володимиру Середі, який постійно відвідує Павлокому і душею з нами. Дякую Тетяні Чумі з родини Федаків і Володимиру Федаку за добру справу. Без вас було б неможливо організовувати щорічні поїздки до Павлокоми. А вона ж кличе.

* * *

Роман Афтанас, син Андрія і Марії з дому Гірняк, нар. 1932 р. у Павлокомі, брат Йосифа Афтанаса. Виселений у 1945 р. в Україну, живе у Львові.

Євгенія Барбарек

„БОЛЕМ НАПОВНЕНЕ МОЄ СЕРЦЕ"

Мені вже 90. Мого часу тут, на Землі, лишилося вже зовсім мало. Тіло все гірше служить і пам'ять підводить, але те, що було колись, залягло у ній глибоко, особливо події березня 1945 р.

Вже тиждень польські бандити грабували і вбивали в Павлокомі. Паніка і безсилля опанували людьми. Було страшно перед обличчям зла. Моя сім'я переважно ховалася в сіні на стриху. Але в суботу 3 березня, коли мій чоловік Михайло закричав: „Бери дітей і втікай, банда вже йде від Сільниці" – я не сховалася на стриху, а забрала дітей і побігла з ними до церкви. А там – Содом і Гомора.

Я побачила страшну картину – під мурами церкви лежали чоловіки, руки і ноги були в них повідрізувані, всюди кров. Увійшла до церкви, а там повно людей. Священик Лемцьо відправляв Службу Божу. Бандити схопили його за руки і потягли від престолу надвір, запрягли до коня і погнали навколо церкви. Потім назад притягли до церкви. Їмость стояла за престолом. Кинули біля неї скатованє, закривавлене тіло священика і взялися за інших. Погнали їх на цвинтар до викопаної ями, над якою розстрілювали. В церкві зчинився крик. Таке діялося увесь день аж до вечора: приходили, забирали, виводили і розстрілювали.

Бандити так звивалися, що в них аж сорочки були мокрі. Яма на цвинтарі була наповнена тілами, але не лише вбитими: були там і поранені, і ті, що впали туди з переляку. Всіх закидали землею. Потім ворони розтягували і розкльовували тіла замордованих.

Капітан оголосив, щоб жінки з малими дітьми ставали по один бік церкви, а ті, що без дітей – на цвинтар! Потім жінкам з дітьми наказали виходити з церкви. Один бандит повчав нас, що тут є польська земля, і щоб ми сюди ніколи не поверталися!

Відчинили великі двері й почали виганяти людей на дорогу. Всіх порахували. Було нас разом 42 особи (жінки і діти) і 10 бандитів охоронців-поганячів. Гнали нас через усе село. По дорозі я всюди бачила тіла замордованих. Біля своєї хати лежала вбита стара Мудричка[1]. Трохи далі Андрій Ґуца тягнув воза, повного трупів. Поляк бив Андрія, поганяв, щоб той швидше рухався, звозив трупи до ями[2]. Я бачила, як польські бандити гнали нашу худобу, фірами везли награбоване збіжжя.

Нас підганяли палицями, як худобу. Йшли ми кудись перелякані, безпорадні, ще переважно босі й легко одягнені. А того року початок березня був дуже холодний, на полях ще лежав сніг. Минули ми село, далі гнали нас через ліс. Стало вже темно. Неподалік Думбрівки наші охоронці зупинили нас на дорозі, а самі пішли до хати пити горілку. Нам казали чекати. Ставало все холодніше, падав сніг, настала ніч. Врешті наші охоронці повернулися і погнали нас далі – тепер до Селиськ. Коли підійшли до села, хтось почав стріляти. Прийшли якісь люди і забрали нас до своїх хат.

---

[1] Катерина Мудрик, нар. 1871 р. вдова. Замордовано також її дочки Ольгу й Анну та внучку Юлію. Її син – Андрій Мудрик, був директором „Маслосоюзу" у Львові, по війні виемігрував до Канади. З його ініціативи вперше надруковано спогади Олександри Потічної.

[2] Прізвища Андрія Ґуци немає серед українців, замордованих 3.03.1945 р.

Всю дорогу йшла з нами вагітна їмость Наталія Лемцьо. Тепер її забрали на плебанію. Люди з Селиськ нагодували нас, дали миски з водою і ми мочили свої відморожені ноги. Два тижні були в цьому селі. Ноги вже трохи погоїлися, і ми пішли до Явірника. Там, серед українців, ми жили все літо. Спали в школі, ходили по людях, бувало, хтось дав картоплі, хтось трохи борошна. І так жили з дня на день.

Весь той час я не знала, де мій чоловік і що з ним сталося. Потім мені розказали, що мій Михайло сховався в Пантола під шопою. Там його бандити знайшли, витягли на подвір'я, катували, поламали руки й ноги. Кричали: „Кажи, де українська банда!". Покалічене його тіло залишили на землі, щоб мучився. Михайло тиждень конав у страшних муках. І хоч люди чули його зойки і стогін, але допомогти ніхто не відважився.

З Явірника польське військо виселило нас на кордон. Потім нами зайнялися москалі і відправили до Тернополя, а звідси перевезли в село Лашнів. Дуже тяжко мені було, ніякої допомоги, ні хати, ні грошей. Ходила з дітьми по людях їсти просити. Голодували. Не мали на чому спати, ні чим накритися, бо навіть постелі не було. Потім я пішла працювати до колгоспу. Якось перебивалася з дітьми у тій біді: жала колоски, товкла їх і варила, пекла пироги, варила юшку з буряків.

Через ці колоски мене зловили і відправили в район під суд. Казали, що будуть судити. Спершу не могла повірити, що це діється насправді, в мене ж малі діти. Моїх трьох дітей (6, 9 і 14 років) привезли на розправу колгоспною фірою. Був суд, казали, що я злочинець, бо вкрала в колгоспі колоски. Просила їх, щоб дали „примусівку", вдень відроблятиму, а вночі дітям хоч їсти зварю. Невблаганні були мої судді. Зачитали вирок: 8 років тюрми і лагру. Це був 1951 рік.

Забрали мене від дітей і повезли до Львова на пересильний пункт. А потім був завод у Дніпропетровську.

Євгенія Барбарек, авторка спогадів.

Звідти відправили в Казахстан. У тюрмі в Караганді я відсиділа 4 довгі роки. Там мене і застала амністія, бо помер Сталін. Вернула додому, до Лашнева, хвора і втомлена життям, ноги боліли, живіт спух. Тяжке життя моє.

Мій батько, Яків Мудрик, ще хлопцем у 1911 р. виїхав з Павлокоми в Америку. Там одружився з Катериною Мудрик з дому Шпак, тобто моєю мамою. По якомусь часі мама повернулася назад у Павлокому, а тато залишився і там прожив своє життя. Я в нього була єдина дочка. Шукав за мною і врешті знайшов, але я у той час була в тюрмі у Казахстані і не могла дати про себе знати.

Після смерті тата я нічого по ньому не дістала, і люди мені порадили написати до Міністерства внутрішніх справ. Написала. Міністр Зиков дав відповідь, що весь маєток по татові забрав його брат. Чи то правда, щоб мене, бідну жінку, родина обдурила, татові гроші забрали і мене не шукали? А мені так було тяжко! Тепер живу при невістці. Один син помер, другий лежить дуже хворий. Наймолодша дочка (1939 р.) живе сама, бо її діти роз'їхались. Вона теж слабує.

Болем наповнене моє серце. Колючим терням устелене моє життя. Жива пам'ять з Павлокоми – прикрий спогад.

* * *

Євгенія Барбарек, з дому Мудрик, нар. 28.10.1914 р. у Павлокомі. 3.03.1945 р. замордовано її чоловіка Михайла (9.12.1906) і маму Катерину Мудрик (1885). Виселена в Україну, проживала в селі Лошнів.

Катерина Васараб

„Я ПОБАЧИЛА МОГО ЧОЛОВІКА З ХРЕСТОМ"

Суботнього ранку 3 березня 1945 р. на наше село Павлокому, як чорні круки, напали „жовніри" і місцеві поляки. Вони вдиралися до хат, забирали одяг, взуття, перини, подушки, господарський реманент, худобу, птицю. Людей, які не хотіли підкорятися, вбивали на порозі власного дому. А решту зганяли до церкви.

У цю ніч я з дитиною „спала" в льоху родича Янтка з Несторівки, бо вдома ночувати боялася. Тут зі мною преховувалися: жінка з Несторівки Марина з трьома хлопцями від 1 до 6 років, Ганна (сестра мого чоловіка), яка теж була з дітьми – хлопчиком Славком і дівчинкою Марусею (їх закатували поляки), Мариня (Зося) від Довбуша з дівчинкою на руках і ще кілька жінок з дітьми. Польські нелюди, почувши плач дітей, вивели нас із льоху й погнали до церкви. Якийсь поляк ударив мене пательнею по голові, я закричала і впала непритомна.

Мій чоловік Юлько, який переховувався у криївці поруч, вирішив, що мене й дитину вбито, а отже, йому жити немає сенсу, тому вийшов зі схову. Поляки його зловили і привели до церкви. На грудях у нього, ще живого, був вирізаний хрест. Побачивши це, я зомліла і більше свого чоловіка не бачила.

Церква... Місце, де люди приходили віддати данину Богові, де вінчали і благословляли на довге і щасливе життя молоді пари. Тепер вона стала місцем розправи над українцями. Замість святкової тиші, душевного спокою, у церкві – стогін, плач матерів, дітей, жінок. Що буде? Чому нас сюди загнали?

У церкві багато людей, а поляки все приганяли нових. Часом виводили, виносили або просто витягали побитих, поранених, знівечених, куди – ніхто не знав. З нами були Марина Троян, Розалія Ланчак, Микола Ланчак, Войтко Маршалок, Йосип Мудрик, Іван Вацяк, Іван Васараб, Антон Васараб і багатобагато інших. Тут зібрали майже всіх українців із нашого села. Більшість із них загинула від рук польських націоналістів.

Поляки виводили з церкви мужчин і, кинувши їх у калюжу біля церкви, били ціпами. Виконували той „ритуал" чотири польські нелюди. Молотили, як снопи пшениці чи жита, а напівживих затягали знову до церкви, щоб бачили люди, яка у них „сила" і що вони можуть. Але на цьому розправи не закінчувались.

Нас, жінок з дітьми, забирали у захристя, там роздягали до сорочки і знову заганяли до церкви. Старших дітей гнали на цвинтар.

Священик Володимир Лемцьо і його вагітна жінка з двома синами весь час були в церкві. Священик сповідав людей, а коли він підняв золоту чашу для причастя, ляхи закричали: „Rzuć to, rzuć to!"[1]. Забрали його з церкви, вивели на подвір'я і так побили ціпами, що він аж розпух, сорочка на ньому подерлася. А потім повели невідомо куди.

У церкві лежав побитий і знівечений Влодко з Горбівки[2]. Молодий дебелий лях натягнув на руки

[1] Кинь це, кинь це!
[2] Був це Володимир Налесник, див. с.199.

Павлокомці виселені до села Сущин, на Тернопільщині, 1958 р. Перший ряд зліва: Ірина, дочка Катерини Васараб, Надя і Богдан, діти Ольги Несторовської-Красногурської, Галина дочка Катерини Васараб і Юліяна Дзівіка, Орися дочка Софії Коляси і Сташка Потічного. Другий ряд зліва: Марія Ланчак, Розалія Ланчак, Антон Несторовський, Катерина Васараб, Євгенія Ланчак. Третій ряд зліва: Ольга Несторовська-Красноярська, Олександра Несторовська, Любомира Коляса, Софія Ланчак, Олександра Ланчак, Любомира Стець.

білі рукавички і перерізав йому горло. Від мене хотіли відібрати дитину, казали, що вона не моя. Але я дала дитині груди, і вони залишили мене в спокої.

Людей забирали групами по 10-20 чоловік і гнали на цвинтар, де вони копали яму, над якою їх розстрілювали. І тата мого теж. Серед убитих було багато поранених, які помирали в могилах у страшних муках.

Лишились жінки з маленькими дітьми на руках. Що буде з нами, куди нас поженуть? Страху вже немає, все, як уві сні. Прийшов до церкви поляк, одягнений у військову форму, і сказав: „Ідіть за Збруч, ми

маємо милосердя, що пускаємо вас. Інакше вас би всіх повбивали разом з дітьми". Потім нас місцеві поляки, брати Франек і Юзько Кашицькі, напівголих, босих, з маленькими дітьми на руках погнали на схід. Ми йшли через Сільницю, Диляґову, Дубрівку до П'яткови.

По дорозі тих, хто не міг іти, розстрілювали разом з дітьми. Пізніше я дізналась, що моїх маму, сестер і брата вбили поляки на рідному подвір'ї. Марисю, мою старшу сестру, яка у 1943 році була запроторена до Освєнціму, але вціліла і повернулась додому, зловили польські посіпаки, завели в ліс і там, познущавшись, закатували[3].

Не віриться, що людина може все це пережити, що це не сон. Тож нехай про ці події знають наші внуки і правнуки. Нехай знають усі, хто хоче миру та спокою.

* * *

Катерина (Катруся) Васараб, (це її дівоче прізвище), дочка Івана й Анни з дому Ланчак („до Яська" від „Писаря"), нар. 23.05.1923 р. у Павлокомі. 3.03.1945 р. поляки вимордували цілу її родину: батька Івана (22.12.1883) і матір Анну (7.11.1897), чоловіка Юлька Дзівіка (16.07.1911), сестер: Софію (17.11.1925) і Ольгу (12.01.1929) та брата Тараса (29.04.1935). Пережили лише вона і її дочка Галина (4.04.1944). Виселена в Україну до села Сущин, Тернопільська область, вийшла вдруге заміж за Антона Несторовського.

[3] Марію Васараб арештували німці у 1942 р. і запроторили до концтабору в Освєнцімі. За свідченням Діонізія Радоня з Павлокоми, повертаючись до села в 1945 р., була схоплена поляками в с. Ходорівка. Заведено її до солтиса Кураша в Сільниці, але він їй не допоміг, і після того була вбита в тому селі.

Ярослав Войтович

НАС КРИВДИЛИ СУСІДИ

Свою розповідь почну з 14 жовтня 1942 р., коли поляки вбили нашого павлокомського вчителя і просвітника, Миколу Левицького[1]. Він був у себе вдома, коли хтось застукав у двері. Глянувши через вікно, побачив жінок, які говорили по-німецьки. Він відчинив їм двері, і тоді пролунали постріли. Дістав чотирнадцять куль. Убили його переодягнені за жінок поляки, м.ін.: Андрій Ланчак – одружений з Кашицькою, Ян Кусь – син лісничого і Ян Радонь – син колоніста.

Навесні 1943 р. замордовано Івана Карпу[2], відомого культурно-освітнього діяча Павлокоми. Цього ж самого року були замордовані поляками також Євгенія Троян[3] з Коштовських, як поверталася з Динова, Іван Шпак і Троян[4].

У жнива 1944 р. до Павлокоми прийшли москалі, і кілька місяців, поки в селі стаціонував відділ Червоної Армії, ми мали спокій. Якогось дня восени, надвечір, я пішов до своєї хресної мами. Туди зайшов ще й сусід Андрій Афтанас. Ми сиділи за столом і розмовляли, коли почувся стукіт у двері. Майже хором усі ми сказали: прошу. Двері відчинилися, увійшли поляки.

– Ręce do góry! – прокричав один з них, а другий

без слів почав у нас стріляти. Лампа, яка стояла на столі, згасла. Поляк стріляв тепер навмання. Не роздумуючи, я вискочив через вікно і погнав додому. Там застав двох радянських офіцерів. Кажу їм, що поляки вбили Андрія Афтанаса, але це не справило на них жодного враження.

– Ладно, завтра утром посмотрім, – вирішили вони.

Шофером цих офіцерів був Петро Тарнавський, родом десь з Тернопільщини. Якось незадовго після цієї трагічної події прийшов він до мого батька Андрія (нар. 1902 р. в Коритниках біля Перемишля) і остеріг:

– Побачите, що поляки з вами зроблять, коли ми звідси виїдемо. Як хочете, то завезу вас у своє рідне село на Тернопільщину.

Ми, однак, залишилися. На Йордан, 19 січня 1945 р., радянські офіцери виїхали і вже через пару днів, 21 січня увечері, поляки напали на наше село, забрали багато худоби і кількох людей. Серед них був Володимир Вацяк. Він уже живим не повернувся.

Від того часу я вже не мешкав у своїй хаті, почав

---

[1] Микола Левицький, пенсіонований учитель та пробудитель села, жонатий з полькою Стефанією Кужанською, яка одначе виховала дітей (доньку Олю і сина Теодора) на українців (обоє померли в молодому віці). Дружину Стефанію поляки замордували 3.03.1945 р.

[2] Івана Карпу (на „Макухівку") вбили в травні на полях біля Динова. 3.03.1945 р. в жорстокий спосіб замордовано також його дружину Софію з дому Петрович (нар. 5.05.1917), і усіх дітей: Ореста (11.06.1934), Бориса (5.06.1939), Богдана (26.10.1942). Див. П. Потічний, *op. cit.*, с. 403.

[3] Євгенія Троян, нар. 16.09.1919 р., була підступно застрілена Юзефом Коцилою, жонатим з дочкою Бурка. Похована на новому цвинтарі у Павлокомі, який згодом знищено.

[4] За даними П. Потічного, поляки вбили двох Троянів: Антона (нар. 25.02.1898), застрілено 3.03.1945 р.; Ярослава (нар. 1926) місцеві поляки вбили влітку 1945 р. біля батьківської хати, відразу після того, як він повернувся з робіт у Німеччині. Див. П. Потічний, *op. cit.*, с. 342.

ховатися в нашого сусіда, Яна Бєльца, 72-річного поляка, одруженого з українкою, Катериною Петрович. Крім мене, він переховував ще багатьох інших українців з Павлокоми. Вночі я спав у стайні, а вдень бавився в хаті з його внуком Владиславом, якого я звав Володею. З нудьги часто заглядали через вікно, що діється назовні. Одного разу побачили, як поляки їхали в село грабувати. Бандити зауважили нас, націлили цівки карабінів у наш бік і почали стріляти. Ми встигли втекти до другої кімнати, але старого Бєльца, який також саме стояв біля вікна, куля поранила в ногу.

Напади на Павлокому тривали до кінця лютого. 28 лютого Ян Бєлєц звернувся до мене з такими словами:

– Славцю іди до тата й скажи, щоб прийшов сюди до мене.

Мій тато в цей час також уже не ночував у своїй хаті, а ховався у криївці. Я знав, де вона знаходиться, і пішов туди. Ще того самого дня тато прийшов до Бєльца. Про що вони говорили – не знаю, однак він уже до цієї криївки не повернувся. Я і Володя викопали яму, настелили в ній соломи, і мій тато ліг туди. Ми його притрусили соломою, а зверху закидали гноєм. Так він там і лежав від середи до суботи, а було тоді ще досить холодно.

У п'ятницю (3 березня 1945 р. – ред.), падав сніг з дощем. Того дня Бєлєц сказав мені, щоб я не йшов спати в стайню, а залишився у хаті разом з ними. З самого ранку, тільки прокинувшись, я відразу підбіг до вікна. Дивлюсь – наші люди втікають. Я побіг у сіни, а там уже поляки. Забрали мене до церкви разом з Бєльцом, його внуками Володимиром і Катериною. Я стояв разом з ними. Володя порадив мені казати полякам, що я його брат, то нас відпустять.

Незабаром бандити оголосили, щоб поляки виходили з церкви і йшли додому. Я тримався поруч Володі і Катерини. Зайшов за ризницю, але тут заува-

жив знайомого поляка з другого села. Він мене також упізнав і здивований каже: „А ти що, поляк!?". Я нічого не відповів і повернувся назад. Тут побачив, що до церкви пригнали мою маму Марію (з дому Саджуґа, нар. 17 жовтня 1900 р.). Вона була в самій тільки сорочці, без хустини і боса. Забрали її просто з ліжка, з дитиною, яка мала всього два тижні.

Через годину сюди пригнали ще двох моїх братів – Івана (нар. 11 лютого 1932 р.) і Михайла (нар. 25 квітня 1935 р.), та сестру Софію (нар. 21 липня 1941 р.). Вони ховалися в пивниці у сіні. Там спали. Коли почули крики, Іван заліз у діру, а Михайло прикидав його картоплею. Поляки почали стріляти крізь двері, й діти зі страху наробили крику. Тоді бандити повитягали їх з пивниці і пігнали до церкви. Побачивши їх у церкві, я розплакався. До мене підійшов якийсь поляк і каже:

– Jak jesteś Polakiem to pójdziesz do domu, a jak Rusinem – to będzie z tobą ciężko[5].

Одні поляки зганяли людей до церкви, інші шукали українців по криївках і переважно вбивали на місці. Але не лише їх. Жив у Павлокомі сліпий чоловік, Романик. Дітей він не мав, а коли його жінка померла, пішов мешкати до брата, який був одружений і мав дітей. Під час нападу поляків на село брат зі старшими дітьми сховався в криївці, а сліпий Романик залишився в хаті колисати найменшу дитину. Поляки вдерлись до хати – сліпого відразу застрілили, а дитинку пробили багнетом і через вікно викинули надвір.

У церкві було вже повно людей, від маленьких дітей до старих. Священик Володимир Лемцьо правив Службу Божу. Приволокли Войтка Маршалка, мав поламані руки, впав і не міг устати. Поляки били його, скільки хотіли. Бачив я, як пригнали й старого Івана

[5] Якщо ти поляк то підеш додому, а як русин – то буде з тобою погано.

Вацяка. В нього теж руки були поламані, але ще мав силу встояти на ногах.

Потім привели Саверка Вацяка, сина Стефана. Він був голий, обкручений колючим дротом. Прийшов ще на власних ногах, але в церкві впав, крикнув лише: „Мамцю!..." і помер.

Пригнали дякового сина – Володимира. Його так скатували, що аж очі повилазили наверх.

Усіх, хто мав 8 років і старших виводили на цвинтар і там розстрілювали.

Священик о. Лемцьо відправляв Службу Божу, коли до нього підійшли. Забрали надвір, роздягнули, обкрутили колючим дротом і наказали йому лягати під ринвою, а тоді падав дощ зі снігом. Страшно його катували.

Надвечір у церкві залишилися тільки жінки з маленькими дітьми. Я перебрався за дівчину і, взявши на руки свою несповна чотирирічну сестричку Софійку, крутився у цій групі людей. Поляки брали кожну особу до ризниці і хто мав кращий одяг, здіймали його. Хто мав чоботи знищені знизу, а халяви гарні, то відрізали халяву просто на ногах. Прийшла черга і моїй мамі йти до ризниці. Вона казала, щоб я йшов з нею, але я відмовився. Мама пішла з двотижневим немовлям на руках, моєю сестрою Ганею. Дитина була загорнута в товсту хустку, яку мама встигла нашвидку схопити, коли її забирали з хати. В ризниці цю хустину в неї забрали і кинули на купу награбованого одягу. Мамі віддали голу дитину і перевели на другий бік церкви.

Наша сусідка, яку вели до ризниці, побачивши, що в мами на руках гола дитина, віддала їй свою хустину. Вона йшла зі своєю дочкою, але звідти вони вже не повернулися. Їх погнали на цвинтар. Потім ще мамина сестра дала мамі маленьку подушечку, щоб хоч цим прикрити немовля.

Я перейшов до мами на правий бік церкви. Там зібрали жінок з дітьми, які вже пройшли у ризниці

„чистилище". Прийшов поляк і почав переганяти людей на лівий бік. Взяв мене за рамено, приглянувся і спитав здивовано:

– To dziewczyna, czy chłopak? Врешті штовхнув мене між жінок, кажучи:

– Dziewczyna[6].

Я був закручений у хустину, яку зробив з пошивки, тримав на руках свою сестричку Софійку. Якщо жінка тримала на руках малу дитину, то її не розстрілювали.

До церкви увійшов поляк і сказав:

– Pójdziecie za pół godziny do domu[7].

Але тут увійшов інший поляк і заперечив ці слова:

– Nie pójdziecie do domu. Pójdziecie za Zbrucz. Tam wasza Ukraina![8]

Увійшов ще один з них, було видно, що когось шукає. Врешті запитав:

– Tu ma być chłopak od Sadżugi, gdzie on?[9]

Мій дідо був Саджуга. Ніхто не відгукнувся на це, і той поляк пішов.

Потім наказали нам усім виходити з церкви. Нас погнали через село в бік лісу. На дорозі ми бачили поляків, які стояли з награбованою худобою. Серед тих, що нас поганяли, були Юзеф Кашицький з нашого села, а другий Пантол з Бартківки. Котра жінка відставала, була бита „жорнівкою". Коли ми дійшли до лісу, вся дорога вже була покрита льодом. А ми майже усі босі.

Після того, як нас пригнали в село Дубрівку, поляки нас залишили і пішли собі через поле. Замерзлі і дуже втомлені, серед ночі, ми тулились один до одного, їли сніг. Моя наймолодша сестричка Ганна

---

[6] То дівчина, чи хлопець? Дівчина.

[7] За пів години підете додому.

[8] Не підете додому. Підете за Збруч. Там ваша Україна.

[9] Тут має бути хлопець від Саджуги, де він?

зовсім змерзла – думали, що на смерть. Жінки радили мамі, щоб кинула вже неживу дитину, бо й так їй не допоможе. Але мама ще тісніше тулила до себе дитя й казала: „Кидати не буду, щоб пси не тягали. Завтра закопаю".

Ми всі йшли до Селиськ. Коли наближалися до села, звідти почали по нас стріляти. Жінки в крик, діти в плач. Тоді стрілянина стихла. Підійшли якісь люди й забрали в село. Виявилося, що це була їхня, українська, самооборона. До нас наблизився якийсь чоловік і, жахнушись, сказав: „Люди, бійтеся Бога, діти ж босі". Забрав нас до своєї хати. Там його жінка ще палила в печі. Вона взяла мою сестричку Ганю ближче до вогню, дитя розмерзлося, ожило і почало плакати. Моя сестра живе й донині. А та жінка дала моїм братам взуття і одяг, мамі теж назбирала дещо з одягу.

Згодом ми прийшли в українське село Поруби. Тут переночували і пішли далі через Гуту, Нетребку і Явірник Руський. В Явірнику знов переночували. Звідти на третій день дісталися до Жогатина. Мама з найменшою сестрою і синами Іваном та Михайлом уже залишилася в тому селі аж до виселення в Україну. Вижила завдяки добрим людям, таким, як Григорій Пелих, який дав мамі один баняк, миску і дві ложки. А наш тато з моїм братом Володимиром (нар. 9 серпня 1930 р.) пішов на заробітки в село Добрянку. Там вони виконували ковальські роботи, а за це люди приносили йому картоплі, борошна, яєць, хліба. Потім тато повернувся в Жогатин і тут теж працював ковалем. А мене хлопці з УПА направили в село Липа до одного нашого господаря. Коли почалося виселення, тато забрав мене до Жогатина.

З Польщі ми виїхали на початку жовтня 1945 р., а на Покрову нас привезли до села Зубів Теребовлянського району на Тернопільщині. У Зубові ввійшли до порожньої хати, нічого не мали, тільки баняк, миску і дві ложки, які нам дав Пелих у Жогатині.

Ярослав Войтович.

Так тривало ще довго. Я пішов у район Струсів, бо там таким, як ми, давали допомогу у вигляді зерна. Мені виписали 1,5 центнера зерна. Взяв я в сусіда Михайла Калурівського коня і поїхав по цю допомогу. А вже був грудень, дуже холодно, і я застудився та й захворів на тиф. Два місяці лежав у лікарні. Тато позичив 2000 рублів і купив якесь ковальське знаряддя. Виконував людям різні ковальські послуги. Люди платили за його працю чим могли, а могли небагато.

Так ми почали розживатися, дороблятися, укладати собі життя, глибоко в душі очікуючи на чудо. І воно сталося – Україна проголошена незалежною! Але знову сусід – Росія – втручається, не даючи їй зміцніти.

* * *

Ярослав Войтович, син Андрія і Марії з дому Саджута, нар. 7.12.1928 р. у Павлокомі. Їх родина, як одна з небагатьох у Павлокомі, врятувалася від смерті. Виселені в Україну, жили в селі Зубів на Тернопільщині.

Ольга Дусь
(з дому Налесник)

„ЗА ТЕ Я КРОВ ПРОЛИВАВ, ЩОБ МАТИ ТУ ХУСТКУ"

Розповім про те, що я, п'ятнадцятирічна дівчина, пережила в ці трагічні дні. Люди повинні знати про страшний злочин, заподіяний поляками – нам, українцям у Павлокомі. Знати не лише для співчуття, але тому, щоб подібне вже ніколи не повторилось.

Нас називали до „Налесника". Мій тато – Антон Налесник був українцем, а мати Анєлька з Васарабів полькою. Було в нашій сім'ї дев'ятеро дітей: Мирослав (нар. 1909 р.), Михайло (1911), Катерина (1912), Марія (1914), Софія (1920), Йосиф (1922), Іван (1924), Любомир (1927) і я – Ольга-Люба (1930).

1945 рік. Уже було по війні, а нам жилось усе гірше. Польські банди не давали спокою ні вдень, ні вночі. Ми жили з постійним почуттям страху. Ні від кого було чекати порятунку. Люди ховалися хто де міг. Більшість бігли до храму Божого, шукаючи там спасіння, інших, так як 3 березня, туди заганяли силою вояки Армії Крайової (АК), щоб знущатися і вбивати. До церкви увійшов „Вацлав" зі своєю бандою. Вони поводилися агресивно і зневажливо. „Вацлав"наказав віддати якусь зброю, яка нібито захована під куполом церкви. Страшив: якщо не віддамо, то всіх повбивають. Священик переконував, що тут нема ніякої зброї.

Наша сім'я Налесників (до „Налесника"), фото з початку 30-х рр. В першому ряду зліва мої брати: Йосиф, Любомир і Михайло. В другому: брат Іван, найстарша сестра Софія, мати Анєлька, батько Антон і я, наймолодша доня, Ольга-Люба.

Але „Вацлав" не вірив. Як тепер думаю, він добре знав, що ніякої зброї в церкві не було. Зброя була приводом, щоб почати свавілля.

І тоді почалося. „Вацлав" дав наказ, щоб ті, хто з польського роду або хрещені в костелі, стали по один бік, а решта – по другий. Моя мама була хрещена в костелі, тому стала з польськими кревними. Я пішла за мамою. Мене з сестрою поляки-бандити не зачіпали, мабуть, думали, що ми теж хрещені в костелі.

Господи, що ті нелюди робили в Твоєму храмі! Звідки такі виродки взялися, може, вони не мали батьків, котрі б їх навчали, що в Божому домі християни моляться, це ж святиня!

Священика в брутальний спосіб вивели, били його і лили воду на нього, щоб довше мучився. На грудях у ще живого отця Лемця вирізали хрест, потім позбавили життя. А він – добра, і шанована людина, працьовитий, вразливий на чужу біду, щирий українець, слуга Божий.

Мого батька з нами в церкві не було. Він залишився вдома, бо корова саме телилася. Бандити його там застали і пригнали до церкви. По дорозі страшно над ним знущалися: били прикладами карабінів по голові, по плечах, куди попало. Ми побачили його в церкві страшно побитого, закривавленого. Батько сказав, що нам ще, може, вдасться врятуватися, але йому вже нема порятунку. Тоді моя сестра почала страшно ридати. Бандити дивувалися, чому вона – полька – плаче за українцями.

З церкви почали виводити мужчин, жінок, навіть дітей. Погнали їх на цвинтар, там дали їм лопати й наказали копати ями. Потім над тими ямами їх розстрілювали. Мій батько теж копав яму для себе. Його і павлокомського солтиса пробували застрілити однією кулею, однак не вбили. Ще живими вони обидва впали до ями, і там їх живцем засипали. Кажуть, що земля над тими ямами ще якийсь час рухалася.

Михайло Налесник (син Антона й Анєльки), Станислава Саджута (зліва) і Осипа Саджута. 30-і рр.

Не можу погодитися з тим, що вчинили поляки брати-християни нам, безборонним павлокомцям-українцям. За що закатували мого батька? Він нікому кривди не зробив, завжди допомагав тим, хто був у потребі. Жидів із їхнім рабином урятував, коли німці гнали їх через Сян і вибрали найглибшу воду, щоб потопилися. Мій батько саме в той час був

на городі, що біля ріки. Показав жидам мілину, якою вони могли перейти. Рятуючи їх, ризикував своїм життям. Німці тоді хотіли його розстріляти. Врятувало те, що знав німецьку мову ще з Першої світової війни. Від німців урятувався, але не від поляків.

Мої дві сестри Катерина (жінка Івана Мудрика) і Софія (ще незаміжня), ховалися в пивниці. Мужчини ховалися окремо. Моєї сестри Марії чоловік, Ізидор Стрейко, переховувався в нас. Коли стемніло, вони вийшли з криївок. Катерина з чоловіком Іваном і родиною пішла на українські села, а Софія прийшла подивитися, що сталося з нами (мамою, татом, мною і сестрою). Казала, що хоче бути з нами, що нас не залишить, бо вже знала, що тата вбили.

В понеділок до нашої хати прийшли поляки. Питали, де мужчини. Ми відповідали, що не знаємо. Тоді почали бити моїх сестер. Били та ще й змушували їх рахувати до 25, бо стільки років мала Софія. Били дротом, раз коло разу. Софія повторювала, що не знає, де поділися молоді мужчини, а ті знову починали спочатку і знову змушували рахувати до 25. На Софії не залишилося й латочки білого тіла. Коли втомилися, пігнали сестер на цвинтар, дали їм лопати, щоб самі для себе викопали яму.

По дорозі на цвинтар зустрів їх поляк з нашого села, Куцила, який сказав до бандитів: „Nie strzelajcie ich, puśćcie do domu"[1]. І вони пустили. Сестри повернулися додому, але польські бандити все одно ввечері знову прийшли до нас. То були бандити з польських сіл Бартківка, Сільниця, Дилягова.

Сестри лежали на ліжках, Марія зі своїми дітьми. Дівчинці, Дарії, було 8 років, а хлопцеві, Назарові, 2 і пів року. Тоді бандити сказали моїй мами, що має щастя, що ми тут нікого не знайшли. А такий Мудрик, поляк з Бартківки, каже: „To niemożliwe. Jak jego

[1] Не стріляйте їх, пустіть додому.

Марія, старша дочка Антона й Анєльки Налесників, з чоловіком Ізидором Стрейком, замордовані 3.03.1945 р.

żona i dzieci tutaj są, to i on musi być"[2]. Пішов шукати і знайшов шваґра. Привів його до хати, поставив біля шафи та почав бити. Потім шукав чогось у його кишенях і знайшов сестрину кенкарту. Запитав, що то таке. А там виразно було написано, що вона українка.

Мама моя також мала таку кенкарту, але вона її заховала, а мала при собі тільки свідоцтво про хрещення в костелі. Тоді наказали сестрам устати та йти за ними. Сестра хотіла взяти дітей, але бандит не дозволив.

Вивели їх обох і шваґра під вікно на сусідський город і там розстріляли. А сестри Софії, що мала 25 років і була найбільше побита, не могли добити. Стріляли в неї, а вона наперекір їм жила і не вмирала. Прибіг Казімєж Сувка, що тепер живе у Павлокомі, і каже другому поляку: „Idź i dodaj tej k..., bo ona

[2] То не можливо, як його жінка і діти тут є, то і він мусить бути.

jeszcze żywa"[3]. Той бандит пішов та вистрілив ще раз, у голову Софії. Половину черепа з волоссям відірвало, і моя сестра померла.

Їх тіла лежали під вікном ще три дні. Діти ходили, заглядали, кричали: „Мамо, тату, встаньте". Нам не можна було ховати тих, що були позабивані. Так трупи лежали, ніхто їх не забирав довший час, тіла розкладалися, костеніли. Аж прийшов один аківець і дав наказ забрати. Тоді покидали їх на віз з-під гною вилами і повезли на цвинтар. Ми навіть не знаємо, де, в котрому місці вони поховані.

Мої мама мусили кликати мене Александра, бо за ім'я Ольга були б мене забили. Від того аківця ми дістали наказ іти на Селиська. Взяла я маленького сина моєї сестри Назара на плечі, а мама дівчинку Дарію. Хотіла я взяти теплу хустку, щоб обгорнути хлопця, бо ж то зимно, березень, а той поляк, бачу його, як сьогодні, такий щербатий, вихопив у мене ту хустку і каже: „Ja za to krew przelewałem, żeby mieć tę chustkę"[4]. Я взяла татову вовняну блюзку. І мені недавно привиділася та татова блюзка. Скільки років, а я її бачу. Накрила я його тою блюзкою та й питаюся мами, де ті Селиська. Мама відповіли, що знають, де. Ми пішли, прийшли до цьотки. Цьотка також ховала свого зятя.

Зустріли ми одного поляка по дорозі, який нам сказав, щоб ми верталися до хати. Як не вернемося, то нас туди більше не пустять, бо завтра все будуть грабувати. Ми вернулися, але в хаті вже не було нічого. Все забрали. Тільки сінники на ліжках були. Ми лягли на ті сінники і мама почала мене вчити молитви по-польськи. Бо як приходили польські бандити, то відразу питалися дітей молитви. Я мамі казала, що ми тільки до рання живемо, бо рано вони прийдуть і нас

[3] Йди та додай тій к..., бо вона ще жива.
[4] За те я кров проливав, щоб мати ту хустку.

заб'ють. Так і сталося. Рано вони прийшли, а мама вже з тою метрикою про хрещення стояли. Прибігла до нашої хати сусідка Катерина від Бєльця. То була моя товаришка. „Ти жива?" – „Та жива?", – відповідаю. „Я тільки сама – розповідає вона. – У нас усіх розстріляли: бабцю, цьоцю Анну Коштовську і її дочку Марусю. Дві доньки лишилися живі, Юлька і Ольга (тепер одна живе в Польщі, а друга – в Америці). Вони були сховані під сінниками, а на сінники лягли старенькі бабця і дідо. Мама Анни Коштовської варила їсти бандитам і пекла для них хліб. Мала вона дівчинку 10 років. То заки бандити прийшли до нашої хати, то випровадили з хати за стодолу мого стрийка маму, дочку і внучку та й розстріляли. Пізніше розстріляли Софію Федак, Марусю Федак. Так підряд розстріляли всіх п'ятеро".

Так мені розповідала Катерина. Потім закликала мене піти подивитися, де вони лежать. Ми пішли з нею, і я бачила, що всі п'ятеро лежали підряд мертві. Я була свідком, як двоє поляків сперечалися між собою, хто ж має забити сироту, родичів якого раніше замордували польські бандити, 10-річного Юрка Налесника. Вони обидва хотіли його вбити, а опісля один на другого сварили, чия то мала бути жертва.

Селом ходив Казімєж Сувка. Він збирав 4-5-літніх дітей і гнав на розстріл. Діти боялися, бо бачили, що робиться в селі. Та він насміхався з них: „Не бійтеся. Зараз сядете на сани з білими коніками і тільки ніжками затріпаєте і підете". Я те все чула і дрижала, і чекала, коли він по мене прийде. Я боялася і бандита Ланчака. Я бачила, як Сувка гнав вагітну Марію. На жаль, прізвище її забула. Він бив її весь час по дорозі і змушував її молитися „Wierzę w Boga Ojca"[5]. Вона знала цю молитву і говорила. За нею біг хлопець 2,5 року. Хлопця, правда, не забили, але її застрілили на цвинтарі. Казімєж Сувка живе у Павлокомі в українсь-

[5] „Вірю в Бога, Отця..."

кій хаті. Одружився, господарює. Моя сестрінка, коли виїжджала до Канади у 1961 р., вирішила поїхати до Павлокоми. Ходила селом, плакала, голосила і пішла до бандита Субки на обійстя. Казала його жінці, що хоче бачити Казиміра Субку. Та покликала його. Дарка його запитала: „За що ти замордував моїх родичів? Що вони тобі зробили?". Кат відповів: „Іди звідси, бо й з тобою те саме зроблю, що з твоїми родичами".

Я теж би впізнала того Субку. Навіть довго не треба було б приглядатись до нього. Я готова вмерти за те, що тут свідчу. Я говорю правду, так воно все було.

Дехто з поляків пише, що українські села були вимордувані через дії УПА. Неправда. Упівці мали нагоду випалити і вимордувати поляків дотла, але вони цього не зробили. Так, вони палили оселі. Але поки не випровадили мешканців з них, доти не підпалювали. Я живий свідок цього, бо і мене випроваджували з хати, яка опісля згоріла.

Після виселення-вигнання з Павлокоми довелось ще багато пережити. А що найприкріше, то те, що самій довелось виховувати трьох дітей, бо зосталися сиротами. Аж у Канаді вони довідались, що українці. Переживши все те, про що розповіла, боялась сказати правду дітям, щоб часом вони не виявили своєї національності.

Я, українка, виховувала дітей поляками, а так багато зла пережила в цій католицькій державі.

* * *

Ольга Дусь, дочка Антона й Ансльки Налесник, нар. 20.04.1930 р. у Павлокомі. 3.03.1945 р. замордовано її батька, сестер Софію і Марію, а найстарший брат Михайло, арештований НКВД у 1940 р., пропав безвісти. Врятувалася лише вона з мамою і дітьми сестри. Живе у Торонто.

Ганна Коляса

ЧИ БУДЕ ПОКАЯННЯ?

Хочу розповісти про велике горе, яке спіткало родину моїх батьків, Миколу і Марію Колясу, нас, дітей, і наших односельців.

Трагедію в Павлокомі, 3 березня 1945 р., пам'ятаю добре. Страх, який довелось тоді пережити, не покидає мене й дотепер, відчуваю його усім своїм єством, він переслідує мене все моє життя.

У селі вже кілька днів перед тим панувала велика тривога, бо поляки з сусідніх сіл і різні банди нападали на нас і грабували. Ми, троє дітей (сестри Ірина, Одарка і я) з мамою втекли до церкви в надії, що „зла рука" там нас не досягне. Але бандити і тут уже господарювали: кричали, командували, роззували і роздягали людей. Роззули і мою маму. Де в кого, хто мав добрі чоботи, відразу на ногах обрізали халяви і забирали з собою. У жінок просто з голів зривали хустки. Роззули і нашого дядька Якова Романика. А тому, що було дуже холодно, він під босі ноги підклав собі шапку. Та все даремно, бо його босим загнали на цвинтар і розстріляли над ямою.

Мама в церкві стояла весь час з маленькою Одаркою. Рятуючись від холоду, на босі ноги намотувала якісь шмати. Коли в церкві почали групувати людей: жінок з маленькими дітьми – на лівий бік, усіх решту (старих і дітей віком від 8 років і вище) – на правий, мене загнали на правий. Мама здогадалась, а може,

Повлокомські родини, виселені на Тернопільщину. Перший ряд зліва: Наталя Стець-Вацяк, Степан Вацяк, Євгенія Петрович. Другий ряд зліва: Жеребецька з дочкою Галею, Юлія Шпак, дружина Філька, з сином Олегом. Третій ряд: Михайло Петрович, Розалія Коляса-Мудрик, Ольга Вацяк, Богдан Федак, Софія Ланчак-Кріль.

серцем відчула, що зі мною станеться біда, поведуть на розстріл на цвинтар, і якимось чудом виманила мене до себе. Я, худенька, пригнулась біля мами і сестри Ірини. До самого вечора бандити панували в церкві, забираючи через якийсь час чергову групу людей на цвинтар. Священика о. Володимира Лемця забрали з церкви під час відправи Служби Божої.

Надвечір я вийшла з церкви надвір за потребою і там побачила жахливу картину. Якогось чоловіка били жердиною, а він безпорадно лежав у болоті, вже не опирався, не вставав, може, й не жив. У повітрі було біло від пір'я, яке ганяв вітер. Грабіжники забирали тільки напірники з перин і подушок, а пір'я випускали.

Коли вже стемніло нас вигнали з церкви, наказавши йти геть, аж за Збруч! Велику групу жінок і дітей конвоювали озброєні поляки. Було холодно, а ми переважно босі, майже роздягнені, ледве дотримували темпу, якого вимагали від нас конвоїри. Хто не встигав, того били, а то й убивали насмерть.

Бідна мама, боса, з маленькою дитиною на руках, ішла з нами до села Селиська, це аж 18 кілометрів, у мороз і сніг, та й відморозила собі ноги. Про долю тата і брата тоді ми нічого не знали. Кожен рятувався, як міг. Лише потім ми довідалися, що з родини по мамі були замордовані: бабуся Катерина Мудрик і її рідні брати Яків, Василь та Іван Романики. Іванового сина Йосипа поляки примусили копати яму, потім знущалися і накінець застрілили.

Замордували тоді також Оксану – онуку Івана Романика, а мою двоюрідну 7-річну сестру Марусю вбили на подвір'ї, коли вона йшла до бабусі. У татової сестри Катерини Мудрик замордували: двох доньок – Софію й Ірину, та сина Нестора і чоловіка Андрія.

Для нашої мами найстрашнішим був 1946 р. Вона перенесла дві операції на ногах. Її організм був зовсім виснажений, і мама захворіла ще й на серце.

Ганна Коляса,
по чоловікові Мінчукова.

Ми теж від голоду й холоду так ослабли, що почали хворіти. Наші поневіряння продовжувались десятиліттями. З братом Володимиром я довгі роки наймитувала за скромну їжу. До школи ходити не могла, бо була гола і боса.

За що ми так страждали, за що так жорстоко наші сусіди з нами обійшлися? Як думають вони жити далі без прощення, без покаяння?! Та й уряд України мусить схаменутися, подбати про своїх покривджених дітей, які вже стали старенькими бабусями і дідусями, доживають віку. Невже відійдемо туди... в потойбіччя, з почуттям великої кривди?!

* * *

Ганна Коляса, дочка Миколи і Марії з дому Мудрик, нар. 8.12.1933 р. у Павлокомі. Виселена у вересні 1945 р. в Україну, з 1955 р. проживає в м. Гомель (Білорусь).

Ірина Коляса

„А ТУТ БУДЕ ПОЛЬЩА”

Моя розповідь про страшні події, які відбувались уже по війні, коли здавалося б, треба було братися до відбудови зруйнованої країни, а тут почалося ще страшніше. Нас, громадян цієї держави – в якій ми сіяли хліб, обробляли землю, народжували дітей, мріяли про краще життя, а ще зовсім недавно, у 1939 р. обороняли її разом з іншими від ворога, – почали винищувати, та ще так жорстоко: палили наші хати, грабували майно, мордували дорослих і дітей, плюндрували наші церкви, ще й цькували клеймом „ворог народу”. Чинили це не якісь там наїзники, чужинці – робили це сусіди, такі ж християни, громадяни цієї ж держави, як і ми. Польські банди почали на нас нападати вже від початку лютого 1945 р., а в останній тиждень місяця зовсім не давали спокою.

Все закінчилось великою трагедією 3 березня 1945 р. І про це хочу розповісти. Банди формувалися з поляків навколишніх сіл, а також з нашого. Нападали, як тільки починало світати, десь від 4 чи 5 години ранку, і аж до пізнього вечора чинили зло. На ніч відходили до своїх сіл з награбованим майном. Ще напередодні нападів усі польські мужчини потай зібрались у Динові.

Моєї мами Марії двоюрідна сестра Розалія була заміжня за поляком Янушем Дзячинським. Він також був на цих зборах. Мама пішла до сестри розпитати, про що там говорили. І сестра під великим секретом моїй мамі сказала: „Ти з дітьми не бійся. Нехай твій чоловік зробить добру криївку". Мама розповіла про це батькові Миколі, а він був добрим бондарем і столяром, мав свою майстерню. Відразу взявся до роботи і на швидку руку відгородив дошками частину стіни, може, з 80 см на 4 м. Мама цю стіну обліпила глиною і побілила, а потім, щоб не впадало в очі, що вона нова – повісили старі обручі з бочок, рубанок, весь непотріб. Вхід до цієї криївки був на стриху. Його присипали зверху половою і сухим листям. Той, хто заходив у криївку останнім, сильним рухом закривав вхід, а полова і листя самі розсипалися по цій кришці. Там ховалися 8 чи 10 мужчин: Філько Шпак, Іван Федак, рідний брат моєї мами Володимир Мудрик, мій батько. Інших прізвищ уже не пам'ятаю.

Мій батько, сидячи в цій криївці, через невеликий отвір між стіною і піччю спостерігав за тим, як поляки забирали наше майно, худобу, з майстерні інструменти. З болем у душі весь час згадував, як у майстерню зайшов старший поляк, позбирав зі стін старі обручі, рубанок, оглядав і сам до себе промовляв: „To się jeszcze przyda"[1].

Коли в селі стояло російське військо – поляки нас не чіпали. Солдати часто навідувались до нас, бо привозили ремонтувати тачанки. Мама їх пригощала самогоном, маслом, яйцями, хлібом, навіть дещо забирали з собою. Одного разу за випивкою котрийсь із солдатів сказав до батька: „Хозяін, бєрі подводу, дєтєй і уєзжай на Восток. Єслі ми уйдьом на Запад, вас полякі сожмут в кулак". Батько слухав, але поважно цього не сприймав, може, тому, що солдат був напідпитку.

[1] Це ще придасться.

Польські банди завжди нападали зранку. Мама піднімала нас сонних, і ми чимдуж бігли до церкви, а мама з найменшою дитиною Дарією (1 рік і 3 місяці) нас доганяла. Вдома залишалася бабця – мамина мама Катерина Мудрик з дому Романик. Бабці тоді було 65 років, не ходила, в неї боліла нога.

Одного разу ми знову біжимо через город з іншими людьми до церкви. Я по дорозі згубила черевик. А коли пригнулась до землі, щоб його взути, у цей момент мене випередила сусідка Марія Михалик (на „Вобшар") і тут біля нас засвистіли кулі. Я побачила, як сусідка впала, але відразу встала і далі побігла. Вже потім, у церкві, вияснилося, що куля в неї попала, але не поранила, бо затрималася в запальничці. Марія була одягнена в піджак свого чоловіка. Священик узяв цю запальничку в руки і сказав: „Вона врятувала тобі життя"[2].

Іншого дня ми знову бігли до церкви, кулі свистіли, наздоганяючи нас. Мама разом з нами забігла до Михайла Карпи (на „Шпаківку"). То була бідна хата. Такі хати грабіжники обминали. Мама благала жінку Карпи, щоб сховала нас у пивниці. „Та де ж я вас сховаю, там повно людей", – відказувала вона, але не відмовила. Відсунула скриню, і ми туди повскакували. В пивниці було дуже душно і тісно. Діти злизували язиками зі стіни росу.

Облава закінчилась. Ми повиходили з криївки й пішли додому. Те, що побачили, було, як страшний сон: поблизу хат лежали трупи, особливо багато вбитих було біля хат Якимця і Вандаски. Ми зайшли до сусіда Івана Романика (з „Закуття"). Переступили поріг хати і остовпіли від жаху. Господиня Катерина сиділа на лавці, була мертва. Половина її голови лежала біля печі. Поруч перекинуте відро і розлите молоко. Видно, що вона тільки видоїла корову. На подвір'ї лежав уби-

[2] На жаль, Марія Михалик була замордована поляками 3.03.1945 р. біля церкви. Вбито також її чоловіка Теодора Михалика та його брата Антона, одруженого з Катериною Мудрик.

тий Андрій Шпак (від „Віхти")[3]. Мені запам'яталося, як від нього струмочком текла кров. Мама підганяла нас швидше бігти до своєї хати. Наша бабця була жива. Мама спитала в неї, чи приходили поляки. „Приходили і, як бачиш, мене не вбили. Казали, що то „dobra kobieta, zawsze nam sprzedawała fajne świnie"[4]. Бабця годувала маленьких поросят і продавала їх.

Пригадую, як одного дня, повертаючись із церкви, до нас зайшла Розалія Шпак[5] – сільська повитуха[6] (від „Пантола") і на подвір'ї розмовляла про щось з батьком, просила відкрити їй протилежні двері в нашій стодолі, бо хотіла пройти коротшою дорогою до своєї хати. Ще встигла зайти до себе, але там спіткало її нещастя. В той час з „Ґуцової скали" появилися поляки, почали стріляти. Куля, що влетіла через вікно, влучила саме в Розалію.

У цей трагічний день ми вдома не ночували, а відразу з церкви пішли до маминого родича – Івана Романика (до „Нодзі"). Їхня хата стояла біля церкви. Зранку, десь о 4-й годині, в селі почалася страшна стрілянина. Ще сонні, ми посхоплювалися на рівні ноги. Мене, сестру Анну і брата Володимира мама виштовхнула за двері, а сама з маленькою Дарією на руках бігла за нами до церкви. Брат по дорозі десь загубився. Мама розпитувала, як це сталося, що його з нами немає. Думала навіть про найгірше, що його вбили.

У церкві був священик зі своєю сім'єю, люди сповідалися. Поляки весь час приганяли нових людей. Переважно вони були побиті, закривавлені, босі, роз-

[3] Див. спогад Юліяна Федака, с. 118.

[4] Добра жінка, завжди нам продавала файних свиней.

[5] Розалія Шпак з дому Коштовська, нар. 1868 р. Поляки замордували всіх її синів: Івана (19.05.1890) з дружиною Марією і їх сином Ярославом; Андрія (16.01.1893); Петра (2.05.1901) з дружиною Софією Афтанас – їх двох убили в польському селі Дилягова, як пробували перейти на українські села.

[6] Повитуха – жінка, яка допомагає при пологах дітей, акушерка.

дягнені. Мені запам'ятався мужчина, який лежав під хорами в церкві. Мав розбиту голову, а може, підрізане горло, бо навколо була велика калюжа крові. Він, задихаючись, харчав. Я була дуже близько від нього. Це було страшне видовище. Якраз пригнали маминого вуйка Якова Романика. Був босий, тільки в нижній білизні, в руках тримав шапку. Потім її поклав собі під ноги. Мама його запитала, що з нами далі буде. „Ще гірше буде", – відповів вуйко Яків. І мав рацію.

Незабаром поляки почали сортувати людей у церкві й ми з мамою потрапили на лівий бік. Туди відсилали вагітних, жінок з малими дітьми, а всіх інших – направо. Тих ставили по двоє і під конвоєм гнали на цвинтар. Тоді я ще не здогадувалася, куди їх женуть. А там, як потім вияснилось, на цвинтарі були викопані ями, над якими розстрілювали людей. У яму, крім убитих, падали й поранені. Туди падали й з переляку. Страшна смерть – бути закопаним живим серед трупів. Очевидці казали, що стогін звідти було чути ще кілька днів. На цвинтарі людей роззували і роздягали.

А в церкві тих жінок, які стояли по лівому боці, заводили до ризниці, там роздягали і роззували. Моя мама, як сьогодні пам'ятаю, вийшла звідти роздягнена і боса!

Вже вечоріло, коли поляк з чорною латкою на оці почав промовляти в церкві. Казав щось про гуманність, щось про дітей: „Te dzieci was uratowały od śmierci. Teraz pójdziecie od wsi do wsi, aż za Zbrucz. A tutaj będzie Polska!"[7]. Ще казав, що подарують нам життя, якщо з купола церкви жінки дістануть зброю, яка там захована. Ще й зараз не розумію, про яку зброю під куполом церкви вони говорили, чому щось таке прийшло їм до голови?! Просто шукали зачіпки, причини, щоб ще більше над нами познущатись,

[7] Ці діти врятували вас. Тепер підете від села до села, аж за Збруч. А тут буде Польща!

а причин не було, бо українці – це селяни-хлібороби, а не бандити і не потребували зброї.

Було нас 38 жінок з дітьми і вагітних. Усіх в одній колоні і під конвоєм вигнали з села. Як сьогодні пам'ятаю, падав мокрий сніг, було дуже холодно. Моя мама встигла ще розірвати якусь перину (в церкві було їх багато, тому що люди тут уже кілька днів ночували) і обв'язала свої босі ноги. Ми йшли селом, всюди лежали вбиті. Нас поганяли „жорнівками", б'ючи куди попаде. Ми не йшли, а просто бігли. Хто не міг, того вбивали. На наших очах застрілили двох жінок. Потім пригнали нас до польського села Дубрівка і там на хвилю зупинили. З польських хат виходили люди і кричали: „Co to takiego? Kto to jest?"[8], бо ми дуже плакали. Вартові їм відповідали: „Do domu! Nie wychodzić!"[9]. Нас погнали далі й так ми дійшли до українського села Селиська. Тут добрі люди прийняли нас на ніч. Ми з мамою потрапили до хати священика.

Наступного дня всі здорові жінки пішли далі, а ми з мамою залишилися, бо вона відморозила собі ноги й не могла йти, хоча священик дав їй взуття. Мамині ноги попухли, дуже боліли. Третього дня на санях приїхав мужчина з села і повіз нас до Явірника Руського. По дорозі ми зустріли маминого брата Володимира Мудрика і ще двох мужчин, усі з Павлокоми. Вони чудом вижили і лісами перейшли на українські села. Вуйко сказав, що мій батько загинув, а про мого брата нічого не знає. Ми дуже плакали. В Явірнику поселилися в порожній хаті. Мама на ноги не ставала, молодша сестра перестала ходити. Старша сестра Анна пішла наймитувати в сусіднє село Жогатин, а я жебрала. В людей запаси кінчалися і рідко коли давали пенцак, часом діставала біб, квасолю.

[8] Що це таке? Хто це є?
[9] До хати! Не виходити!

Через якийсь час сталося чудо – віднайшлися батько і брат Володимир! З розповідей брата знаю, як їм вдалося врятуватись[10]. Також батько розповів про те, як він урятувався. В цю останню ніч з 2 на 3 березня 1945 р. в Павлокомі до криївки в нашій хаті мужчини не прийшли, і батько вирішив переночувати вдома. Думав, якщо прийдуть поляки, то поки бабця відчинятиме двері, він устигне сховатися в криївці. На всяк випадок залишив прочинене вікно в кімнаті. У нас тоді ночувала моя двоюрідна сестра Марія Мудрик, яка прийшла відвідати бабцю. Раненько, десь о 4-й годині, поляки вже гримали у двері. Бабця пішла відчиняти. Батько ще встиг зробити декілька кроків у бік кухні і через сіни хотів сховатись у криївці, але було вже запізно. Тоді вискочив через вікно в город, а далі через паркан і Савковою вулицею побіг до річки, яка протікала селом. У цей час бабця виштовхнула з хати Марію, щоб та чимскоріш поверталась до себе. По дорозі додому її вбили.

За батьком погналися, стріляли, але, на щастя, кулі його обминули. Він біг рікою аж до хати Івана Мудрика, який жив коло читальні. Вбіг до стодоли, сховався за дверима, але раптом почув: „Kto tam?!" – і завмер. Коли той поляк відійшов, батько зарився в солому, аж на саме дно. Весь мокрий і роздягнений (бо був просто з ліжка) там дочекався ночі, а тоді повернувся крадькома додому. Там зустрівся з сином Володимиром і сусідом Андрієм Курисьом[11]. Разом вони прийшли до Жогатина.

Моя мама лікувала свої обморожені ноги. Гороховим борошном присипала рани. Вони підсихали, гоїлися. Наші уціліли павлокомці поселилися в школі і в двох хатах в кінці села Явірник. Ми теж туди перебралися. Однак далі не було спокою, бо польські

[10] Див. спогад Володимира Коляси, с. 159-163.

[11] Андрій Курись вступив до УПА, був стрільцем сотні „Громенка", пс. „Жук", поранений, вижив, згодом емігрував до Канади.

банди нас і тут переслідували. Якось, вийшовши на подвір'я, я помітила групку людей, які йшли в нашому напрямку від лісу. Відчула недобре, а приглянувшись, зрозуміла, що це поляки, бо співали пісню „Zbierała Marysia czerwone jagody"[12]. Побігла до хати з криком: „Поляки!". Батько вискочив на подвір'я і побіг до Василя Мудрика (з „Лисаківки"). Розалія (жінка Василя) ще встигла закрити за татом вхід до криївки, як у сінях уже стояли троє озброєних поляків. Нас тоді тільки пострашили і пограбували, але нікого не вбили. Забрали ще гарячий вівсяний хліб, який мама саме пекла. Мені було дуже шкода, бо тільки запах по ньому залишився.

В Явірнику якийсь час жилось нам відносно спокійно, бо під охороною Української Повстанської Армії. Сюди часто приїжджав капелан УПА отець Василь Шевчук[13], одружений з Дарією Романик – Іванною з Павлокоми, двоюрідною сестрою моєї мами. Він зупинявся біля нашої хати і завжди з мамою про щось говорив. Пам'ятаю, як перед Великодніми святами мешканці Жогатина попросили його посвятити їм паски, бо наших священиків тоді на тому терені ніде вже не було. Отець Шевчук погодився, але забажав, щоб кожна господиня принесла додатково по маленькій пасочці. Посвятивши, роздав ці маленькі пасочки нам, павлокомцям. І ми теж мали свято.

Вже осінь. Під кінець вересня 1945 р. польське військо почало виселяти українців на Радянську Україну. Десь у цей час совєтське військове начальство викликало павлокомців і запропонувало бажаючим під охороною поїхати до свого села, щоб забрати щось із

[12] „Збирала Марися червоні ягоди" – польська народна пісня.

[13] Отець Василь Шевчук в 1934-1936 рр. був парохом Павлокоми. Під загрозою арешту в серпні 1944 р. перейшов у підпілля, де під пс. „Кадило" служив капеланом Перемиського куреня УПА. Арештований у Словаччині літом 1947 р. був депортований до Польщі й 8.06.1948 р. засуджений Військовим районним судом у Ряшеві на смерть. Страчений 13.09.1948 р.

залишених речей. Мама вирішила поїхати, бо залишила в своєї двоюрідної сестри Розалії Дзячинської пальто і перину. Треба це забрати, адже нас чекала далека дорога, а зима не за горою. Мама поїхала з Софією Маршалок, Софією Несторівською (з „Лисаківки") та ще кількома жінками, прізвищ яких не пам'ятаю. Поїхали фірою під охороною лише двох солдатів.

Дзячинська віддала мамі тільки перину. Мама ще зайшла до нашої хати. Там уже мешкала якась жінка з України. Вона скаржилася мамі на Яна Дзячинського, що той побив її, щоб не збирала з нашого поля врожаю. Мама їй на те сказала: „Мій чоловік засіяв поле, але не йому вже збирати". На прощання ця полька дала мамі хлібину. Жінки цього дня не повернулися, а заночували в Павлокомі, здається, в хаті Бєльця. Туди прийшла Цеся Кусь, дочка Анджея Радоня. Вона була напідпитку і давала волю своїй ненависті – намовляла солдатів бити українок. Мама потім розказувала, що вони всю ніч не спали, просиділи біля печі, а солдати їх охороняли.

20 вересня 1945 р. нас почали вивозити в Україну. Я дотепер маю „евакуаційний лист". Там написано, що виселяють нас у Дрогобицьку область. Але ми туди не доїхали. Нам змінили маршрут, і ми опинилися на Тернопільщині. Дали одну фіру на 12 родин. Посадили на неї маленьких дітей. Мене зарахували до більших, бо місця не було, і я йшла пішки за фірою. На станції Нижанковичі під відкритим небом люди тижнями чекали на поїзд-товарняк. Ми були виснажені, простуджені, голодні. Доїхали до станції Микулинці (зараз Дружба). Падав дощ. Ми знову чекали на фіру. Врешті приїхали і завезли нас у село Лошнів Струсівського району. Поселили в хатину в центрі села. Вночі завалилася стіна, і батько пішов шукати іншу хату. Знайшов під лісом. Батько зажурився, бо хата була з глини і вкрита соломою, а в Павлокомі ми мали гарну хату під бляхою.

Батьки, мої старша сестра і брат почали працювати. До роботи наймалися у місцевих господарів. Сестра Анна пішла служити до Бабіца. В цій сім'ї було троє дітей: двоє дорослих синів (їх імен не пам'ятаю) і донька Дозя. Мама повела до них свою доньку, і тут побачила, що один із синів господаря був у нашій павлокомській церкві й брав участь у мордуванні українців. Додому мама прийшла в сльозах. Пошепки про щось говорили з батьком. А потім батько позичив столярний інструмент, зробив два колеса до воза і поїхав у місто Струсів. Там продав віз, а за одержані гроші купив квиток до Львова. У Львові його прийняв Михайло Петрович, сусід з Павлокоми, одружений з Євгенією Курись, і запропонував батькові роботу столяра. Тільки через місяць він приїхав і забрав нас із собою до Львова. Ми отримали маленьку незакінчену хатку, яку батько підібрав відповідно до ціни, на яку оцінили нашу в Павлокомі, а оцінили „на око", щоб не доплачувати державі. Документ, який нам видали на отримання зерна, був недійсний, бо без печатки, і цю порцію кормового зерна, яка нам належала, ми не отримали, а 1946-1947 роки були голодні. Щоб вижити, ми збирали весною на полі мерзлу картоплю, варили кропиву, лободу.

І, дякувати Богу, вижили! Маємо незалежну Україну. Турбує нас її доля. Не хочемо, щоб наші діти зазнали такого горя і біди, яких нам довелося зазнати.

* * *

Ірина Коляса, дочка Миколи і Марії з дому Мудрик, нар. 28.12.1938 р. у Павлокомі. Виселена до села Лошнів на Тернопільщині, проживає у місті Воздвиженка, Хабаровський край (Росія). Одружена з Іваном Ясінським із с. Граб на Лемківщині.

Катерина Коляса

ЧОМУ НАМ УКРАЛИ ДИТИНСТВО?

Наша сім'я складалася з чотирьох осіб: батько – Андрій Коляса (нар. 1904 р.), мати Софія (1911), брат Василь (23 березня 1934) і я – Катерина (10 червня 1932). З нами жили татові батьки: бабця Катерина і дід Степан, а також татові брати Петро і Юліан. Юліан у 1939 р. пішов до польського війська і вже не повернувся. Про його долю нам так і не вдалося дізнатись. Натомість стрийко Петро виїхав до Катовиць, де одружився і мешкав до кінця свого життя.

Біля нашого села протікав бистроводний Сян. На його другому березі розташувалося містечко Динів. Туди деякі наші селяни ходили на роботу. Над рікою ріс вербняк, село потопало в садах. Життя було веселим. Пам'ятаю, як босими ногами бігали по цій землі і тішились щасливим дитинством.

Батько був „майстром на всі руки" – швець, і ткач, і печі ставив. Вся наша велика сім'я поралася на господарстві. Мали дві корови, коня, козу, свиней і птицю. У 1939 р. я пішла до школи, а через два роки пішов і мій брат Василь, але наша наука тривала недовго: почалася Друга світова війна, а з нею обірвалось щасливе дитинство. До школи ходили все рідше, тому що бракувало то одного вчителя, то другого, а незабаром зовсім припинили заняття.

І хоча час був воєнний, але пригадую, що в селі й далі було весело: концерти, вечорниці, люди ходили до читальні, життя йшло мовби своїм звичним ритмом.

А потім німці, відступаючи, залишали наші міста і села. Тоді-то все й почалося... Вже в лютому 1945 р. різні польські банди, переодягнені у військові мундири, почали розправлятися з українськими селянами, забирали худобу, а кого замордували у власній хаті. Ми, діти, відчували це з особливою силою, тому що бачили велику тривогу на обличчях наших батьків.

Мої батьки вирішили, що нам треба втікати з хати. Я з мамою, братом та ще дві сім'ї з дітьми заховалися на стриху в убогій хатинці Марії Курись. Батько теж був з нами, але на світанку наступного дня пішов погодувати худобу, а також щось узяти нам з їжі. Всі ще спали, коли до хати вдерлись поляки. Ми зі страху тулились до мами, а бандити, принизливо насміхаючись, обзивали маму „ukraińska świnia"[1]. Забрали нас зі стриху й повели селом до церкви.

Тут було вже багато людей. Священик о. Лемцьо відправляв Службу Божу. До нього підійшло кілька бандитів, забрали святі дари, якими він благословляв людей, ще щось зневажливо викрикували до нього, а потім вивели з церкви. Вже від людей я чула, що страшно його мучили, катували, а врешті завели на цвинтар і там над ямою розстріляли.

До церкви весь час приводили і виводили з неї нових людей. Тільки час від часу якийсь розпачливий крик заглушався жахливою тишею, яка тут панувала, і тоді ставало особливо моторошно.

Тут я побачила востаннє свого батька. Його виводили з ризниці, де роздягали людей. Я хотіла, щоб він нас побачив, і скрикнула: „Тату!". Якийсь бандит приставив мені пістолет до грудей, і я замовкла.

[1] Українська свиня.

Також уже ніколи не побачила мого коханого діда Степана[2]. Вбив його павлокомський поляк Юзьо. А було це так. Дідусь до нього сказав: „Юзю, ти що, хочеш мене вбити за те, що я не дав тобі свого коня?". У відповідь пролунав постріл, і дідуньо впав мертвим на землю.

Катерина Коляса, на фотографії з 90-х рр.

В церкві я весь час стояла з мамою і братом. Якийсь поляк, проходячи повз нас до престолу, сказав, щоб ми перейшли на другий бік, бо тих, які стояли по цьому боці, розстріляють. Ми перейшли до вагітних жінок та жінок з маленькими дітьми. Потім нам треба було пройти через „чистилище" в ризниці. Там у людей забирали одяг і коштовні речі. У мами відібрали взуття. Надвечір вигнали нас з церкви на дорогу і повели через село. Моя мама йшла боса, а був мороз і слизько. По дорозі на хаті наших польських сусідів ми побачили написи: „Dom polski"[3]. Це був знак для бандитів, щоб тих людей не чіпати, бо вони свої.

Вже зовсім стемніло, падав сніг. Котрийсь із бандитів учепився до мого брата, бо пригадав, що бачив на ньому українську сорочку. Але мама ще в церкві повідривала вишивку з неї. Люди були переважно легко одягнені, а деякі жінки босі. Ми дійшли до

[2] Стефан Коляса, нар. 28.04.1863 р., жонатий з Катериною Федак (30.05.1876), обоє замордовані поляками 3.03.1945 р. разом з сином Андрієм, батьком авторки спогадів.

[3] Польський дім.

Селиськ. Тут наші „охоронці" нас покинули. Тоді з села прийшли люди і нас забрали до своїх хат, зігріли, нагодували. Моя мама відморозила ноги.

В Селиськах ми не могли залишатися довше, бо тут теж могла нагрянути біда, та й селянам було б затяжко прогодувати нараз стількох людей. Тому звідси ми пішли далі, аж до Жогатина. А потім нас чекала далека дорога в Радянську Україну, на Тернопільщину, в село Сущин. Нічого свого не мали, починали все від нуля, а час був лихий. Рятувалися, як могли.

В 1948 р. біда нас знову наздогнала. На стриху хати, де ми мешкали, знайшли вбитого хлопця. Він був з Донбасу. Його вбили „стрибки". Мою маму і господарів, у яких ми жили, заарештували як бандерівців і вивезли в Сибір на 10 років. А нас забрав мамин брат Іван Кріль.

Він жив біля Львова у Зимній Воді. Доростала я з тавром „бандерівки", а це звучало як „ворог народу". На західній Україні таких було багато, майже в кожній хаті. З рідної землі нас вигнали поляки, а тут „старший брат" диктував, як нам жити, що говорити, про що думати і мріяти.

І хоч у мене вкрали щасливе дитинство, та не вдалось позбавити голосу серця, віри, любові до свого народу, мови, пісні, молитви, прагнення до справжньої волі.

* * *

Катерина Коляса (по чоловікові Кушнарьова), дочка Андрія і Софії з дому Кріль, нар. 10.05.1932 р. у Павлокомі. 3.03.1945 р. замордовано її батька і діда Стефана Колясу. Виселена в Україну, проживає у Львові.

Софія Коляса

ДЕНЬ, ЯКИЙ ЗМІНИВ ДОЛЮ СЕЛА

Милі мені спогади з дитинства, особливо пов'язані зі школою, де я вчилася з 1928 по 1935 р., особливо з нашим учителем Миколою Левицьким. Він мав надзвичайний дар – любив дітей усім серцем і душею, майже весь свій час присвячував шкільній справі. Вчив і малих, і старих, так що в нас не було людей неписьменних. Вчителям-полякам (Лєна Стагнілова, Станіслав Маньковецький) було байдуже, як діти вчаться. Раз на тиждень приходив учити релігії отець Паславський[1], а потім о. Василь Шевчук. Він мав брата Славка і трьох сестер. Одна з них, Стефанія, збирала дівчат у читальні „Просвіти" і вчила варити, пекти та інших домашніх занять.

В Павлокомі була читальня, кооператива. В будні й у свята, вдень і ввечері молодь та старші збиралися в читальні. Тут готували різні вистави, співали. На Різдвяні свята ставили виставу „Різдвяна ніч". У ці дні читальня було повна людей. Вертеп готував отець Шевчук. Життя в селі було цікаве й веселе, хоча, зрозуміло, були й життєві проблеми. У неділі і свята всі йшли до церкви, а потім до читальні. Я була членом „Просвіти", як і моя молодша сестра Ірина.

Наш батько Іван Коляса[2] мав багато роботи вдома і на немалому господарстві, але, однак, мусив знаходити час також для читальні та кооперативи, головою якої був 24 роки.

Пам'ятаю, як щотижня приходили до нас дві газети: „Народня справа" і „Новий час"[3]. Завжди в четвер читали їх. Тоді до нас приходили „на політику" Стефан Петрович, Петро Несторовський, Петро Коляса (з „Гірки"), Рузя Карпа (з „Макухівки"), її син Іван, Антошка Терлецька та ще інші сусіди. Я любила ці хвилини, коли в хаті було повно людей, тато читав, а потім Петро Несторовський (двоюрідний брат моєї мами) читав уголос, а всі слухали.

Найпопулярнішою справою в селі тоді був театральний гурток, вистави. Тепер у кожного є телевізор і люди сидять по хатах, не зустрічаються, не спілкуються. А ми тоді, особливо в осінні й зимові дні та вечори, збиралися, проводили репетиції, ставили багато вистав, як, наприклад: „Тарас Бульба", „Украдене щастя", „У неділю рано зілля копала", „Мартин Боруля", „Мати-наймичка", „Різдвяна ніч", „Наталка-Полтавка", „Не судилось", „Богдан Хмельницький", „За двома зайцями" та ін.

Пам'ятаю їх донині, можу назвати й акторів – Петра і Юлька Несторовських, Йосифа Федака (з-за „Гори"), Івана Карпу, Андрія (від „Дяка" з „Горбівки")[4], Петра Потічного і його жінку, Олександра і Антошку Терлецьких та ще багато інших хлопців і дівчат, моїх односельців. Щовечора в читальні ми

---

[1] Отець Василь Паславський (1895-1967) – адміністратор Павлокоми в 1930-1934 рр. Це була його перша душпастирська станиця (рукоположений 30.03.1930 р.). Після нього до Павлокоми прийшов о. Василь Шевчук, а потім о. Володимир Лемцьо. Помер 9.08.1967 р. в Ноттінгамі (Великобританія).

[2] Іван Коляса (до „Коляси"), нар. 2.02.1883 р., жонатий з Катериною Васараб.

[3] „Народня справа" (1928-1939), ред. Ю. Шкрумеляк і В. Бачинський; „Новий час" (1923-1939), ред. Дмитро Паліїв. Українські суспільно-політичні ілюстровані часописи, які появлялися у Видавництві Івана Тиктора у Львові.

[4] Йдеться про Андрія Налесника, сина Стефана і Катерини з Коштовських, у 1945 р. разом з групою павлокомської молоді пішов у підпілля, служив у сотні „Громенка", загинув навесні 1947 р. біля села Грушівка, пс. „Дорошенко".

Павлокомська молодь зимою на дозвіллі.

вчили і співали гарні пісні. Боже, Боже, який то був чудовий час! Згадую й те, як ми ходили з нашої церкви до Динова на Богослужіння. Всі хлопці й дівчата в українських строях. Коли ми повертались, то в Динові польські колоністи кидали камінням і билися з нашими хлопцями. Наступного дня приїхала польська поліція і заарештувала наших хлопців.

На Зелені свята щороку ми ходили зі священиком на могилу, насипану за селом. Поліція у таких випадках завжди була напоготові. Багато нам заборонялось. Наприклад, не можна було нести терновий вінок. Але знаходились способи, як ці заборони оминати. Так і з терновим вінком було. Поки ми дійшли на цвинтар – він вже висів на хресті на могилі.

Ще заборонялося після відправи співати пісні: „Не пора, не пора москалеві й ляхові служить", „Боже Великий, Єдиний", „Ще не вмерла Україна". Не дивлячись на заборону – хлопці співали, а поліція розганяла. Так було кожного року.

Церква Успення Пречистої Богородиці в Кальварії Пацлавській біля Перемишля, знищена у 1952 р. Тут зберігалася чудотворна ікона Божої Матері.

Пам'ятаю, як ми ходили на Кальварію[5], це майже 6 миль від нашого села[6]. Йшло багато павлокомських прочан разом зі священиком о. Шевчуком. Це було перед Успенням Пресвятої Богородиці, 28 серпня. Зібралось дуже багато народу, відбувались урочисті відправи, священик говорив гарні проповіді. Пригадую, що була там хресна дорога, і ми увесь день ходили по ній. Бачили, як ховали Матір Божу. Молоденькі священики переносили її з монастиря за ріку до каплиці. Тільки через два дні ми повертались додому.

Ще пам'ятаю, як моя молодша сестра Люба ходила до школи. Мабуть, це були 1938-1939 рр. Їх навчав Петро Потічний. Його хлопці теж тоді вчилися. Ще вчила їх наша добродійка Наталя Лемцьо, жінка нашого останнього пароха.

Я до УПА не належала, але була симпатиком, часом допомагала, коли, наприклад, кущовий Петро Мудрик (з „Гред")[7], посилав мене і Зоньку Федак з дорученнями до П'яткової чи Жогатина. Ми йшли через Сільницю, а вже там нас підміняв Юзьо Копацький. Останній раз ми йшли через Буковину. Було тоді особливо небезпечно, але якось обійшлося, Бог допоміг.

В останню неділю лютого прийшла до нас Нізя Радонь, рідна сестра моєї мами. Тітка була дуже занепокоєна, плакала, розказувала як підслухала своїх сусідів, що того тижня станеться щось страшне – вирі-

[5] Авторка має, ймовірно, на думці Кальварію Пацлавську біля Перемишля, де щороку в честь Богородиці відбувалися величні торжества. В церкві Успення Пречистої Богородиці знаходилася чудотворна ікона Божої Матері. У 1952 р. знищено мурована і стару дерев'яну церкви, а ікону забрали оо. Францішкани. Див. о. митрат Степан Дзюбина, *І стверди діло рук наших. Спогади*, Варшава 1995 р., с. 229-231.

[6] Йдеться тут про т.зв. австрійську милю, яка мала 7.585 метрів.

[7] З „Гред" – це було його прізвисько. Петро Мудрик, нар. 23.05.1915 р., у підпіллі був харчовим референтом і вживав пс. „Миколаєвич". Одружений з Марією Колясою, в 1945 р. виселений в Україну, проживав у Дрогобичі.

жуть усіх українців. Поляки на вікнах своїх хат мають поставити якісь знаки, щоб їх не чіпали. Але вона не знала, які то знаки мають бути. Мій тато сказав, що такого не може бути, що це тільки пускають чутки, щоб нас налякати. Мама з тіткою пішли до вуйка Івана Васараба. Він теж не повірив. Заплакана тітка повернулась додому.

Наступного дня, в понеділок, тато закликав сусідів: Влодка і Петра Терлецьких, Івана Федака (від „Коляси"), Дмитрового сина і почали влаштовувати криївку. Спершу зробили криївку на зерно. У нас були дві пивниці. Повиносили картоплю й буряки і засунули туди велику пачку, в яку насипали десь більше як 30 центнерів пшениці та ще сало й весь одяг. Навіть Зонька Федак з Камінця принесла дещо своє. Все замурували, а спереду насипали картоплю і буряки. Багато вмістилося, бо пивниця була дуже велика. Потім робили криївку для нас і для сусідів у нашій стодолі. Стодола була простора, велика. Там лежало повно конюшини і соломи. З одного боку можна було трьома фірами заїхати, там стояв віз, млинок до мелення зерна, січкарня. В тій криївці помістилося 30 людей.

В четвер, п'ятницю і суботу декотрі повиходили і пішли додому, бо треба було погодувати худобу і дещо коло хати зробити. Залишилася Антошка з дитиною, Богдан і його мама. Я з мамою також вийшла на світанку. Було ще досить темно. Ми подоїли корови, дали коням їсти, бо ще до суботи мали двоє коней і лоша, 5 корів, свиноматку, яка за тиждень мала мати поросят, і ще мали ми 2-х великих кабанів. А кролів та курей так багато, що я навіть не знаю, скільки ж то їх було.

Перші напади почалися в середу. Люди з перинами і подушками почали втікати до церкви, шукаючи там порятунку. Ще в четвер мама спекла хліб і заховала в січку, щоб бандити не знайшли. Тепер вона взяла той хліб і молоко до криївки, а я ще залишалась у хаті, подумавши, що не піду до криївки, а піду до церкви.

Церква Воздвиження Чесного Хреста в Дубецьку над Сяном, після виселення українців була замкнена і почала руйнуватися.

Наша хата була гарна, висока, до неї вели 12 східців, як до палацу. Я вийшла на ганок. Світало. Вдивляючись у ще не чіткий сіріючий горизонт, побачила, що досить далеко від нас, як до Соколика за школою (там було наше поле) йшли якісь постаті. Я метнулась до хати і через вікно побачила, що вони прямують сюди. Вже йдуть через город. Другими дверима я вискочила з хати і попід муром на животі вповзла до стодоли. І тільки туди влізла – діру закрили. На щастя, бандити мене не зауважили, слідів не залишила, бо земля замерзла. Коли пізніше, увечері, вилізла з криївки, то вже лежав сніг.

З криївки було чути, що на подвір'ї багато людей, метушня, розмови, крики, стрілянина. Ми всі, хто був у криївці, причаїлися, молилися, чекали, коли ж це скінчиться. Потім прийшли „діди" грабувати. Ми чули все, що діялось назовні: як знайшли криївку у пивниці, як шукали мішків, як віз витягали, коней запрягали, як лошака один хотів забрати, а другий йому не давав. Вони страшно сварилися, мало до бійки між ними не дійшло. Чули ми, як забирали свиней, а свині квичали; як корів виводили, а вони ревли; як курей ловили, а вони кричали, крилами били. Увесь день звивалася та жеброта, поки всього не пограбували. Ми сподівалися, що коли все розкрадуть, то підуть геть. Хай усе беруть, тільки щоб нас не знайшли.

У криївці було сумно, страшно, гнітила безвихідь. Уже вечоріло, коли все стихло. Хтось із мужчин виліз з криївки довідатись, що діється назовні. Було спокійно, і ми всі повиходили. Я з татом пішла до пивниці. А там... Забрали все дочиста, навіть решту картоплі. Стайні повідкривані, гній по цілому подвір'ю порозкиданий. Рилися в ньому, мабуть, думали, що там криївка. Все в оборі перевернули. Складалось враження, що тут пройшла татарська навала. Від побаченого стало ще сумніше. Навкруги темно. Дивлюсь, а в Налесника світиться і в Бєльца теж. Ми пішли до Налесника.

Там уже були наші люди, всі плакали, бо в кожного сталася біда – у тої чоловіка вже нема, а в того жінки, дітей; там жінка сама з дітьми лишилася, або діти є, а батьків уже нема. Тітка Налесничка гірко ридала, велике горе в неї – поляки чоловіка вбили, а наступного дня замордували двох дочок і зятя. Залишилася мала дочка й онучата. Ми трохи посиділи з тими людьми, чаю попили, а потім вирішили, що тут небезпечно, і декотрі пішли в бік лісу, на українські села П'яткова, Жогатин, Явірник і далі. А там були наші хлопці з УПА.

Решта повернулися до криївки. Наступного дня, в неділю, ми з Богданом Федаком (їх кликали до „Коляси") вийшли з криївки. Богдан пішов до своєї хати, а я – додому, щоб знайти якийсь посуд, бо треба було чимось набрати з криниці води. Шукала, але ні відра, ні іншої придатної посудини не знайшла, все покрали. Взяла якийсь слоїк і пішла до криниці, що на нашому городі. За тим городом була хата і стодола Карпи (називали на „Макухівку"). Дивлюсь, а біля їх стодоли три жінки і п'ятеро дітей. Вони мене теж зауважили. Я впізнала маму Івана Карпи (ми до неї звертались „стрийна"). Почула її голос, вона мене покликала: – Зоню, дай дітям води. Діти голодні і дуже хочуть пити.

У цій групі людей я впізнала стрийну Рузю, її дочку Софію (жінку Федя Кріля) і її двоє дітей: маленького Тарасика (ще до школи не ходив, мабуть, мав шість рочків) і меншу дівчинку Лесю (може, три рочки мала). Була тут ще Рузя, дочка стрийни і троє хлопчиків Софії (найстарший Орест мав може 6 рочків, Борис, середній, і найменший Богданчик). Софія – ще одна невістка стрийни, жінка Івана Карпи. Його поляки вбили десь тоді ж, як замордували вчителя Миколу Левицького. Я їм дала води, вони напилися, і ми пішли до Богданової хати. А він саме палив у печі і варив розсіл з курки, яка випадково лишилася від злодіїв-бандитів. Я запропонувала перебути тут день, а на ніч краще звідси піти десь на інші села. Але чи то запах

вареного розсолу, чи тепла хата позбавили їх почуття загрози, яка тут причаїлась, і вони не хотіла йти.

Безпорадна заворожено дивилась у вікно. Раптом мій погляд прикували дві постаті, які городами йшли просто до нас. Придивившись, побачила, що це міліціанти з карабінами. Кажу до тітки, – утікаймо. Але вона на те: „Ми вже з тими дітьми ніде не підемо. Нехай діється воля Божа". Ми з Богданом прибігли до нашої стодоли і в криївку. Просиділи там до вечора.

У неділю ми ще сиділи в криївці, коли прийшли польські бандити і почали знову щось шукати, викопувати, стріляти по соломі. Один казав, що треба вогнепальними кулями пустити. А що, як підпалять? Згоримо тут живцем, – зі страхом думав кожен із нас. Але бандити цього не зробили.

Увечері все стихло. Ми вилізли з криївки і вже хотіли йти, але тут мій брат Тарас каже до мами: „Мамо, ми в криївці забули образок Матері Божої, а вона ж нас урятувала. Хочу піти за ним". Мама мовчала. Тарас поліз у криївку і виніс звідти образок. Ми перехрестилися, подякували Матінці Божій, зворушено розплакалися і з тим образком вирушили в дорогу. Було нас з 18 осіб. Цілу ніч ішли лісами аж врешті щасливо прибули до Жогатина. А там уже – хто куди. Потім ми довідалися, що наступного дня, в понеділок, поляки спалили нашу стодолу.

Тато, мама, Люба, Леся і Тарас з Жогатина пішли до села Котів, Ірка опинилася в П'ятковій, а я на Явірницькому присілку в Поповчака. Він мав жінку і двох синів. Знаю, що був в УПА і через це мав трохи клопоту, бо його жінка – полька, а до нього часто приходили хлопці з лісу. Жінка була незадоволена, але ніхто її не слухав. Я допомагала в хаті, варила їсти, а коли нападали поляки – ми всі втікали до лісу.

А потім прийшла інша біда – виселення. Нас завезли в Тернопільську область у село Сущин. Приїхали туди всією сім'єю: тато, мама, Ірка, Люба,

Павлокомські діти перед школою.
З цієї групи залишилися живими лишень моя сестра
Люба Коляса і Люба (прізвище невстановлене).

Тарас, я і маленька Орися. Їй було тільки 2 місяці. Ми нічого з собою не привезли. Сім'я велика, жити треба, і ми позичили три тисячі рублів. Потім гроші поміняли. Позичали старими, а віддавати треба було новими. Якось помалу видряпувались з найгіршого. Ірка і Люба почали працювати. Я теж не сиділа склавши руки, давала раду як могла.

Одного вечора хтось до нас застукав. Увійшло двоє у військових формах. Один в офіцерській, а другий – як простий солдат. Ми перестрашились, а вони почали розпитувати. Скоро виявилось, що вони про нас знали багато: хто ми і звідки. То були хлопці з УПА, родом із Сущина. Той офіцер мав псевдонім „Галка". За ним москалі дуже полювали. Ці хлопці приходили до нас часто, переважно вночі. Ми з ними ділилися, чим мали, хоч самі бідували. Одного ранку, на Остальцях згоріла хата, в якій переховувались хлопці. Хтось доніс на них. Приїхали енкаведисти, обступили

Родина Софії Коляси на Тернопільщині.
Сидить Катерина Васараб-Коляса, біля неї стоїть Орися, дочка Софії Коляси та Сташка Потічного.
Стоять зліва:Леся Коляса-Коваленко, Тарас Коляса, Люба Коляса, Софія Коляса-Вацяк та її чоловік Юліян Вацяк.

хату і підпалили. Мабуть, їх у тій хаті було більше, бо люди казали, що троє втікало до лісу. Казали, що там і „Галка" був. З того часу ми вже його не бачили. Не знати, чи втік, чи згорів.

Згодом ми мали вже й корівчину і двоє поросят. Рятувало нас і те, що мама мала у Львові родину – брата Володимира Васараба. Він працював у Львові в „Маслосоюзі". Мав дві доньки. Вуйко рано помер, але його сім'я і далі нам дещо допомагала.

А я в 1950 р. вийшла заміж за Юлька Вацяка. В нього жінка померла, і я пішла на Остальці до нього жити. Вінчав нас о. Кошик[8], також переселенець з Пе-

ремишля. В Юлька було 3 дітей, у нас – одне. В колгоспі мало платили: 20 копійок за трудодень і 200 г зерна. Спробуйте шестеро душ прогодувати. Я їздила на заробітки і до Москви, і до Києва, до Грузії, в Азербайджан. Куди хто їхав за шматком хліба і я з ними, щоб дітей вигодувати, виховати, вивчити.

У 1967 р. я поїхала до Павлокоми. Ходила, шукала слідів минулого. Нашої хати вже не було. Тітка казала, що її розібрали, коли на Сяні будували міст. На місці хати тепер хтось з Дилягови побудував собі свою. Також на нашому полі щось побудували. Я тільки здалеку дивилась, а серце, ой, як щеміло.

Школа ще стояла, а з читальні тільки рештки лишилися. Пішла до церкви, але її вже не було – поляки розвалили. З цегли по нашій церкві поставили кооператив там, де жив Йосиф Вацяк. Всю землю навколо будинку виклали плиточками з нашої святині. А на цвинтарі було ще страшніше. Земля порозкидана, паслися корови.

Знайшла там плиточку з нашої церкви і понесла до тітки Радоньки. Ми обидві так розплакались, що сусіди аж поприходили питати, що тут сталося. Я їм показала плиточку і сказала: бачите, тільки це з нашої такої гарної, мурованої церкви залишилося.

Була я в Павлокомі цілий місяць. Приходили мене відвідувати, але самої ніде не пускали, боялися, щоб зі мною чогось не сталося. Я не раз зустрічала погрозливі погляди. Подивилась я на все це і від'їхала. Коли повернулася в Сущин, мене зустрічали повлокомці, віталися. Ми знову були разом. Усі думали, що я вже не повернуся, що, може, там мене вб'ють. Вони розпитували – а я розказувала. І ми всі плакали.

---

[8] Мирослав Лев Кошик – ймовірно, закінчив Перемиський духовний семінар під час війни. У Шематизмі Перемиської єпархії за 1937/38 рр. його прізвище є серед питомців II курсу.

[9] Авторка мала на думці, ймовірно, Ізидора Стрейка, але його дружина мала на ім'я Марія. Вбив їх Казімєж Сувка з Павлокоми. Див. Тетяна Чума, с. ....

Ще з тої подорожі до Павлокоми пригадую таке. З вуйком і тіткою Радонями кіньми ми поїхали до Динова. В Динові коней залишили і пішли до крамниці. У центрі Динова проходили ми повз п'ятьох мужчин. Тітка сказала, що той, у куртці, то бандит, що забив Ізидора і його жінку Стефу[9]. Біля нього стояв Рудавський, той що у своєї жінки відібрав дитину, а її саму вбили. Я його впізнала. Кажу, що він дуже постарів. А він мені, що я ще більше постаріла.

– Мені нема чого дивуватись, бо мене голу і босу, без шматка хліба вигнали з хати і повезли далеко. А ви на нашому, бачу, не дуже розбагатіли, та й виглядаєте зле. А ми, дякувати Богові, все маємо. Хотіла ще щось додати, але тітка мене взяла і сказала, що тут нема до кого говорити.

Тільки потім я зрозуміла, чому вони мене ніде саму не пускали. Там ще жили ті бандити, що мордували українців у Павлокомі.

Потім я ще раз була в Польщі. Їздила аж на Ольштинщину до Софії Федак–Воробель та її сестри Стефанії Когут. Там зустріла ще багатьох павлокомців. Володимир Потічний возив нас машиною аж до Гурова, де жила Катерина Вацяк, з родини мого чоловіка. Це були незабутні, приємні зустрічі. Багатьох з тих, кого там зустрічала, вже нема серед живих.

* * *

Софія Коляса, дочка Івана і Катерини з дому Васараб, нар. 29.01.1922 р. у Павлокомі. Її ціла родина врятувалася, а опісля була виселена в Україну, до села Сущин на Тернопільщині. Софія замужем за Юліяном Вацяком, жила в с. Осталці біля Сущина.

Володимир Коляса

„НА ЇЇ ХАТІ ВИСІВ БІЛО-ЧЕРВОНИЙ ПРАПОР"

Наша хата стояла на краю села. Від неї аж по Сян тягнулося наше поле. Я змалку дуже любив коней і часто з двоюрідним братом Володимиром Мудриком (зі „Сльончківки") гнали їх пасти на Яму біля Сяну, бо там були дуже родючі землі. Поляки ще до війни хотіли їх повністю викупити в павлокомців. Мій другий двоюрідний брат Нестор Мудрик страшенно любив співати. Коли пас корів, то його було чути на всю околицю. За це сусіди-поляки його дуже не любили. Натомість мої сестри: Анна (нар. 1931 р.), Ірина (1938), Дарія (1943), також і я (1933) – любили найбільше тулитися коло бабуні Катерини Мудрик („Лабатої")[1], залюбки слухаючи її розповідей і казок. А знала їх дуже багато, а може, просто й придумувала сама?

І хоч я був ще дитиною, але вже відчував, та й від дорослих не раз підслухав, що поляки в селі і на двох польських колоніях ставилися до українців дуже неприязно. Особливо обурювались, коли українська громада збиралася біля символічної могили, насипаної на громадському пасовищі в долині села. Однак з нашими сусідами-поляками – Яном Дзячинським, Полеком, Гуцом, Рудавським – ми жили мирно. На наше Різдво їх діти приходили до нас щедрувати.

Хата родини Івана і Марії Романиків (від „Нодзі").
3.03.1945 р. замордовано Івана Романика (нар. 1874),
його дружину Марію, брата Василя (1885),
сина Йосифа (26.08.1920) і внучку Оксану (28.06.1942).

Під час Другої світової війни в нашому селі стояли радянські війська. Вояків розквартирували в нашій українській школі, і ми були змушені ходити вчитися в польську школу на польську колонію. Очевидно, вся наука тоді велася вже польською мовою. Релігії в той час не викладали. В Павлокомі я встиг закінчити тільки 2 класи.

До нашої хати часто заходили російські вояки по випивку і їжу. Одного разу забракло горілки, і недопитий солдат почав кричати: „Как ето, нєт самогона, когда дом под жєлєзной кришей?!" Ми, діти, поховалися по кутах, а коли той, розлючений, вистрілив у стелю кухні – розплакалися зі страху. У той час, коли в селі були солдати, поляки нас не чіпали, але коли ті відійшли, поляки з Павлокоми й інших сіл почали нас грабувати, а згодом мордувати. Так убили вагітну

[1] Катерина Мудрик з дому Романик, нар. 1880 р., її дочка Марія була замужем за Миколою Колясою – від „Федька з Закуття" (батьки автора спогаду), а син Володимир оженився з його сестрою Софією Колясою. Катерину, замордовано 3.03.1945 р.

жінку Євгенію Коштовську, коли поверталася з Динова, потім Івана Карпу, а в листопаді 1944 р. застрілили Андрія Афтанаса, двоюрідного брата моєї мами.

Родина Івана і Марії Романиків.

Ці поодинокі вбивства були організовані поляками з Павлокоми і сусідніх сіл: Дилягови, Бартківки, Сільниці. Вони почували себе безкарно, були озброєні. Зброя їм дісталася ще у 1939 р., коли після капітуляції Польщі польські жовніри покинули в Явірницькому лісі масу всілякого озброєння. Дехто з українців, якщо тоді й придбав собі який карабін, то з приходом радянських військ мусив його здати, бо за це суворо карали. Карали навіть тоді, коли доноси були явно фальшиві. За це вивозили в Сибір. Така доля спіткала Федора Кріля[2]. Насправді жодної зброї він не мав.

2 на 3 березня 1945 р. наша сім'я ночувала в Івана Романика (від „Нодзі"). Мій батько Микола Коляса (1903 р.) з нами не пішов. Дуже рано, ще на світанку, поляки почали обстрілювати село. Мама нас розбудила і наказала бігти до церкви. По дорозі чомусь, може, в паніці, я повернув назад і з вуйною Олександрою Романик та її сином Орестом забіг до польки – Мар-

[2] Теодор (Федь) Кріль, нар. 15.05.1904 р. арештований НКВД у 1940 р. і засланий в Сибір. Його дружину Софію з дому Карпа (13.02.1913) та всіх дітей: Тараса (18.06.1932) і близнюків Василя та Олександру-Марію (1.03.1940), замордовано 3.03.1945 р. Повернувшись із Сибіру до Львова, він адоптував двоє павлокомських сиріт.

гошки Михалик. На її хаті висів біло-червоний прапор. До польських хат бандити не йшли. Однак Маргошка нас до себе не пустила, тільки крикнула: „Утікайте, де хочете. Я вас не прийму, бо мене через вас розстріляють".

Але втікати нам було нікуди, бо з усіх сторін стріляли. Ми, троє, забігли до стайні. Я заховався під жолобом. В обідню пору Маргошка прийшла до стайні доїти корову. І тут побачила мене.

– Чий ти будеш? – здивовано спитала.

– З „Закутя", син Миколи Коляси, – тихо відповів я їй.

Вона більше нічого не питала. Видоївши корову, пішла, а ми в стайні просиділи допізна. Вночі господиня знову прийшла і сказала:

– Забирайтеся звідси скорше, щоб вас тут за хвильку не було, бо в цілому селі українців уже немає.

Я пішов додому. По дорозі бачив тіла забитих односельців. Їх було багато. Мені було дуже страшно. Дійшов до хати своєї бабці, яка стояла неподалік від читальні. Заліз до пивниці. Просиджу тут до ранку, а там прийдуть поляки і вже хай зроблять зі мною що хочуть, – так роздумував у цій безнадії. Минуло, може, з 10 хвилин, як почувся шум, голоси людей. Я відважився вийти. Це були мужчини, яким чудом вдалося залишитися живими. Серед них був вуйко – рідний брат моєї мами. Спитав, де наша сім'я. Але я нічого путнього відповісти не міг. Тоді він сказав:

– Швиденько біжи до хати. Там є твій батько. Не затримуйся, повертайся сюди, бо ми вже відходимо на українські села.

Я чимдуж побіг до хати. Батько стояв біля дверей. Зрадів, що це я. Попросив мене зачекати, а сам пішов до хати. Там лежала вбита наша бабця Катерина. З хати все позабирано. У цей час підійшов до нас сусід Андрій Курись (від „Планіти") і ми втрійку пішли в село до тих мужчин і вуйка. Але їх там уже не було. Ми повернулися на Закутя. Треба було десь переночувати.

Андрій запропонував сховатись у бункері[3]. Там була криївка сусідів Коштовських. Цей бункер був побудований ще російськими військами. Андрій знав код і постукав. Нам відразу відчинили. Питали нас, що діється в селі. Ми їм розповіли, що село спорожніло, мертве. Мій батько порадив їм негайно відходити на українські села, але вони не погодилися.

Андрій Коштовський, колишній війт Павлокоми, з внучкою. В 1945 р. виселений в Україну.

Ми розділились на дві групи. Мій батько, Андрій Курись і я пішли своєю дорогою. Йшли вночі лісом. Батько попередив нас, що найнебезпечніше буде пройти біля хати вбивць Франя і Юзефа Кашицьких. Зрадливими для нас були місяць, бо ясно світив, і сніг скрипучий. Але, дякувати Богові, вдалося пройти тихо, непоміченими, навіть пес не загавкав. Ми весь час ішли лісом уздовж потічка. Батько йшов першим, за ним Андрій, а потім я. Ми були голодні. З собою не мали нічого, навіть сухаря. Я попивав з потічка воду. Коли ми увійшли в Явірницький ліс, батько вибрав місце і дозволив нам декілька хвилин відпочити. Ми були дуже втомлені, і нам уже почало щось привиджуватися. При виході з лісу нас налякали кущі терну, які нагадували людські постаті. Вирішили не виходити з лісу, а йти до Жогатина. Батько застукав

[3] Див. с. 40-41.

до крайньої хати. Звідти спитали: хто? Почувши, що з Павлокоми, впустили. Ця сім'я Турченків про нас дбала, особливо про мене, бо я дуже розхворівся. Декілька днів не міг прийти до пам'яті, не розумів, що зі мною і де ми знаходимося.

Після одужання я пішов у село наймитувати. Вже була весна, люди орали, сіяли. За наймитування я отримав хвору козу. Залишив її, коли військо вигнало нас із села і ми пішки пішли до станції в Нижанковичах. Там через якийсь час нас повантажили в товарні вагони і повезли на Схід. Спершу ми мали їхати в Дрогобицьку область (тепер це район), але по дорозі нам маршрут змінили і направили на Тернопільщину в Лошнів. У цьому селі ми перезимували, а навесні 1946 р. батько з нами переїхав до Львова, де я й живу до сьогодні.

На Львівщину ми потрапили в той час, коли там панував штучний голод. Ми їли гнилу картоплю, яка залишилася на полях після зими, потім, як і того не стало – кропиву, щавель, лободу, коріння, облизували кору. Бог милував, не повмирали з голоду, якось вижили.

* * *

Володимир Коляса, син Миколи і Марії з дому Мудрик, нар. 18.08.1934 р. у Павлокомі. Виселений у вересні 1945 р. до села Лошнів на Тернопільщині, живе у Львові. Публікуються також спогади його сестер Ганни й Ірини Коляси.

Наталія Кузьма
(з дому Мудрик)

„І ТОДІ ПРИСНИЛАСЯ МЕНІ ЖИВОЮ МАМА"

У мою дитячу пам'ять вкарбувалося багато болю, який усе життя зі мною, мабуть, щоб нагадувати про страшне зло, скоєне в Павлокомі, про невинні жертви. Ще й до сьогодні вони приходять до мене в снах, простягають руки, чи для того, щоб обійняти, чи може, про щось просять? У ту страшну березневу ніч 1945 р. увірвалося моє дитинство. В одну мить не стало моєї мами, тата, баби, діда і трьох братів. Я лишилася на світі сама з маленьким братом Андрійком. А мені було тоді лише 12 літ.

Уже від 1944 р. в нашому селі діялося щось недобре. Почалися напади поляків. Улітку нам не раз довелося спати в кукурудзі, яка росла в полі за нашим городом. Хоч я тоді була ще дитиною, проте пам'ятаю, коли в нашому селі вбито вчителя Миколу Левицького. Був великий похорон, прийшло багато людей, ми, діти, несли вінки. Пізніше застрілили Євгенію Коштовську, молоду жінку, всього кілька місяців після весілля. Вона вертала з містечка Динова. Пам'ятаю також і цей похорон. Далі вбито чоловіка на ім'я Карпа Іван, який повертався з роботи в Динові. Залишив сиротами малих дітей. Пізніше вбили жінку, яка була акушеркою й приймала дітей при пологах. У 1945 р. польські банди почали нападати на наше село все частіше і частіше.

Робили це навіть удень. Одного разу – а було це якесь свято, і тато з мамою, брат Петро і дід пішли до церкви, а я з бабою і братами лишилася вдома. Прибігає до нас Андрійко, син священика, який жив від нас через дорогу, і каже, що в них поляки. Хлопці відразу повтікали на піч (а вона в нас була така, що з хати не видно було, чи там хтось є), а ми з бабою підійшли до вікна подивитися, що там діється. Я виглядала з-за бабиної спини і бачила, що на розі священикового будинку стоїть чоловік із зброєю. Він нас помітив у вікні й вистрілив до нас. Куля влучила бабцю в голову, а мені пройшла крізь волосся й застрягла в рамі ікони Божої Матері[1]. Бабця впала на долівку, з її голови лялася кров, а я зі страху залізла під стілець і почала страшенно кричати, що бабця вбита. За хвилину ввійшов бандит з карабіном, приставив карабін до моїх грудей і каже: „Де кінська упряж?". Вони награбували в нашому селі всякого добра й тому хотіли забрати нашого коня, щоб завезти награбоване додому. А тато упряж кудись сховали. Я далі кричала, що бабця вбита, тоді він почав на мене верещати, щоб я сказала, де упряж, а то він мене вб'є. За хвилину до хати ввійшов другий чоловік і каже: „Чого ти до дитини причепився?" Через якийсь час вони пішли геть.

В хаті було повно крові і дуже страшно. Що було далі – не пам'ятаю, бо втратила притомність. Прийшла до пам'яті в мами на руках. Бабця лежала на ліжку з перев'язаною головою. Жива. В хаті було повно народу. Сусідка Розалія Карпа розповідала, що в той час вона була в нас у стайні, де молола збіжжя на жорнах. Бандити почали ламати двері в стайню, потім страшенно її побили, щоб довідатися, де кінська упряж. Багато павлокомців пограбовано, у багатьох хатах були повибивані шибки. Після цих нападів люди були дуже перелякані. Але найстрашніше мало ще прийти...

[1] Була це Єва Карпа з дому Афтанас, нар. 1866 р., жінка Майхра.

Незадовго перед великим нападом до нашого села прийшов священик Володимир Лемцьо. Його жінка стала навчати дітвору в школі замість убитого поляками вчителя Левицького. Але тривало це коротко, бо скоро стався напад на все село. Священик намовляв нашого тата, щоб той забирав усю сім'ю та втікав із села, але дідо з бабою не хотіли покидати хати. Вони казали втікати молодим, а самі думали лишатися стерегти хату. Проте мама не хотіла покидати батьків самих, і от так ми лишилися в селі аж до тієї страшної березневої ночі.

Ця найстрашніша в моєму житті ніч трапилася 3 березня 1945 р. Посеред ночі я прокинулася від того, що мене трясуть, і маминого крику „Вставай, Наталю". Напівпробудженими очима бачила, як мати з батьком пробують хоч дещо прихопити перед втечею з хати. Нараз „трісь"... і шибка у вікні розкололася. Хтось вистрілив у вікно. Дідусь упав із зойком на землю, поранений. Я миттю зіскочила на землю й заховалася в куток під ліжком. За мить до хати ввійшов якийсь чоловік, став чоботом на дідуся і встромив у нього багнет, який мав насаджений на карабін. Пізніше вистрілив ще кілька разів, але не знаю, чи ще в когось, захованого на печі, чи просто так, на страх. Як він вийшов і в хаті зробилося тихо, я наважилася вилізти з-під ліжка.

На долівці лежав мертвий дідо[2], навколо нього була велика калюжа крові. Я прихопила з собою черевики й панчохи і вибігла з хати. Сіла на порозі, почала взуватися, як тут на наше подвір'я пригнали кілька осіб. Серед них була моя бабця, брати Йосип та Андрій, Єва Карпа та дочка сусідки польки Геля Коштовська. Усім наказали лягати під плотом, а на сторожі поставили двох цивілів з карабінами. Моя мама, яка стояла під стіною хати, хотіла приєднатися до нас, але їй не

[2] Майхер (Мельхіор) Карпа, нар. 1872 р. (до „Майхра").

дозволили. За хвилю прибігла мати Гелі, показала їм якийсь папір, і вони Гелю відпустили. Скориставшись тим, що сторожі були зайняті читанням, мама втекла за ріг хати. І це було востаннє, коли я бачила маму живою. Ніколи більше в житті я її не бачила.

Пригнали ще кілька осіб, а тоді наказали всім уставати й погнали дорогою вниз у напрямку церкви. Дорога була слизька, під ногами тріщав лід. Бабуся з сусідньої хати несла на руках двох онуків. Вона посковзнулася і впала. Пробувала підвестися, як до неї підскочили вартові й почали бити ногами. Інші люди допомогли бабці підвестися, і ми пішли далі. У сусідній хаті була вибита шибка. Я зазирнула у вікно й побачила, що на ліжку лежить застрілена стара сусідка, а під ліжком калюжа ще свіжої крові.

Коли нас пригнали до церкви, там уже було повно народу. Спершу люди втікали до церкви самі, думаючи, що в божому храмі буде безпечніше, а потім зігнали сюди решту наших людей поляки. Чоловікам наказали стати на один бік, а жінкам та дітям – на другий. На долівці було повно крові. Там лежали поранені і так побиті мужчини і жінки, що не в силі були підвестися. Між ними ходили дві молоді польки в зелених мундирах, підперезані ременями і копали чобітьми поранених і побитих. Страшно було дивитися.

Мої два старші брати – Петро та Юзько сиділи по протилежному боці церкви і жалісно дивилися на бабцю, на мене та брата Андрійка. До нинішнього дня не можу забути їхніх переляканих очей, хоч від тієї страшної ночі минуло вже стільки років[3].

Священик Володимир Лемцьо намагався казати молитву, але його скоро відіпхнули від престолу. Наперед виступив якийсь чоловік, який сказав: „Я є поручнік Вацлав і з мого наказу усі сьогодні

[3] Йосифа Мудрика (23.05.1931) і Петра Мудрика (24.07.1927) поляки застрілили ще того дня, 3.03.1945 р., на цвинтарі біля церкви.

загинете". В церкві зчинився страшний плач і голосіння, люди питали, за що маємо гинути, чим ми завинили?

І почали парами розставляти спершу чоловіків і хлопців, а потім жінок без дітей до восьми років і дівчат. Поставили і нас до виходу, але бабця взяла мене (я була низького зросту) і брата Андрія й перейшла на той бік, де були жінки з малими дітьми. Сіли ми в самому куточку церкви на долівці, а бабця заступила спідницею ще одну дівчинку, Одарку Федак, бо вона була старша і вища від мене.

Люди не знали, куди їх поляки виводять, а їх виводили на цвинтар і там розстрілювали. Про це розповідав мені пізніше Влодко Федак, який донині живе у Львові. Його разом з молодшим братом поляки вже запровадили на цвинтар, поставили над могилою і наказували скинути з ніг чоботи перед розстрілом. Тут йому спало на думку сказати, що вони поляки. І Влодка з братом відпустили. Так він залишився серед живих.

Не знаю, чи врятувався від смерті інший хлопець, може 15-16-літній, якого в церкві жінки переодягали за дівчину. На голову йому дали хустку, а на руки малу дитину. Що далі з ним сталося – не знаю[4].

Просиділи ми в церкві цілий день, а надвечір нас вигнали надвір. Але раніше нас усіх ше пограбували. Що хто мав з одягу на собі, то відбирали, кажучи, що нам це вже не буде потрібне. Пам'ятаю, що коли ми виходили, там лежала велика гора всякого одягу, який постягали з людей.

Коли нас гнали селом, уже вечоріло. З сусідніх сіл їхали валки возів. То їхали наші польські сусіди, які надумали збагатитися на нашому горі. Вози були повні скринь, бочок, мішків та іншого майна, за возами гнали коней, корів, свиней. Бабця тримала нас, дітей,

[4] Див. с. 159-160.

за руки й приказувала: „Боже, Боже, що вони з нами зробили?". Один з бандитів, що нас гнав, був поляк із сусіднього села, який часто проїжджав повз нашу хату, їдучи до Динова. Бабця його запитала, чи не бачив нашої мами. Той не відізвався. Тоді бабця ще раз його запитала про нашу маму. Той знову мовчав. Тоді бабця каже: „Стільки разів ти напував коней з мого колодязя, а сьогодні навіть слова не вимовиш". За хвилину пролунав постріл, і бабця впала. То той самий поляк, якого бабця питала про свою дочку, а нашу маму, вистрілив їй у спину. Ми з братом почали страшенно кричати й підводити бабцю, але інші жінки нас відтягнули, кажучи, щоб ми йшли, а то й нас постріляють. Пройшли ще трохи, і поляки застрілили ше одну старшу жінку, якої прізвища я не знала.

Неподалік каплички поляки нас залишили й кудись щезли. Вже сутеніло, коли наш гурт жінок і малих дітей добрів до села Селиська. Було нас щось із сорок осіб. Я з братом та ще іншими потрапила до хати якогось дідуся. З того села всі молоді повтікали, коли довідалися, що трапилося в Павлокомі. Зосталися самі старі. Дідусь приніс нам соломи на долівку, на якій ми проспали ніч, пік у печі бараболю, якою нас частував, але ніхто не хотів їсти. Жінки сиділи на соломі та гірко плакали.

Коли прокинулися вранці, нікого з наших у хаті вже не було. Дідусь сказав, що всі вже пішли, а нас ніхто не збудив. Я розбудила брата, і ми вийшли на дорогу. Там ще стояли групами люди й радилися, що їм далі робити. Потім почали розходитися, хто куди. Нами ніхто не цікавився. Я взяла брата за руку й сказала: „Йдемо додому". І ми пішли туди, звідкіля вночі прийшли. Ми були вже за селом, коли нас перестрів якийсь чоловік і питається, куди ми йдемо? Я йому кажу, що додому, до мами і тата. А він на те, що нам не вільно туди йти, що мама і тато прийдуть по нас сюди. „Але ми тут нікого не знаємо", – не вгавала я.

Тоді він завів нас до дому священика, де затрималася Стефця, наша сусідка, дочка тої старшої жінки, що я її бачила крізь вікно застрілену, коли вчора нас гнали повз їхню хату. Стефця була калікою ше з дитинства й не могла ходити. Тому сестра несла її з Павлокоми аж до Селиськ на спині, щоб урятувати від смерті. Скоро після того вона померла, кажуть, від знесилення. Лишилася її дочка Марися, якою зайнялася Стефця[5].

Отець Євстахій Усцький, парох Селиськ, хоронив полеглих вояків УПА на партизанському цвинтарі в Порубах. Помер 8.05.1991 р. у Банях Мазурських.

Через якийсь час хтось переказав Стефці, що її хоче забрати до себе сестра. Я з моїм братом і Зосею Туцькою посадили Стефцю на такий візок на чотирьох колесах і потягли його в напрямку Поруб. Щоб було швидше, ми пішли бічною стежкою. На ній я зустріла мого племінника Саверка Карпу[6], який стояв там на стійці. Йому було тоді щось із 17 років і він урятувався в ту страшну ніч, заховавшись у стайні під підлогу. Лишився круглим сиротою і потім вступив до УПА. Від нього я довідалася, що тої страшної ночі поля-

[5] Була це Стефа Вацяк, див. с. 334.

[6] Северин Капра, син Івана і Софії Дзячинської, нар. 6.06.1928 р. Як подає П. Потічний 3.03.1945 р. в жорстокий спосіб замордовано його батька Івана Карпу (до „Пилипа" з „Карпівки") разом з найстаршим сином Володимиром (нар. 8.04.1927). За наочними свідками, перед розстрілом поляки вирізали йому на грудях хрест або тризуб. Див. П. Потічний, *op. cit.*, с. 423. Северин Карпа пішов в УПА, пс. „Хрущ", під час рейду на Захід через територію Словаччини попав у полон, був депортований до Польщі, 15.10.1947 р. засуджений на 15 літ ув'язнення, а 26.02.1948 р. на смертну кару, помилуваний (кару замінено на довічне ув'язнення), на волю вийшов після 1956 р.

ки вимордували моїх батьків і всю мою родину. Ми з братом лишилися самі на світі. Я почала страшенно плакати. Навіть не знаю, що далі було зі Стефцею, якої я більше ніколи в житті не зустріла.

Ми повернулися до Селиськ. Скоро туди приїхали також поляки. Не знаю, чи це було військо, чи аківці – усі були в шапках-рогатівках і я їх дуже боялася. Вони зайняли весь будинок священика. Там було 5 або 6 кімнат. Одну займала родина з-за Буга, а ми з братом спали на кухні. В домі жила також старша пані з дочкою Наталкою, яка була вчителькою в цьому селі. З ними теж була дуже гарна дівчина на ім'я Маруся. Вона часто втікала вночі спати до нас, а як приходили по неї поляки, вона казала нам кричати. Я так і робила, але одного разу поляк сказав: „Zamknij mała pysk, albo dam ci w łeb"[7].

Одного ранку дівчата раптом кудись поділися. Пані з плачем шукала їх усюди, а тоді зібралися йти на поліцію до Динова. Як пішла, так і не вернулася назад ніколи. А в нас почалася ревізія по всій хаті. Брата потягли до колодязя на подвір'ї і там посадили на журавля й почали підносити над водою вгору. Я почала кричати, що він упаде і втопиться. А вони кажуть до мене: „Idź mała zawołaj swoją mamę. Niech zobaczy, jak syn jedzie do nieba!"[8]. Я тоді й кажу, що ми не маємо мами, маму вбили в Павлокомі. А він на це, що якби знав, що то наша мама, то не вбивав би. Отже, то була та сама банда, яка напала на наше село.

Але не всі поляки були такими звірами. Тут хотілося мені переказати розповідь моєї тети про цю трагічну ніч в Повлокомі. Вона мені розповіла, що коли почався напад поляків, вона втекла з дітьми і чоловіком до Сташка Бєльца, поляка з Павлокоми. Він їх переховував до кінця червня. В неї було шестеро малих ді-

[7] Стули писок, мала, бо дам тобі в лоб.

[8] Іди, мала, поклич свою маму. Хай подивиться, як син їде в небо!

тей і їх поляки не чіпали, а вуйко сидів під землею від 3 березня до кінця червня. Бєлєц мав малу крамницю, і коли йому треба було їхати до Перемишля по товар, він каже до тети, що забере їх із собою, бо її чоловік так довго не витримає під землею. О першій ночі запряг коней і поїхали через Сян. Тета розказувала, що коні йшли як ангели, навіть жодна пряжка не брязнула. У Перемишлі він їм дещо докупив на дорогу, попрощався і вернув додому. А там інші поляки, які довідалися, що він допоміг українцям, його вбили. Тета дуже це пережила. Він також мав жінку і дітей[9].

Після того випадку з братом я вже боялася довше залишатися в хаті священика, тому пішла до батьків Зосі Туцької запитати, чи вони не прийняли б нас із братом до себе. Вони погодилися. В них ми пробули недовго, щось зо три тижні. Вони були дуже бідні, їм також жилося дуже тяжко. Крім того, ми дістали сверблячку, і тому я вирішила шукати іншого місця.

Взяла перину, брата за руку, і ми пішли дорогою до Володжа. Це вже був червень, і по дорозі нас застала буря. Почав лляти дощ, ми мокрі, перина в болоті. Заховалися до придорожньої каплички, такої, що закривалася дверима. Залізли всередину й плачемо обоє. Кажу до брата, давай помолимося. Ми поклякали і я почала вголос відмовляти „Отче наш" і „Богородице", а брат повторювати за мною.

Як помолилися, я виглянула побачити, чи ще йде дощ. Тоді помітила, що до нас наближається якийсь чоловік з карабіном на плечі. Я перелякалася, але виявилося, що в нього була не зброя, а лише кий, бо він подумав, що до каплички залізли якісь собаки. Питається, що ми тут робимо? Я йому кажу, що йдемо

[9] Станіслав Бєлєц, син Яна (поляка) й Катерини з Петровичів (українки), був жонатий з українкою Катериною Троян. Замордували його поляки під Журавцем на шляху між Диновом і Березовом, ймовірно, тому, що врятував у Павлокомі багато українців від смерті, в тому числі і маму проф. Петра Потічного. Не вдалося йому одначе врятувати своєї матері і сестри.

Хор при церкві у Володжі, о. Марків сидить з дружиною, 1938 р.

шукати наших людей з Павлокоми, або до когось на службу піти. А він на це, що наших людей у Павлокомі нема, а служби також, певно, не знайдемо ніякої, бо тут люди бідні – навіть солі і сірників не мають. Краще нас до священика заведе. Як він не прийме, то вже не знати, хто візьме. Почепив нашу перину на кий (а вона була вся в болоті, бо я не мала сили її нести і ми її тягнули з братом по дорозі) і ми пішли до священика.

Звався він Теодор Марків (я його зустріла пізніше, в 1955 р. в Кошаліні, але після усіх страждань і знущань він не прожив довго і помер у Валчі)[10]. Вийшов він до нас зі своєю господинею. Вона сказала, що вже мають хлопця з Поруб, який їм пасе корови, і що дітей їм більше не треба. А священик каже, що той хлопець має своїх батьків, тому треба прийняти сиріт.

[10]Отець Теодор Марків (9.03.1909-4.07.1974) останній парох Володжа, був засуджений на 15 років ув'язнення, на волю вийшов у 1956 р. Помер у Валчі, де зорганізував першу греко-католицьку душпастирську станицю.

Церква Воздвиження Чесного Хреста у Володжі, знищена після 1963 р. разом з церквою у Павлокомі. Протокол нищення церков на сусідніх сторінках.

Господиня пробувала ще сперечатися, але він наказав їй мовчати і взяв нас до хати.

Це було гарне село, що розтягнулося вздовж Сяну. Гарні хати, мурована церква. Священик мешкав у школі, бо будинок для нього щойно ставили. В отця Марківа ми були до 1946 р., до червня, коли прийшло польське військо вивозити людей в Україну. Господиня була дуже погана жінка й била нас за будь-що. Брат був їй зовсім не потрібний, а я ще щось допомагала

На приходстві у Володжі.
Справа: господиня о. Марківа,
Добош (диригент церковного хору),
зліва Вікторія і Йосиф Дзівики.

і пасла корів. Одного разу господиня дуже мене побила і зачинила перед нами двері. Ми спали на горищі, і тому мусили лізти до себе через вікно. Я дуже плакала і з того всього аж захворіла. Дістала гарячку. І тої ночі до нас прийшла живою наша мама. Я до сьогодні пам'ятаю її постать. Вона поклала мені руку на чоло і ... я від цього пробудилася. Кинулася до брата і кажу: „Андрійку, Андрійку, наша мама прийшла". Він скочив на рівні ноги й питає: „Де вона є? Де наша мама?". Але мами вже не було...

Зранку я встала, до хати не заходила, а відразу погнала корів пасти. Коли вертала з поля, закликала мене до себе сусідка й каже: „Була в мене ваша ґаздиня й сказала, що вже більше не буде вас бити. Їй приснилася цієї ночі ваша мама, дуже за нею гонила й кричала. Як ґаздиня прокинулася, була вся мокра від страху. Але не проговоріться, що я вам про це сказала". По якомусь часі господиня мене питає: „А скажи мені, Наталко, як твоя мама виглядала?". Я їй розказала, що така і така, що мала велику гарну косу, закручену навколо голови. Тоді вона каже: „Такою саме вона мені й снилася". А господиня ніколи в житті моєї мами не знала і не бачила.

Бувало в цьому селі, що як ішло військо, то на сполох били в дзвони. Люди тоді знали, що йде військо або банда, і втікали до лісу. Там, разом з худобою і чим хто мав, сиділи до ранку, поки не ставало безпечніше. Але часом про напад не встигали повідомити. Одного разу я сиділа з дітьми на порозі сусідньої хати, коли до хати вдерлося польське військо чи інша банда грабіжників. І кричать до жінки, чи має корову. Вона їм відповіла, що ні. А вона сховала корову в іншій кімнаті, за дверима. Як вони вже бігли до сусідньої хати, корова почала ревіти. Грабіжники повернулися й корову забрали, хоча жінка дуже їх просила не брати, бо це остання корова, а в неї повна хата малих дітей. Іншим разом зробили в селі тривогу, що йде військо.

PREZYDIUM
Wojewódzkiej Rady Narodowej
w RZESZOWIE
Wydział do Spraw Wyznań

10

Rzeszów, dnia 8 marca 1963r.-

L.Wz.II-5a/3/63

3

Urząd do Spraw Wyznań

W a r s z a w a

Wydział do Spraw Wyznań - Prezydium WRN.w Rzeszowie przedkłada w załączeniu wniosek Gromadzkiej Rady Narodowej w Siedliskach, pow. Brzozów z dnia 3.V.1962r. oraz pismo Prezydium PRN.w Brzozowie z dnia 28.II.1963r.L.WSW.II-47a/9/63 w sprawie zezwolenia na przekazanie do rozbiórki cerkwi po b.kościele gr.-kat. w miejscowości Wołodź, pow.Brzozów.

Materiały uzyskane z rozbiórki w/w obiektu Prezydium GRN. w Siedliskach ma zamiar wykorzystać do rozbudowy Domu Ludowego.

Nadmienia się, że budynek pocerkiewny jest w bardzo poważnym stopniu zniszczony, na skutek braku pokrycia dachowego. Mury tego budynku w części są rozebrane, a pozostałe są bardzo poważnie zawilgocone i w żadnym wypadku nie nadają się do odbudowy czy też remontu.

W związku z powyższym Wydział nasz popiera wniosek Gromadzkiej Rady Narodowej w Siedliskach i wnosi o pozytywne załatwienie.-

zał.2 do zwrotu:

Z-ca Kierownika
Wydziału do Spraw Wyznań
(mgr Cz[illegible])

URZĄD DO SPRAW WYZNAŃ
Wpłynęło dn. 11.III.1963
Wydz. III 25/6/63
Rej. 2097 Zał. 2

9

U C H W A Ł A NR. 154/63.....
z dnia..20 czerwca:.....1963r.
Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Rzeszowie.

Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej działając na podstawie art.53 i 54 ustawy z dnia 25 stycznia 1958r.o radach narodowych /Dz.U.Nr.5,poz.16/oraz § 10 rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 4 października 1958r.w sprawie zasad i trybu przekazywania w ramach administracji państwowej przedsiębiorstw instytucji oraz zakładów, nieruchomości i innych obiektów majątkowych/Dz.U.Nr.67,poz.332/58/ p o s t a n a w i a przekazać do rozbiórki cerkwie po b.kościele grecko-katolickim w następujących miejscowościach/z przeznaczeniem na cele gospodarczo - społeczne/ :

1/Wołodź,pow.Brzozów III 25/6/63 - cerkiew dla Prezydium Gromadzkiej Rady Narodowej w Siedliskach,pow. Brzozów.

2/Pawłokoma,pow.Brzozów 1 WB/26/63 - cerkiew dla Prezydium Gromadzkiej Rady Narodowej w Bartkówce,pow. Brzozów.

Przekazanie w/w nieruchomości do rozbiórki następuje nieodpłatnie.

Wykonanie niniejszej uchwały zleca się Kierownikowi Wydziału do Spraw Wyznań w terminie do dnia 31 października 1963r.

Nadzór nad wykonaniem uchwały powierza się Przewodniczącemu Prezydium Ob.Michałowi Ostrowskiemu.-

Z-cą Przewodn. Prezydium WRN
/ Mgr. Zdzisław Czaja /

Przewodniczący Prez. WRN
/ michał Ostrowski/

Wydział do Spraw Wyznań oświadcza, iż uchwała pod względem merytorycznym i formalnym nie budzi zastrzeżeń.
Rzeszów, dnia 8.VI 1963
[signature]
Podpis

PREZYDIUM
WOJEWÓDZKIEJ RADY NARODOWEJ
w Rzeszowie
Wydział Organizacyjno-Prawny
Oddział d/s Prezydiów Rad Narodowych

Za zgodność z oryginałem
[signature]

Ми з ґаздинею зайняли корів й почали втікати в бік Волі Володзької. Ми вже були біля потоку, коли я побачила поляка в рогатівці, що лежав на землі і цілився в нас з карабіна. Я крикнула: „О Єзу, поляки!", кинула ялівку і почала з тої гори втікати вниз. Село було оточене, я бігла від лісу вниз, і поляки почали за мною стріляти. Ґаздиня кричала, щоб я зупинилася, бо мене вб'ють, але я не приставала. Бігла босоніж по стернищі аж до Сяну і аж там, у лозах, зупинилася. Мої ноги були геть усі в крові, подряпані гострою стернею.

У лозах сиділо декілька наших людей із села. Вони стали мені дорікати, чому я туди прибігла, ще поляки через мене їх усіх вистежать, а один чоловік наказав нам усім порозходитися й поховатися по борознах у бараболі. Увечері я повернулася до хати. Ґаздиня казала, що то чудо, від Бога, що куля мене не влучила. І дуже мене сварила, що кинула корову, бо інакше б її поляки не забрали.

Капличка біля Володжа, в якій ми з братом схоронилися і молилися.

Одного разу, а то був, певно, червень 1946 р., я пригнала корів із поля, зайшла в хату і крізь вікно побачила авта, повні жовнірів. Ґаздиня також виглянула у вікно, а тоді наказала мені бігти зачинити стайню. Я пішла, ноги піді мною тряслися, але якось дійшла

до стайні (а вона була десь зо 200 метрів від хати). Зачинила стайню зсередини і тільки почала вилазити через діру надвір, як тут уже двоє жовнірів з карабінами. І до мене: „Що ти там робила, чому стайню зачиняєш?" Наказали мені зараз відчинити, прибігло їх ще більше і почали перекидати усе догори ногами. Тоді питають мене, чи мої батьки не виїжджають до Радянського Союзу, що я стайню зачиняю? А я їм на це, що в мене нема батьків. Тоді вони мене залишили.

Вернулася до хати. А там усе поперекидане, повно книжок, паперів на підлозі. Брат сидів на порозі й дивився, як жовніри бігають по подвір'ю та ловлять курей, качок, крутять їм голови та кидають до мішка. Як жовніри забралися з подвір'я, знайшлася наша господиня. Вона сховалася в одній зі шкільних заль, яка була невикінчена і служила за склад. Господиня постукала і стала давати знаки, щоб ми з братом ловили решту качок, а то поляки їх усіх покрадуть. Я махнула на це рукою і сказала їй, що краще поїдемо туди, куди й люди їдуть. Людей ладували на відкриті вантажні авта. На одне авто брали по кілька родин. Але нас ніхто не хотів брати. То ми сиділи при дорозі й дивилися, як одне за одним авта покидали село. Коли рушало вже останнє авто, до нас підійшов жовнір і спитав: „А ви, діти, чого тут сидите?". Підхопив нас і позакидав на авто. Люди з того авта почали кричати, пощо нам ті діти, хто ними буде займатися? Але авто рушило, і ми поїхали. Я не встигла нічого з собою взяти, поїхала в одній суконці (та й не мала нічого більше), навіть тої перини не взяла, чого дуже жаліла.

Їхали ми через Селиська, де я вже раніше була. Наше авто в'їхало до рову і не могло виїхати. Коли так усі заходилися витягати авто, до нас вийшла якась жінка, яка нас упізнала й каже: „А де ж ви, діти, їдете?". Хтось із старших каже, от стояли при дорозі, то їх покидали і їдуть. Жінка винесла буханець хлі-

ба, в якому всередині був вирізаний кружок, поклала туди масла, перехрестила той хліб і подала нам, кажучи, на яку біду, діти, їдете?

Привезли нас до села Ноздрець, вивантажили у великому парку, де росли високі розлогі дерева. Люди попрісідали, де хто міг. Там ми й переночували. Зранку поміж людьми почав ходити руський старшина і списувати дані. Підійшов і до нас. Люди почали його питати, що з тими дітьми буде, вони самі, без батьків. Він відповів, що віддадуть нас до дитячого будинку. Списав наші прізвища, дати народження. Братової дати я навіть не знала.

Другого дня завезли нас вантажними автами на залізничну станцію в Загір'ї. Поскидали на землю і казали чекати транспорту на Україну. За прикриття ми мали тільки дах на стовпах, без стін. У Загір'ї ми були два тижні. Військо не звертало на дітей більшої уваги. Ми могли ходити купатися на річку Ославу.

Одного разу вертаю з річки, а тут люди кличуть мене. Бачу, що з людьми розмовляє якийсь чоловік у мундирі залізничника. Він і каже мені, що коли хочу, то він візьме мене з собою, бо йому потрібна дівчина пасти худобу. Я кажу, що піду з ним, але я маю брата, то чи його візьме також? Закликали брата, він подивився і каже, нащо він мені, такий малий, з нього жодної користі не буде. То я не погодилася йти, за що люди мені дуже дорікали. Казали, що помремо з голоду, нім доїдемо на Україну. А я їм на те, що як помремо, то обоє, а брата не покину самого. Тоді люди почали обіцяти, що вони братом займуться, аби я лише пішла. Але я не погодилася.

Той чоловік вернувся через кілька днів. Сказав, що розмовляв з жінкою, і та сказала взяти нас обох. Показав нам, куди йти, щоб нас військо не помітило, а коли ми відійшли вже трохи від станції, приєднався до нас. Перейшли ми вбрід Сян і дійшли до маленького села Завадка, що поміж Биківцями і Вільхівцями. Там жив

Перед школою в селі Биківці, перший справа брат Андрій, я сиджу під парканом друга зліва у верхньому ряді.

наш новий господар. Він називався Іван Дуда. Влітку я пасла корів, а взимку ходила до Сянока до його дочки бавити дітей. То була тяжка праця за кусень хліба.

Наш господар не хотів нас давати до школи. Казав, що дітей він узяв до роботи, а не до навчання. Побачивши, як тяжко працюємо, нами зайнялася вчителька з Биківців. Звалася Марія Спаніль. Вона почала старання, щоб помістити нас у дитячому будинку в Сяноці, але їй відмовили, сказали, що для таких дітей, як ми, в них немає місця. Вчителька приходила до нашого господаря сама, і з солтисом, щоб він дозволив нам ходити до школи, але той ніяк не годився. Однієї неділі вчителька прийшла до мене на пасовище. Вона багато мені розказувала, як це погано, коли людина не вміє ні читати, ні писати. Я кажу, що ж робити, як не дають іти до школи. То вона каже: один вихід – бери брата і приходь до мене до села. Я вами займуся.

Я з братом Андрієм в селі Биківці. Тут нами заопікувалася вчителька Марія Спаніль, 1948 р.

Ми з братом знову разом, Кошалін 1955 р.

Надумала я втікати вночі. Зв'язала собі тлумачок, поклала під ліжко, але заспала, і рано треба було знову гнати корів пасти. А вдень господиня знайшла наші речі, покарала мене, і мені вже було не до втечі.

Минув якийсь час. Одного разу пригнала вечором корів з пасовища, дивлюся, а господар ходить по городі і шукає Андрія. Спершу я не знала, що сталося, а вийшло, що брат мав пильнувати коня, але заснув. Кінь пішов у капусту і наробив шкоди. Знайшовши Андрія сплячого, господар став його періщити батогом куди попало. Тоді-то я й вирішила втікати. Коли господар пішов на службу на колію, а господиня – доїти корови, я стала будити брата, щоб утікати. Він плакав, не хотів іти, бо як нас доженуть, то знову будуть бити, але я забрала його насилу, і ми втекли до вчительки в Биківці. По якомусь часі вчителька вистаралася, щоб брата прийняли до дитячого будинку в Перемишлі, але для дівчат, як казали, не було місця.

Так нас розлучили аж до 1955 р. Зустрілися ми з братом знову аж через вісім років, на західних зем-

лях у Кошаліні, куди стягнула мене з Лодзі роком раніше моя кузинка Марія Федак, а тоді я розшукала і забрала туди брата. До того часу я поневірялася по польських притулках, робітничих готелях. Не чула ні рідного слова, ні молитви, ні пісні. Ще трохи, і стала б такою, як усе польське середовище навколо мене.

Списала я ці спогади[11] в пам'ять про моїх поморданих батьків, моїх односельців і мого покійного вже брата. Розповіла про моє змарноване дитинство, молодість та гірку сирітську долю. Але знаю, що моя доля – не виняток. Занапастили тоді не одне і не два людські життя, а ціле покоління.

* * *

Наталія Мудрик, дочка Івана і Катерини з дому Карпа, нар. 25.10.1933 р. у Павлокомі. 3.03.1945 р. поляки замордували її батьків, трьох братів – Володимира, Петра і Йосифа, а також батьків її мами – Майхра і Єву Карпу, які жили разом з ними в одній хаті. Пережила лише Наталія і її брат Андрій (нар. 18.02.1938). Наталія виїхала до Канади, вийшла заміж за Михайла Кузьму, живе в Торонто. Андрій Мудрик помер у Кошаліні.

[11] Цей спогад появився вперше друком у тижневику „Новий Шлях", Торонто (№ 14-16 від 1998 р.) за ред. Мирослава Іваника. Його дещо змінена версія була вміщена в 2005 р. у „Нашому слові" (№ 5-7) в серії „Свідчення" під заголовком „Як страшний сон", за ред. Марії Паньків.

Катерина Ланчак-Гаврилко

ЛЮДИ ДОБРІ, ЗУПИНІТЬ ЗЛО!

Мені було 14 років, коли наша Павлокома пережила страшну трагедію. Це сталося в суботу 3 березня 1945 р., хоч усе почалося набагато раніше. Згадую зараз про це і плачу, бо все пам'ятаю, і біль оживає. Так багато страшного пройшло перед моїми очима, так багато самій довелось пережити.

Вже тиждень сиділи ми в пивниці, сховані від бандитів. Щоправда, зима наближалася до кінця, але морози ще не відступили. Ми, залякані й голодні, не розуміли, що діється і як довго таке буде тривати. Чекали. Всі були виснажені, зуби в нас хиталися, так що можна було їх усі повитягати. Потім вирішили покинути криївку і сховатися в церкві.

Мама в суботу раненько побігла додому, щоб корову погодувати. Я чекала на неї, але мама вже в церкві не з'явилася. Боячись, що мама вже не повернеться, що, може, її вбили, гнана страхом, я вилізла через малі двері і втекла. Бігла поза церквою, далі понад річкою, потім по коліна у воді перебралася на другий бік і пішла вуличкою вгору до Соколика. Ішла туди, бо Антошка була моєю хресною мамою. Однак вона – полька – мене не сховала, мабуть, боялася, лише сказала: „Йди до своєї хати і там заховайся". Але я до себе не пішла. Вирішила піти в поле, а потім на Диля-

Катерина Ланчак-Гаврилко (фото з молодих літ)

гову. По дорозі мене догнали поляки з Сільниці. Вони несли з собою награбоване в наших людей майно. Спитали, куди я йду. Відповіла їм, що на Дилягову.

З цією групою поляків ішла дівчина. Вона теж несла награбоване. Видно, що їй було важко тягнути це чуже майно, і, мабуть, тому дала мені нести образ. Поляки йшли попереду, а я за ними, відстаючи щораз більше, ледве пленталась позаду. Притуляла той образ до себе, цілувала Матінку Божу, благала порятунку для себе і моїх рідних.

Поляки пішли своєю дорогою, а я своєю. З Дилягови їхало 10 фір до нас, у Павлокому грабувати. Мене не зачіпали. В польські села, які траплялись по дорозі, я не вступала. Пішла через село в поле. Далі був ліс, а там надибала хату. Вона стояла самітня, порожня, двері забиті дошками. Вже вечоріло. Я дуже втомлена, мріяла десь притулитись, але страх чомусь гнав мене далі, і я повернулася назад. У долині побачила хатину. Подумала – чи не зайти туди. І пішла.

Там було двоє мужчин і бабуся. Запитали, звідки я. Кажу, що з Павлокоми. Здивовано розпитували, як мені вдалося звідти самій вирватися і залишитись живою. Я з переляку мовчала. Ті мужчини-поляки радились між собою, що зі мною зробити. Один казав – убити, а другий – ні. Вже зовсім стемніло, коли один з них повів мене до лісу. Ідучи, подумки я прощалася з батьками, братом, сестрою і була впевнена, що зараз у цьому темному лісі мені настане кінець, мабуть,

Антон Ланчак з дочкою Лесею. Арештований у березні 1942 р. гестапо, був замордований в концтаборі Освенцім. Дочка – сирота, виселена у 1945 р. в Україну, проживає у Львові.

цей поляк мене повісить. Але несподівано, ніби у відповідь на мої думки, почула голос того поляка:

– Я нікого не вбив і тебе не вб'ю. Йди туди під гору, там є хатина. В ній живе дівчина. Вона тебе прийме.

І я туди пішла. Та дівчина мене прийняла, і я в неї заночувала. Серед ночі прокинулася налякана, не могла зрозуміти, де я, розплакалась, просила в Бога порятунку. Дуже раненько ця дівчина показала мені, куди йти на П'яткову (українське село). Це була неділя. Я йшла дорогою, світило сонце, в церкві дзвонили дзвони. Навпроти мене бігли жінки з П'яткови і розпитували навперебій, як же то мені вдалося залишитися живою і втекти з нашого села, коли там таке творилося... Мене завели до однієї молодої жінки з Павлокоми, яка вийшла заміж у це село. В неї у хаті вже були наші

односельці – Михайло Федак і його жінка Софія. Вони плакали за своїми хлопцями, думали, що їх повбивали поляки. Ще не знали, що хлопці живі.

Тільки день ми там перебули. Потім поляки почали обстрілювати П'яткову, і ми пішли до Котова. Там нам сказали, що кількох павлокомців з дітьми поляки випустили живими. З Котова ми пішли до Явірника, де зустрілися з тими врятованими нашими односельцями. Вони нам розповідали, що дівчат і хлопців-підлітків поляки забрали і зачинили в бункері, що над селом. Загнали туди майже 70 дітей і замордували.

У Явірнику я знайшла маму. Мама, як мене побачила, – зомліла. Потім розповідала, що їй довелось пережити і що вже думала про найгірше – що мене немає серед живих. З нашої сім'ї всі залишилися живими. Бог нам допоміг у втечі. Ми на якийсь час затрималися в Явірнику, хоч тут поляки нам теж не давали спокою, лякали, обстрілювали, і ми пішли на присілок Морохів. Там якось протрималися аж до часу, коли нас виселили в Україну.

Було нам важко в Павлокомі, але й в Україні теж не легко. Дуже ми бідували. Вся наша енергія була спрямована лише на те, щоб вижити. Але час робить своє. Вже померли мої батьки. Мама Розалія походила з Несторівки з родини Мудриків, а тато – Іван Ланчак з Діброви. Немає вже серед нас і мого чоловіка Тараса Гаврилка, і сестри Євгенії, і брата Остапа. А я ще живу, хоч уже здоров'я не маю.

Дуже вас прошу, люди добрі, не мовчіть, просіть Бога, щоб скоєне нам зло знову не ожило!

* * *

Катерина Ланчак (по чоловікові Гаврилко), дочка Івана і Розалії з Мудриків, нар. 30.03.1931 р. у Павлокомі. Виселена в Україну разом з батьками, живе в Сущині Тернопільська область.

Андрій Лемцьо

РАНИ, ЯК СТИГМАТИ

Кажуть: „час лікує рани", але в моєму випадку, хоч минуло вже 60 років, та все ж за кожним разом, коли згадую ті події з березня 1945 р., які сталися в Павлокомі, відчуваю психічні, душевні й тілесні страждання. Мої рани не гояться, вони, як стигмати: кривавлять, спричиняють терпіння, а одночасно свідчать про те, що заподіяні нам кривди не можуть відійти у непам'ять, бо тоді зло стало б сильнішим. Рани болять і нагадують: „Пам'ятай! В пам'яті сила проти зла".

Наш рід походить із сіл Рожиська і Тарноруда, що над рікою Збруч у Тернопільській області. У Тарноруді, звідки походила моя бабуся Анна Лемцьо з роду Валянін, українці, поляки і жиди жили дружно, родичались між собою. Бабуся з мішаного українсько-польського шлюбу.

Мій дідусь – Андрій Лемцьо дбав про освіту сина Володимира, нар. 9 січня 1912 р. в селі Лютовиська Ліського повіту. Після закінчення гімназії в Тернополі він вступив у Львівську духовну академію. Сам митрополит Андрей Шептицький висвятив його в духовний сан і скерував служити вірним нашої Церкви у Павлокому над Сяном [1]. Там до того часу парохом був монах о. Василь Шевчук родом зі Стрия.

Володимир Лемцьо одружився з Надією Левицькою. У 1938 р. у них народився син Андрій – це я, а в 1942 р. наша сім'я прибула до Павлокоми. Я бавився з сусідськими дітьми, вчився від них пісень. Хоч я був ще дуже маленький, але мені запам'яталось, як мама і наші сусіди вболівали з приводу вбивства поляками вчителя Миколи Левицького. На його похороні панахиду служили три священики, серед них і мій батько.

Зранку, правдоподібно, 1 березня, я був у сусідів і бавився з однолітком Андрієм та його сестричкою. Через вікно ми побачили, як озброєні люди в цивільному одязі виводили з хліва корову, висаджували на воза велику свиню. Один з цих мужчин помітив нас у вікні й вистрілив. Куля влучила у віконну раму і рикошетом зачепила скроню бабуні. Вона скрикнула і впала. І тільки ми, діти, з переляку вмить вилізли на піч, як до кімнати зайшов бандит з автоматом і відразу до бабусі. Тряс нею, а вона з заплющеними очима хрипіла. Бандит жбурнув її і зі страшною лайкою (по-польськи) зігнав нас із печі. Копнув мене, ще й так пхнув автоматом, що я вмить опинився на порозі і чимдуж побіг до своєї хати. А там озброєний бандит ходив по кімнаті, викрикував брутальні лайки. На ліжку лежала закривавлена моя бабуся. Я кинувся до неї, але цей „герой" схопив мене, а я вкусив його за руку. Розлючений, він мене вдарив з розмаху прикладом так, що я закотився під ліжко. Коли бандити вийшли з хати, я наблизився до бабусі. В неї біля скроні сочилася кров.

Я тоді був ще дуже маленький, мав 6 рочків і три місяці. В моїй пам'яті деякі картини з тих подій дуже виразні, так, мовби все відбувалось сьогодні. Тоді не все міг збагнути, але багато чув від дорослих і на мою

[1] Отець Володимир Лемцьо був висвячений в січні 1942 р., першу Службу Божу відправив в с. Лука Мала на Тернопільщині, де під час совєтської окупації разом з дружиною учителював. Навесні 1942 р. його призначено парохом Павлокоми.

Отець Володимир Лемцьо з дружиною Надією і сином Андрієм, 1942 р.

розповідь про трагедію в Павлокомі накладаються розповіді моєї мами, бабусі, деяких людей.

1 і 2 березня бандити в селі грабували і вбивали, були жертви. Багато людей ішло до церкви, щоб там, у святому місці сховатися від зла. Всю ніч молилися, а зранку йшли до своїх хат, варили їсти, годували худобу, птицю. В ніч на 3 березня ми ночували у селянки-мазурки. Батькові здавалося, що там для нас буде безпечніше.

Світало, коли ми почули постріли. Батько вдягнув рясу і поспішив до церкви. Мама і бабуся вже були вдягнені. Нашвидку вдягали мого молодшого брата. І ми поспішили до церкви. Навколо нас свистіли кулі. Я втягував голову і пригинався до землі. До церкви ми зайшли з боку дзвіниці. Пам'ятаю, що біля церкви крутилися озброєні люди в цивільному одязі, здебільшого в маринарках з білими пов'язками на рукавах, говорили по-польськи. Вони били людей, копали, штовхаючи до стіни мурованої церкви і сортували людей з мішаних родин: українців заганяли до церкви.

Мій батько стояв біля вагітної жінки, оглядаючи прострілену мідну запальничку. Жінка розповідала, що встала ще затемна, щоб зварити їсти. Раптом відчу-

3 березня 1945 р. людей, які схоронились у павлокомській святині, вигнали на цвинтар і розстріляли. До 1963 р. церква стояла порожньою, поки не зрівняли її з землею (дивись фото поруч).

ла постріл, як їй здавалося, у живіт. Куля влетіла через вікно і влучила в запальничку, яку вона тримала в кишені фартуха. Люди слухали її розповідь, розглядали запальничку і подивляли цей випадок. Запальничка врятувала життя їй і дитині, яка мала прийти у цей збожеволілий світ. Хотів би тепер зустрітися з тою жінкою або з її вже дорослою дитиною.

Бандити мають одну пом'якшуючу обставину. Вони говорили, що „Matki z dzieckiem nie zabijamy"[2]. Яка дивна гуманність. Але може через це залишилась в живих моя мама. Вона теж тоді була вагітною. Народила у червні 1945 р. мою сестричку Марію. Але це сталось потім, а зараз розпочинався день 3 березня 1945 р., який на 60 років позбавив мене нормального сну. Розпочинався день, який закарбувався в дитячій пам'яті, позбавивши дитинства, змінивши мою долю.

Коли ми ввійшли до церкви, там уже було багато людей. Озброєні мужчини „господарювали", посила-

[2] Матері з дитиною не вбиваємо,

ючи жінок з малими дітьми в один бік, решту людей – у другий, інших кудись виводили. Було чути постріли. Я забився в куток. Батько почав відправляти Службу Божу. Потім до нього підійшли озброєні з білими пов'язками на рукавах і почали копати і насмішкувато викрикувати: „Ty jesteś ksiądz? Ty nie ksiądz. Ty pop! Ksiądz nie ma żony"[3].

Стягнули з батька рясу і повели. Як потім з'ясувалося, на плебанію. Били і питали: де сховане добро? Батько мовчав. Згодом туди завели його маму, мою бабцю Анну Лемцьо. Побачивши роздягненого, страшно покаліченого сина – вона показала їм, де у пивниці закопано кращий одяг. Потім батька вивели в коридор церкви. Він був тільки в нижній білизні, босий, поверх накинутий невеличкий білий кожух.

До батька підійшла моя мама. Нічого не говорила, була як задерев'яніла. Я сидів на сходинці справа від ківоту. Лише здалеку він востаннє подивився на мене, коли випроваджували його на смерть. Як розповідала мені мама, вже раніше поляки попереджали батька, щоб разом із сім'єю втікав, але він казав: „Де мої люди, там я буду".

А в церкві діялося страшне. Людей приводили і виводили, розділяли: мужчин направо, а жінок наліво. Мужчин роздягли і виводили через вхід до дзвіниці. Так діялося багато разів і за кожним разом було чути стрілянину. Жінок у той час по одній заводили

[3] Ти священик? Ти не священик. Ти піп! Священик не має жінки.

до ризниці. Там „господарювали" дві молоді озброєні „панєнки". Одна з них – невелика на зріст, круглолиця, чорнява, з бородавкою на обличчі. Друга – вища, стрункa, ясніша на обличчі. Вони обшукували жінок навіть в інтимних місцях, здіймали з них кращі речі (пальта, чоботи, хустки, обручки, кульчики, намиста). З моєї мами зняли чоботи, пальто і обручку. Бабусю теж обшукували, але їй якось вдалося зберегти шлюбну золоту обручку, сховавши її під лівою пахвою. Згодом ця обручка придалася, рятуючи нас від голоду.

Коли зовсім стемніло, жінок з малими дітьми вивели з церкви, вишикувавши одних за одними по чотири вряд. Біля мене стояла чорнява дівчинка, дочка вчительки. Їй було не більше 8 років. Перед нами стояли моя мама і мама тої дівчинки. Її мама обернулась до нас і пошепки сказала, щоб ми взялися за руки і щоб її дочка присідала, робила вигляд меншої. Вона так і чинила, але коли до нас наблизились озброєні поляки, то вирвали її руку з моєї і дівчинку кудись забрали. Що з нею сталося?

З-під церкви нас повели вниз наліво, на сільську дорогу. При виході з церковного подвір'я я побачив по другому боці церкви двоє саней, запряжених парою коней, здається, з білими плямами. Сани були завалені награбованим одягом. Було дуже зимно, слизько. Багато серед нас ішло босими, тому що їх роззули ще в церкві. Вони вже при виході з церкви стягали з себе сорочки і ними обв'язували ноги. Мою маму теж роззули, бо мала добре взуття, а дали дерев'яники, ще й кпили з неї: „Nie wypada, żeby żona księdza szła bosa"[4]. Багато жінок тоді повідморожували ноги.

Нас вели через ліс. Падав лапатий сніг. Я ніс невеличку перинку мого маленького братика. Бабуня несла свого наймолодшого внука Любомира. Мама була вагітна, тому не могла нічого нести. Потім охоронці нас

[4] Не годиться, щоб жінка священика йшла босоніж.

зупинили і пішли до будиночка, що стояв праворуч від дороги. З хати доносився запах свіжоспеченого хліба. Конвоїри набрали хліба, самі їли і нам роздавали.

Я потім не раз замислювався над тим: чому ті, що над нами знущалися, поганяли як худобу дошками, прикладами рушниць, били, мордували, а тут – хліб роздавали? Такі дивні одночасні прояви зла і добра. По дорозі бандити вбили бабусю мого сусіда Андрія і його сестрички. Я чув, як люди жаліли дітей, бо залишились круглими сиротами. Яка їх доля?[5]

Вже зовсім стемніло, коли ми підійшли до Селиськ. Конвоїри нас залишили, а нам назустріч вийшли якісь люди з села і взяли до себе хто кого. Тут, у Селиськах, зібрались ті павлокомці, яким чудом пощастило врятуватись. Один з односельців урятувався, сховавшись під нецьками в стодолі на сіні, інший – мав схованку в гної. Дехто того дня був у гостях у родичів в іншому селі, тому бандити їх не застали вдома.

Після тої трагедії появились месники з нашого села. Один з них мав кулемет з круглим диском, і вони йшли вчитись стріляти, щоб помститись „Вацлаву" і його банді. Чи помстилися? Не знаю, але чув я, що недавно помер найголовніший злочинець трагедії в Павлокомі – Йосиф Бісс, псевдонім „Вацлав". То значить, не помстилися, бо він помер природною смертю[6].

У Перемишлі 15 березня 1945 р. мама виробила евакуаційний лист на виїзд в Україну. Ми довго чекали на поїзд, аж врешті, 28 березня, прибули до Львова. Коли я підріс, почав розшукувати павлокомців. Розпитував про них у переселенців. Переважно ніхто не чув, бо то були люди з інших місцевостей. Нарешті мені пощастило, і одна з переселенок сказала, що люди з Павлокоми живуть в кінці вулиці Кульпарківської у Львові. Не відкладаючи в довгий

[5] Див. спогад Наталі Кузьми, с. 214.

[6] Юзеф Бісс помер 30.09.1977 р. в місті Ополє на Долішньому Шльонську й там був похований.

мішок, відразу пішов до цієї родини. Старша жінка Саджуґа радісно мене привітала, обняла, як рідного. Розповідала про свої кривди, повела до інших родин. Я розпитував у них, що чули про долю мого батька, про те, що сталося в Павлокомі. Від них довідався, що люди звернулися до влади Перемишля про розслідування злочину. Їм тоді відповіли, що до Павлокоми виїде слідча комісія. Чи була в селі слідча комісія, чи є акти розслідування – не знаю.

Ще будучи студентом Львівського університету ім. Івана Франка на математичному факультеті, у 1963 р. я одружився, і виникла квартирна проблема. Вирішив порушити спадкову справу. Дідусь Андрій Лемцьо у 1937 р. купив на околиці Львова дерев'яний будиночок і заповів 3-му синові, тобто моєму батькові з нагоди його рукоположення. У 1964 р. я звернувся до польського посольства в Києві, щоб видали мені довідку про смерть батька у Павлокомі.

Одержав дивний документ, виданий 30 вересня 1964 р. Urzędem Stanu Cywilnego в Динові, в якому повідомляється про те, що в них інформації про смерть такої особи немає.

* * *

Андрій Лемцьо, син пароха Павлокоми Володимира Лемця й Надії з Левицьких, нар. 14.12.1938 р. в селі Лука Мала на Тернопільщині. Закінчив Університет ім. Франка у Львові, оженився, має троє дітей, проживає у Стрию на Україні. Там також живе його молодша сестра Марія-Володимира, народжена вже після виселення в Україну, натомість брат Любомир помер у 1949 р. у Львові.

Євгенія Мудрик

„БУДЕ РІЗНЯ"

Восени 1944 р. протягом трьох місяців стояли в Павлокомі російські війська, а коли вони пішли на Захід, на село почали нападати поляки. Після відступу німців вони зібрали багато зброї для майбутніх кривавих акцій. Перед нападом прийшов до тата швагер-поляк Кусь Йосип і попередив, що буде „rzeź" [1]. Ми вирішили ховатися. Жінки з дітьми взяли перини і зійшлися до церкви, де спали на хорах. Уранці 3 березня я, як і інші жінки, пішла додому варити їсти. Місила в діжі тісто, тато і чоловік пішли до худоби. Раптом почалася стрілянина. Ми побігли до церкви, та біля неї густо літали кулі. Тому ми були змушені втікати назад до хати, де на горищі заховались під дошки, які зверху притрусили соломою.

Поляки прийшли у нашу хату і почали кричати: „Kto jest na górze – złazić! Będziemy rzucać granaty" [2]. Потім залізли на горище і почулось: „A, jest jeden ptaszek" [3], – то знайшли бабцю, котра мала 70 років. Її спустили вниз і розстріляли на подвір'ї.

Усіх чоловіків, що були в церкві, забрали на цвинтар копати ями, біля яких розстріляли. Жінок з грудними дітьми, босих, голих, гнали на Селиська, звідки вони не вернулись. Спочатку стріляли всіх, потім хтось розпорядився не стріляти дітей до шести років.

У церкві сиділа німа жінка і тримала дитину. Дитину забрали, а німу вбили. Одного чоловіка вдарили об стіну головою так, що стіну залила кров, якої потім не змогли змити, коли чекали якоїсь комісії з Києва. Іншому чоловікові прокололи багнетом обличчя і так підвели до жінки. Коло церкви в присутності їмості священика забили ціпами на смерть. Несторовського Петра обв'язали дротом, прив'язали до воза і так цілий день возили, а потім убили прикладом[4].

Наступного дня ми втекли з хати. Мама не пішла з нами, вирішила перечекати в підвалі на картоплі. Поляки хату підпалили, маму вбили, її тіло вкинули у вогонь. Коло сусідньої хати ми побачили тіло господаря без рук, без ніг, усе чорне. Я завинулась у чорну хустку, притулилась до дерева і чекала, що ж буде далі. Мене також були б убили, але односелець Сташко Бєлєц сказав до поляків, що треба поспішати. Він був напівполяк і прихильно ставився до українців, бо мав жінку-українку. Його сім'ю вбили, а сам він опинився в банді разом із поляками з сусідніх сіл.

* * *

Євгенія Мудрик (по чоловікові Грица), дочка Івана і Марії з дому Федак (з „Діброви"), нар. 15.06.1926 р. у Павлокомі. 3.03.1945 р. замордовано її батька і маму. Восени 1945 р. виселена в Україну, проживала у Львові.

---

[1] Різня.

[2] Хто є нагорі – злазити, бо будемо кидати гранати!

[3] О, є одна пташка.

[4] Йдеться ймовірно про Петра Несторовського, с. Михайла і Катерини, нар. 16.01.1906 р., жонатого з Софією Федак.

Любомира Мудрик-Гарковська

„НА УКРАЇНУ, ЗА ЗБРУЧ!"

Павлокома – моє рідне село. Тут, у будиночку над самою річкою Вільшанкою дня 11 липня 1938 р. прийшла я на світ Божий. Мої батьки – Іван Мудрик і Марія з дому Налесник мали п'ятеро дітей. Я була наймолодшою, брат Ярослав – найстаршим, народився у 1926 р., а за ним мої сестри: Юлія, Владислава, Ірина і Катерина, а потім у 1946 р. народилася наймолодша сестра Таня.

Моя мама мала четверо братів: Йосифа, Андрія, Володимира та Івана. Тато теж був із багатодітної сім'ї, мав п'ятеро сестер і одного брата Андрія. Всі ми щасливо пережили роки війни аж до трагічних подій 3 березня 1945 р. Мені тоді ще не було семи років, але події з того трагічного дня пам'ятаю так виразно, мовби вони сталися вчора.

Ніч перед 3 березня наша родина провела у невеличкій пивниці, т.зв. „землянці". Ніхто не спав, усі весь час потихеньку молилися. Мама і сестра затуляли нам вуста, щоб не було чути нашого плачу. До нас доносились чиїсь кроки, поодинокі постріли, крики. Було ще темно, коли тато взяв мене і старшу від мене на два роки сестру Катрусю, щоб завести нас до своєї сестри Ганки, котра мешкала на колонії. Вона мала чоловіка поляка, тому тато розраховував на те, що там

ми будемо в безпеці. Як же ж він помилявся! Те, що ми там побачили, було страшне. На порозі хати, в калюжі крові, лежала мертва тітка Ганя [1]. Крім неї, не було тут нікого.

Ми повернулися до свого дому. Тато залишив нас з мамою, а сам сховався у нашої сусідки-польки. Була це дуже добра жінка. Вона зробила у себе в хаті криївку, в якій переховувалось понад 30 осіб. З нашої родини, крім тата, там ховалися ще мій брат Славко, сестра Влодзя, дідо Стефан Налесник та ще багато інших людей із села. Тато хотів забрати з собою ще й Юлю, мою сестру, але вона не погодилася, сказала, що піде до церкви. Тоді ми бачили її востаннє. Правдоподібно, її вбили ще до того, як дійшла до церкви.

Потім мама сказала, щоб ми одяглися, бо теж підемо до церкви. Вона була свято переконана, що у Дім Божий бандити не ввійдуть. Пам'ятаю той момент, коли ми виходили з дому. Я взяла з собою сандалики. Не знаю, навіщо це зробила, адже була ще зима. Мабуть, були для мене дуже важливі, може, тому я їх тримала так міцно в руках.

У церкві вже було багато людей, переважно жінки з дітьми різного віку і старші мужчини. На сходах, які вели на хори, я побачила вуйка Влодка – маминого брата. Сидів там поруч якогось чоловіка. Подумала тоді, що нам нічого злого не станеться, бо тут є наш вуйко. Було тісно, постійно входили люди, голосно молилися, діти плакали. Нагло до церкви увійшли

[1] Анна Мудрик, нар. 6.08.1898 р. замужем за поляком Теодором Рудавським. Мали троє дітей: наймолодшого Романа батько відібрав від матері а її віддав на розстріл. Найстарший син Андрій, нар. 26.01.1926 р. вступив до УПА, пс. „Їж", під час рейду на Захід попав у полон на території Словаччини, засуджений на смерть Військовим Судом Оперативної Групи „Вісла" у Ряшеві 9.09.1947 р., був страчений 15.09.1947 р. Див. *УПА в світлі польських документів*, книга перша: *Військовий Суд Оперативної Групи „Вісла"*, „Літопис УПА", том 22, Торонто 1992, с. 409-411. Є також інші свідчення про смерть Анни Мудрик-Рудавської, див. с. 73.

Наша родина Мудриків з Павлокоми.
Зліва стоять: мій брат Славко, тато тримає його за руку, поруч – мама Марія, далі чотири татові сестри (Славка, Ольга, Стефа і Марія) а також бабця Катерина і дідо Григорій Мудрики, ззаду за ними татів брат Андрій з жінкою, поруч діда татова сестра Ганна з двома синами і її муж – поляк. Це її бандити вбили 3 березня 1945 р. Фото, ймовірно, з 1928 або 1929 р.

озброєні поляки, почали пропихатися допереду, прикладами карабінів били по плечах тих, котрі стояли їм на дорозі. Один із бандитів мав на оці чорну пов'язку. Він виглядав найгрізнішим, кричав голосно[2].

Я не розуміла, що діється, трималася за мамину спідницю з одного боку, а моя сестра Кася – з другого. Мама тримала на руках наймолодшу 2,5-річну Ганю. Поруч стояла наша сестра Ірка. Їй тоді було 12 років і була досить висока. Бандит з чорною пов'язкою на оці казав їй перейти на правий бік церкви, туди, де стояли чоловіки, хлопці і дівчата. Ірка не хотіла відійти від мами. Тоді один бандит підійшов до нас, схопив сестру за руку і потяг її на правий бік, а мамі

[2] Ймовірно був це Ян Котвіцкі, псевдо „Сьлєпи", „Грозьни", він проживав у селі Борівниця і очолював місцеву банду, яка нападала на околишні українські села.

Павлокомці виселені на північні землі Польщі. Зліва: Ольга Вацяк, Катерина Несторовська, Дарія Федак, Наталка Саджуґа, Стефа Федак. Стоять зліва: Ярослав Вацяк, Володимир Саджуґа, Северин Саджуґа, Юліян Афтанас, Северин Карпа.

наказав скинути взуття. Коли мама нахилилася, щоб стягнути взуття, він побачив у моїх руках сандалики і брутально вирвав їх у мене. Я відвернулася з плачем, поглядом шукала вуйка, неначе надіючись на його поміч. У ту мить побачила щось, чого не можу забути. Та картина стоїть у мене перед очима кожного дня і, напевне, до смерті буде стояти.

Я побачила бандита з бритвою в руці. Він стояв поруч мого вуйка і вимахував нею перед його лицем, а за хвилину приклав йому до шиї. Бачила, як бризнула кров, а голова вуйка впала на груди! Перестрашена побаченим, я відвернула голову, притулилася до мами і голосно заплакала, хотіла їй показати те, що побачила хвилину тому. Тягнула маму, щоб поглянула в бік сходів, які вели на хори, але коли я знов обернула туди голову, вуйка вже не було.[3]

[3] Див. с. 371 (також інші реляції).

В церкві, по лівому боці, залишались жінки з малими дітьми. Натомість тих людей, що стояли з другого боку, бандити почали кудись виводити. Я не знала, куди і пощо їх ведуть. Тільки пізніше мама сказала, що їх усіх вигнали на цвинтар і там замордували. А ще раніше польські бандити наказали викопати три величезні ями-могили, над якими ставили людей і вбивали пострілом у потилицю. Коли вже всіх вимордували, присипали тіла землею. Люди казали, що протягом кількох днів земля ще рухалася, а птахи розгрібали її, роздзьобуючи тіла замордованих.

Того дня поляки вбили мою 18-річну сестру Юлію, вуйка Влодка, цьоцю Ганку, бабцю і діда Мудриків. Моя сестра Ірка, котра також уже стояла по правому боці в церкві, якимось чудом утекла звідти, притулилася скулена біля мами, майже ховаючись під спідницю. Це її врятувало.

Коли в церкві залишилися тільки жінки з малими дітьми, один із поляків щось голосно до нас кричав, вимахуючи карабіном. Я не багато з цього розуміла, пам'ятаю тільки два слова, котрі кілька разів з якоюсь такою злістю, ненавистю викрикував: „Na Ukrainę, za Zbrucz!"[4].

Потім вивели нас на дорогу і наказали йти. Кілька озброєних бандитів супроводжували нас, а властиво поводилися як погоничі худоби, а не людей. Ми йшли через село, по дорозі минали палаючі будинки, тіла помордованих людей. Наша хата також уже догоряла. В світлі вогню ми побачили на подвір'ї тіло вбитої бабці Мудрички. Мама перехрестилася, і ми пішли далі.

Вже за селом якась старша жінка, знесилена, впала на дорогу. Була зовсім боса, вже не могла йти. На наших очах її застрілив один з бандитів, а тіло ногою зіпхнув до яру. Я це бачила і пам'ятаю. Моя мама була на дев'ятому місяці вагітності. Несла на зміну

[4] На Україну, за Збруч!

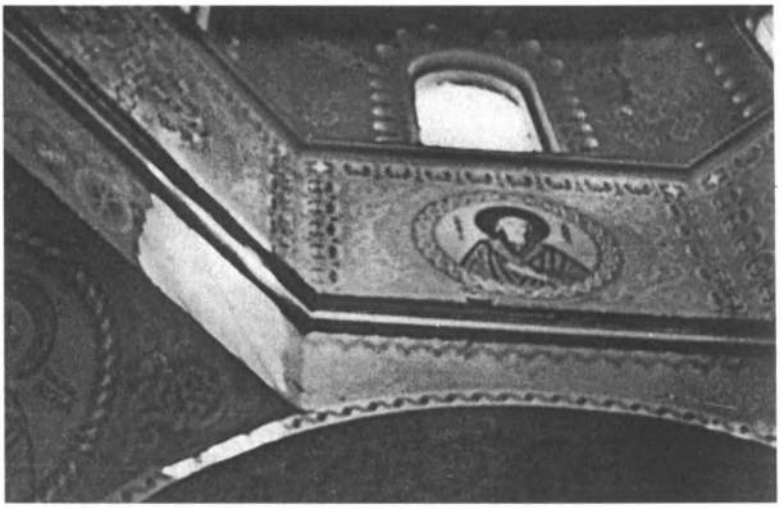

Коли в церкві залишилися тільки жінки з малими дітьми, один із поляків, вимахуючи карабіном, почав викрикувати до нас зі злістю і ненавистю: „Na Ukrainę, za Zbrucz!".

з Іркою наймолодшу Ганю. Одну ногу мала обвинуту в якісь шмати, на другій каракулева шапка, обв'язана шнурком, бо взуття їй забрали в церкві. В якусь хвилину мама нахилилася, щоб поправити шапку на нозі і тоді дістала палицею – „жорнівкою" по плечах. Мусила йти далі.

Падав сніг, було зимно. Ми йшли у незнане. Не знаю, звідки ми, діти, брали сил, щоб витримати цю тяжку, страшну дорогу. Врешті дійшли до якогось села. Місцеві люди дали нам їсти. А потім ми опинилися у тітки Славки, татової сестри, в Явірнику Руському. Тут вона мешкала з чоловіком і дітьми.

В тітчиній хаті 1 квітня 1945 р. народився мій наймолодший брат Ігор. З нами вже був тато і сестра Влодзя, котра чудом уникнула смерті, згодом віднайшла нас тут у тітки. Розказувала, що коли стемніло і в селі все стихло, вони вийшли з криївки і почали шукати своїх. Тато зі Славком і ще кількома мужчинами пішли в бік церкви, а вона з дідусем Стефаном і ще кількома жінками шукали своїх близьких, але нікого не знайшли.

Тоді вирішили сховатися під лісом. Дідусь хотів ще раз повернутись у село, щоб забрати солонину, яку сховав від бандитів. Казав їм чекати. Чекали цілу ніч, на жаль, він уже не повернувся. Над ранок пішли далі, по дорозі наблизились до якихось хат, з котрих почали до них стріляти. Втікали. Сестра бігла, куди очі дивляться, аж упала до якоїсь ями. Думала, що вже їй кінець. Пролежала там якийсь час, нічого не діялося, стрілянина стихла, промерзла і голодна, вилізла з тої ями. Була сама, довкола ані живої душі. Йшла ледве жива, з останніх сил. І тут її побачила якась полька. Забрала додому, дала їсти, обігріла, але потім наказала йти далі. Врешті віднайшла нас у тітки в Явірнику. Це була велика несподіванка і радість, бо хтось раніше мамі сказав, що бачили Влодзю замордованою.

Натомість тоді ніхто з нас не знав, що сталося з дідусем Стефаном. Лише кілька років тому, читаючи книжку Євгена Місила „Акція „Вісла", я знайшла таку інформацію: „Naleśnik Stefan pseudonim „Łysyj" z sotni „Hromenki", 6 czerwca 1947 r. został skazany przez Wojskowy Sąd Grupy Operacja „Wisła" na karę śmierci. Wyrok wykonano tego samego dnia"[5].

На жаль, мама ніколи вже не довідалася, що сталося з її батьком і братом Андрієм[6].

Не пам'ятаю, як довго ми жили у тітки в Явірнику. Знаю, що по якомусь часі вже мешкали у селі Загути. В одній хаті жило три родини: наша займала одну кімнату, родина Пуцуликів – другу, а в кухні мешкала родина Демечків. У цьому селі теж не було спокою, приходили банди або військо, шукали партизанів, грабували. Ми жили в постійному страху. Почувши стрі-

[5] Дідо авторки, Степан Налесник, був замордований в Павлокомі 3.03.1945 р. Натомість Степан Налесник пс. „Лис", засуджений Військовим Судом Оперативної Групи „Вісла", нар. 24.03.1921 р., був нешлюбним сином Марти Налесник (до „Ткача") і Михайла Ланчака.

[6] Брат мами – Андрій Налесник (4.03.1914) загинув в УПА, див. Софія Коляса, примітка 4, с. 190.

лянину, цілі родини втікали до лісу, щоб перечекати найгірше. Ми тільки одну ніч переховувались у лісі. Пам'ятаю, що було дуже страшно. Потім мама з нами ніколи не втікала, брат був ще маленький. Мама казала, що має бути, те буде. Ховалися тільки тато і сестра Влодзя. Восени 1946 р. тато захворів і невдовзі помер. Мама залишилась сама з дітьми. Ніхто не знав, що сталося з нашим братом Славком. Воював в УПА, але чи ще жив? Вже був початок 1947 р. Одного дня мама встала дуже раненько, пекла хліб. Раптом до хати вдерлися вояки. Були одягнені в білі комбінезони. Перешукали всю хату. Підняли з ліжка Демечка і старшно його скатували, бо не сказав їм, де „бандерівці". Потім відійшли, погрожуючи, що скоро нас звідси вивезуть.

Як сказали, так і сталося. Везли нас, як худобу, в товарних вагонах, кудись, дуже довго. Врешті на

В котрій з трьох могил на павлокомському цвинтарі спочивають тлінні останки моєї сестри Юлії, бабці Катерини, діда Степана, двох сестер батька – Ольги й Анни та брата мами Володимира!?

якійсь станції наказали виходити, а потім порозвозили по навколишніх селах. Протягом кількох місяців ми мешкали в селі Кольмово, а потім в Угнові коло Суша. Мама працювала дояркою. Було нам дуже тяжко. Влодзя теж працювала, допомагала мамі, а ми, найменші, ходили до школи. Якось перебивалися.

Іван Ланчак.

Мама рідко розмовляла з нами про події в Павлокомі. Наказала нікому не розповідати про те, що ми мали старшого брата, зрештою, не знала насправді, що з ним сталося. Лише десь у 50-х роках мама довідалася, що Славко живий і мешкає в Бєляві, коло Вроцлава. Але змінив прізвище і не може з нами контактувати. В Бєляві мешкала й татова сестра – Марія Ланчак. Вона приїжджала до нас, і мама теж її відвідала. Тоді й побачились зі Славком, але нам нічого не сказала. Янек – син тітки Ланчакової, був заарештований, дістав високий вирок за УПА. Під час допитів його старшно тортурували. Помер у в'язниці в Штумі 1951 р[7].

Пізніше мама довідалася, що її брати Йосиф та Іван живі. Один опинився в Англії, а другий – в Америці. Під кінець 1959 р. мама тяжко захворіла. Лежала в лікарні, але не допомогло. Померла 8 березня 1960 р. в Медичній академії у Гданську. На похорон приїхав мамин брат Славко, хтось його впізнав і видав. Був заарештований і засуджений на 15 років в'язниці. Сидів у Стшельцах Опольських, потім була якась амністія, тому вийшов скоріше, в 1969 р. Але то вже не був той Славко, лише „руїна" людини – худий, кволий, хворий. Тортури, в'язниця, тяжка хвороба відібрали в нього

[7] Іван Ланчак, син Володимира і Марії з дому Мудрик, нар. 1930 р., стрілець сотні „Крилача", пс. „Зозуля", помер у в'язниці, ймовірно, в 1952 р., похований в Сушу.

здоров'я. Вуйко Славко помер у лютому 1972 р., маючи 46 років.

Я вчилася в ліцеї, це був 1956 р. Вчитель польської мови дав нам завдання написати твір на тему війни на підставі спогадів дідів або батьків. Я написала його на підставі власних трагічних спогадів з Павлокоми. Написала про те, що там сталося, як зігнали людей до церкви, як убивали на цвинтарі і як жінок з дітьми вигнали з рідного села.

Учитель прочитав мою домашню працю і запитав мене, хто про це мені розповів. А коли я пояснила, що сама була свідком тих подій і все бачила на власні очі, то тільки покивав головою і сказав, що маю буйну уяву. До сьогодні навіть мої діти не дуже вірять, що все це я насправді пережила.

* * *

Любомира Мудрик (по чоловікові Гарковська), дочка Івана Мудрика (до „Мудрички") і Марії з дому Налесник (до „Дяка"). З її родини 3.03.1945 р. замордовано сестру Юлію (5.05.1929), бабцю Катерину Мудрик з Вацяків (1871), діда Степана Налесника, двох сестер батька – Ольгу Мудрик і Анну Мудрик-Рудавську і брата мами Володимира Налесника (22.03.1921). Живе в Польщі.

Марія Мудрик

„МАМЦЮ, НЕ ДАЙТЕ МЕНЕ ЗАБИТИ"

Мій батько Андрій Мудрик зі Сльончківки, а мама Катерина з Колясів із Закуття. Мені було 15 років, коли на Павлокому напала польська банда. Наша родина тоді дуже потерпіла, втратила рідних і близьких.

Ми не мали своєї схованки, тому я з мамою і малими сестрами (6 і 11 років) і 9-річним братом побігли до церкви. Майже тиждень там ховалися. Вже не було чого їсти, і я сказала мамі, що побіжу додому, принесу щось із їжі, а може довідаюся, що з нашим татом. Ми не знали, де він, бо коли втікали до церкви – тата з нами не було. Мама погодилася, але сказала взяти з собою двох моїх сестричок.

Прийшли на своє подвір'я, тиша, нікого. Ми почали кликати: Тату! Тату! Почувши голоси своїх дітей, він вийшов до нас зі стодоли, де ховався в снопах. Я сказала йому, що мама в церкві, а ми прийшли, бо хочемо їсти. Тато розпалив у кухні, наклав у баняк яєць і поставив варити. Ми посідали коло вікна і дивилися, чи хто не йде. Раптом менша сестричка закричала, що з „Гуцової скали" йде в нашому напрямі багато якихось озброєних людей. Я забрала сестер і через веранду ми побігли до сусіда Петра Саджуги, українця. Він мав на горищі криївку і там разом з нами

сховався. Три дні ми сиділи на горищі. Вночі чули, як хтось ходив по подвір'ю. Ми сиділи тихо, не виходили і не виглядали. Але в середу рано найменша сестричка почала плакати, хотіла їсти, і я була змушена вийти з криївки. Сестричок просила тихенько тут сидіти, чекати на мене. Обіцяла їм скоро повернутися.

Крадькома дісталася на своє подвір'я. Спокійно, нікого. Зайшла до хати, а там... подушки пороздирані, всюди розсипане пір'я, з хати все винесено. Зайшла в сіни, а там гора мішків із зерном, складених штабелями. Я зрозуміла, що награбоване зерно бандити звезли сюди, коли ми були в церкві. Подивилася на це все, і мені стало страшно. Невже нема для нас порятунку? Не знала, що далі робити: куди йти, кого шукати? Мої сумні думки перервали постріли, які лунали з вулиці. Сховалася за мішками. Стрілянина тривала недовго. Коли стихло, я побігла до Петра, бо там на мене чекали мої сестрички. Вилізла на стрих, попереджаючи Петра, що це я. А він каже, що дітей уже нема, що дуже плакали і пішли.

Де ж їх шукати? – я страшно занепокоїлась і вийшла на вулицю. Зустріла хлопця з карабіном. Це був наш сусід, поляк, мав може 13 років. Сказав поважно до мене:

– Утікай, бо тебе застрілять.

– А куди втікати? – безпорадно спитала його.

– На гірку до Яська, – порадив, – але не йди дорогою, йди понад річкою.

Це було 3 березня 1945 р. Людей, які ховалися в церкві, крім жінок з маленькими дітьми, розстріляли. Священика о. Лемця забрали з церкви і розстріляли під дзвіницею. Жінок з дітьми залишили живими і погнали до села Дубрівки, а потім наказали їм іти далі, за Збруч, бо там, як казали поляки, починалася Україна.

Пішла так, як той хлопець мені порадив – понад річкою. Часто доводилось переступати через тіла за-

битих, яких усюди було дуже багато. Село виглядало страшно, скрізь по дорогах і на подвір'ях лежали трупи. Прийшла я до Яська, не пам'ятаю вже його прізвища. Він мав сестру, яка була німою, і жінку-польку. У них на вікні я побачила картку: „Ja jestem Polakiem"[1].

В цього Яська переховувалось багато українців. Господиня відразу мені сказала добру новину: „Тут є твоя мама". Не було радості зустрічі, бо не було з нами моїх сестричок. Ми чекали, коли стемніє, і вночі пішли їх шукати. Зайшли до сусіда Рудавського. Питали, чи не бачив наших дітей.

– Тут ваших дітей немає. А ви втікайте, бо вас застрілять.

З мамою і братом ми пішли поза гору. Зайшли в ліс. Там надибали багато людей. Серед них був старший чоловік, дяк з нашої церкви. З ним ми пішли лісом. Дорога завела нас до Дубрівки, це було польське село. На нашу біду, ми потрапили тут у руки поляків, котрі щойно повернулися з Павлокоми, де влаштували таке пекло. Якийсь час водили нас то в один, то в другий бік і радилися між собою, що далі з нами робити. Одні казали: розстріляти, а другі – відпустити. Врешті вирішили забрати мого 9-річного брата і того старшого мужчину, дяка. Брат благав:

– Мамцю, не дайте мене вбити! Рятуйте мене!

Моя мама розпачливо тримала свого сина, пригортала до себе, але поляки силою відірвали від неї дитину. Мама ще раз кинулась за ними, розпачливо кричала, благала милосердя, але її брутально відштовхнули, а сина відвели на пару кроків далі і застрілили. Дитина гинула на очах матері.

Мене і маму відпустили, але під конвоєм озброєного поляка. Нам було вже все одно – хай зараз уб'є, і буде кінець нашим терпінням. Він нас відвів далеко

[1] Я є поляк.

за село, і за своїми плечима ми почули два постріли. Однак наш „охоронець" стріляв не по нас, а в повітря. Казав далі йти самим.

Мороз, сніг, а ми босі, голодні, перестрашені. Я обмотала ноги онучами, бо чоботи з мене і з мами зняли. Напівголі дісталися до Селиськ. Два дні перебули у священика, а потім пішли далі до Жогатина. Звідти через кілька місяців нас і ще багатьох українців виселили в Україну. Хто був із сім'ями, діставав транспорт. З нами було гірше. Ми з мамою мали тільки струпи й чиряки на ногах. Жебрали, щоб хто дав нам хоч шматочок хліба. Було нам дуже тяжко.

Зазнали ми багато горя в Польщі, але в Україні теж не було солодко. Люди ставилися до нас по-всякому: хто співчував і допомагав, а хто й не вважав нас за українців. Привезли нас в ту Україну й не дали ні клаптика землі, лише напіврозвалену хату. Спали на землі в соломі, не було чим і накритися. Не могли пристосуватися до нового життя не тільки тому, що були голодні й босі, а й тому, що були дуже залякані й не мали ніякої підтримки. Мама весь час була дуже слаба, опухла, не могла нічого робити. А мені вже йшов 16 рік, і не було кому підтримати, підказати, як далі жити між чужими людьми. Я ходила по хатах, просила хліба. Хто дав, а хто насміявся. Бувало так, що хтось найняв мене до роботи в полі, але їсти не дав. Так ми бідували зо два роки, а потім я була змушена йти в колгосп. Якось вижили. Пізніше поволі ставало легше. Помалу дороблялася, а тоді вже і сім'ю створила, хоч не зазнала щасливого родинного життя, всяке довелось пережити.

Вже тут, в Україні, ми довідались про долю батька. Того трагічного дня в Павлокомі його забрали з нашого подвір'я і разом з багатьма іншими повели на цвинтар. Наказали копати яму, а тоді всіх розстріляли.

Дякувати Богові за те, що допоміг мені у той страшний час. Я завжди молилася тоді, коли кулі свистіли

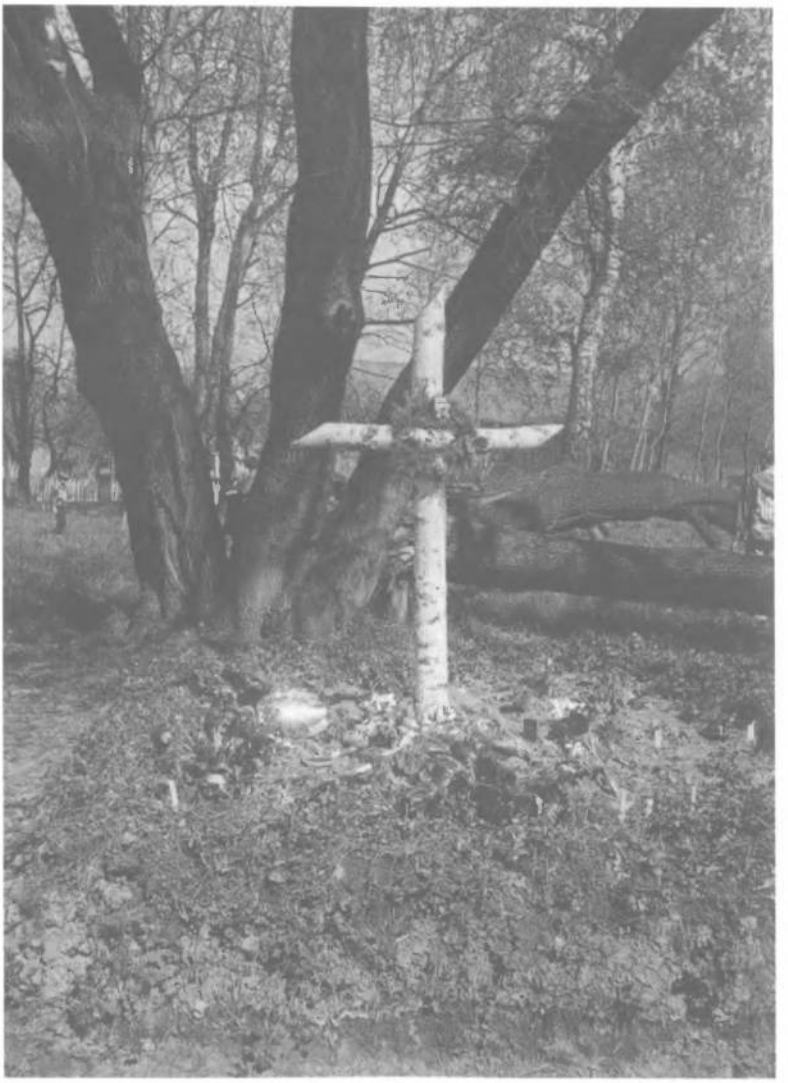

Центральна братська могила, одна із трьох, до яких 3 березня 1945 р. вкинуто тіла щонайменше 366 замордованих. Чи тут спочивають тлінні останки батька Марії Мудрик, її сестер Ірини і Софії!? Фотографія з 1995 р.

над головою, і тоді, коли з голоду ледве переступала ногами, і тоді, коли народжувалися діти, за їх здоров'я, і тоді, коли від чоловіка діставала штурхана.

Я щаслива, що дожила аж до 73 років, і дякую Богові за його ласку, що дає мені здоров'я на дальшу дорогу. І я дуже прошу Господа, щоб мої і людські діти та онуки не знали таких поневірянь, яких зазнала я, моя родина і всі мої краяни.

* * *

Марія Мудрик, дочка Андрія (з ,,Лисаківки") і Катерини з Колясів (з ,,Закуття"), нар. 6.03.1929 р. у Павлокомі. 3.03.1945 р. замордовано її батька Андрія, сестер Ірину (9.11.1937) і Софію (24.04.1931) та брата Нестора (28.11.1922). Марія разом з мамою була виселена в Україну, проживає в селі Лошнів на Тернопільщині.

Марія Наум з Мудриків

„ПУСТИ МЕНЕ, Я Ж ТВІЙ БРАТ! DZISIAJ BRATA NIE MA!"

Спершу хочу дещо сказати про свою родину. Це для того, щоб зрозуміти, яку велику кривду заподіяли нам поляки, яка глибока наша рана. Я народилася 9 грудня 1930 р. в селі Павлокома на „Лисаківці". У моїх батьків Йосифа Мудрика (нар. 1905 р.) і Олександри Мудрик (1910) було четверо дітей: Ярослав (1933), Катерина (1941), Зеновій (1943) і я. З нами жили дідусь Семен Мудрик і бабця Анєлька. Бабця була полькою, але своїх дітей виховала українцями. Молодший батьків брат – Василь (1911) теж жив з нами. Моя мама походила з родини Федаків з „Олексіївки". Дідусь Андрій був сільським війтом, а бабуся Катерина – бабою повитухою.

Родина Мудриків була заможною, мала 12 моргів поля. Це завдяки тому, що дідусь Семен у 1912 р. поїхав до Америки, заробив гроші і в 1926 р., повернувшись у Павлокому, докупив землі, побудував нову хату, дві стайні і стодолу. Батько дуже любив порядок. Подвір'я в нас було вимощене річковим камінням. Біля хати пишався гарний квітник. Наше поле було цілісне, неперервно тяглося від хати аж до межі, за якою вже була земля села Бартківка.

Гордістю Павлокоми була церква Покрови Пресвятої Богородиці, побудована ще 1909 р., а зруйнована 1965 р. Ми мали свою семирічну школу і читальню „Просвіти". Батько часто ходив до читальні, а також

Олеся Несторовська з синами Богданом і Нестором. Стефа (від „Куча") в білому та син сестри Анни. На задньому плані, зліва,авторка спогадів Марія Мудрик (з „Лисаківки"), Ґеня Мудрик (від „Куча"), біля неї брат Роман Мудрик. Фотографія з кінця 30-х років.

брав активну участь у художній самодіяльності. Були в селі й мішані українсько-польські родини. Однак люди в нас жили дружно, тішилися своїм українством. Так було до 1939 р. Коли почалась Друга світова війна, багатьох молодих людей німці забрали на примусові роботи, а в селі від господарів стягали контингент. Було нам тоді дуже тяжко.

У 1944 р. прийшла на наші землі Червона армія. Також і в нашому селі якийсь час стояла військова частина. Вояки нам радили виїжджати звідси. Казали, що коли вони підуть із села, то нас чекає лиха година. На жаль, їм ніхто не вірив, може, тому, що люди не хотіли покидати рідної землі, хати, доробку життя. Коли совєти пішли на Захід, в село почали „заглядати" польські банди. Вони нападали зненацька, забирали все, що їм потрапляло в руки. Люди боялися ночувати вдома. Заможніші ховалися у бідніших. Робили сховища, добро закопували в землю.

Так наше життя виглядало до 27 лютого 1945 р. Цього дня Павлокому оточили поляки. Почувши стрілянину, ми втекли до кума Кругеля. Він – поляк, багато допомагав українцям. Правдоподібно, за це поляки потім його вбили. У нього в пивниці ми просиділи з вівторка до п'ятниці. В п'ятницю до Кругеля прийшов якийсь поляк і сказав, що в суботу будуть ліквідувати українців. Василь Мудрик, брат мого батька, намовляв його сховатися в криївці, де були тільки мужчини, але той категорично відмовився, сказавши: „Де жінка й діти, там і я".

Ми повернулися додому. В хаті лежала хвора бабуся Анєлька, дідусь Семен помер на самому початку війни, у 1940 р. Наша хата була пограбована, образи поскидані зі стін, скрізь повно пір'я, випущеного з пошивок, які теж забрали. Старшно було на все це дивитись. Ми були голодні, а їсти в хаті нічого не було, лише кості з барана, якого з'їли бандити.

Ночувати в хаті було небезпечно, тому вирішили заховатись на стайні в соломі. Бабуся залишилася в хаті.

Уже з самого ранку, в суботу 3 березня, ми прокинулись від жіночих криків. Це бандити забирали сусідок. Коли стихло, батько вирішив злізти зі стриху, щоб пошукати щось із їжі. І тільки він спустився на землю, його відразу схопили. Ми чули, як він просився:

– Пусти мене, я ж твій брат.

– Dzisiaj brata nie ma![1] – звучала зухвала відповідь. По голосу ми впізнали, що це був двоюрідний брат батька – Стах Уляновський.

Батька забрали, а ми на стриху в соломі просиділи до вечора. Діти були голодні, плакали тихенько. Поляки це почули і почали стріляти в наш бік, потім поскидали нас із горища, пороздягали і пороззували. На подвір'ї лежала застрілена бабуся Анєлька. Нас також поставили до розстрілу, але тут в останню мить один з поляків сказав, що краще нас загнати до церкви, бо хто буде потім трупи збирати.

І нас, голих та босих погнали до церкви. Йдучи селом, ми бачили багато трупів. До церкви нас пригнали, коли вже стемніло. Брата Ярослава відразу забрали на другий бік святині. Я тримала на руках сестру Катерину, а мама – брата Зеника. Ми стояли наче остовпілі. Ніхто не знав, що з нами зроблять ті озброєні озвірілі люди.

Пам'ятаю, що в церкві бачила всюди повно крові. Попід стінами стояли напівголі односельці. Велику групу людей, серед яких стояв мій брат Ярослав, погнали на цвинтар, а жінок з дітьми під конвоєм погнали селом, далі через „Ґуцову скалу" в бік Селиськ. По дорозі поляки застрілили двох стареньких бабусь. Було темно, дуже холодно, слизько. Падав лапатий сніг. Діти померзли, жінки, ті що йшли босі, бо в церкві у них забрали взуття, повідморожували ноги.

[1] Сьогодні брата немає.

Наблизившись до Селиськ, конвоїри нас покинули. Тоді ми зчинили розпачливий крик, від якого люди повтікали зі своїх хат. Ми зайшли в першу хату, яка трапилась, і відразу попадали там на долівку.

Наступного дня наші партизани прислали підводу, якою поранених і обморожених жінок повезли до Перемишля в лікарню. Забрали і нашу маму. Півроку вона нічого не знала про нас, а ми – про неї. Коли її підлікували, вийшла з лікарні й почала розшукувати нас. А ми, залишившись без батька і мами, жили у чужих людей, які не дуже нами піклувались, бо й самим було нелегко. Ми страшно бідували, голодували, у нас завелись воші. Завдяки стрийкові Василеві, татовому брату, вціліли в той злий час. Він нас знайшов і примістив у родину глухонімих, яка не мала своїх дітей і прийняла нас, як рідних. Тут нас знайшла мамина сестра, Софія Несторівська. Вона, на прохання нашої мами, ходила від села до села, шукаючи нас. По короткій радості від зустрічі з мамою ми вирішили повертатись у свої сторони – ближче до рідного села. Так дійшли до Явірника. Поселились у жидівській хаті, де вже жило кілька павлокомських родин-утікачів. У цій хаті ми ночували, а вдень працювали на полі в господаря Сарчака.

Настала осінь 1945 р., почалося примусове переселення в Радянську Україну. Від Сарчака ми отримали корову і перину. Це все, що ми мали. На кордоні корову забрали, нас завантажили у вагони-телятники і повезли до „совєтського раю". Подорож була тяжка, загризали воші. Врешті ми прибули у Тернопільщину. На станції Зелена вивантажили нас і підводами повезли у село Сущин. Село дуже бідне, хати з глини, криті соломою. Записавши наші дані, призначили хатинку. Вона була занедбана, порожня. Ми спали на соломі, не було чим запалити в печі, не мали чого їсти. Жили в страшних злиднях, збирали на полях мерзлу картоплю і пекли пляцки. Місцеві люди не любили переселенців, не співчували нашому горю. Ми ходили по

Переселенці з Павлокоми трималися разом, допомагали одні одним чим могли. Жили мрією про повернення до себе, в рідне село. Зліва. Катерина Мудрик-Михалик, Надія Кріль, мама Надії, Стефанія Федак-Когут, Володимир Когут, Надія Ланчак, Василь Коляса, Катруся – дочка Надії, чоловік Марії Мудрик, Марія Мудрик, Данило Кріль. Діти зліва: Зеня Когут, Славік – син Катрусі, Оксана Кріль. Львів, 1967.

селах, жебрали. Це принизливо, але, щоб не померти з голоду, треба було зхиляти голову. Якось ми перезимували, а навесні нам дали поле. Я ціле літо пасла 6 корів. За це мені заплатили 3 метри жита. Було дуже важко, але нас тримала сильна віра в Бога і надія на краще. У 1949 р. я почала працювати в туберкульозній лікарні в селі Сущин. Тепер живу у Зимній Воді коло Львова, у Вільній і Незалежній Україні, і це велике щастя. А Павлокома? Вона в моєму серці: велика любов і велика рана.

* * *

Марія Мудрик (по чоловіку Наум), дочка Йосифа (на „Лисаківку") й Олександри з Федаків, нар. 9.12.1930 р. у Павлокомі. 3.03.1945 р. замордовано її батька Йосифа (9.02.1905) і брата Ярослава (21.01.1933). Виселена з мамою, сестрою Катериною і братом Зеноном в Україну, проживає в Зимній Воді біля Львова.

Софія Несторовська

„ЗА ЦЕРКОЮ ВИКОПАНО ТРИ ЯМИ"

З березня 1945 року у Павлокомі поляки вчинили криваву бійню. Вбили мого чоловіка і 14-літнього сина. Я залишилась з двома малими дітьми, а третім вагітна. Жінок, які мали дітей до 7 років, не розстрілювали, а заганяли босими і напівголими до церкви. Священик виступив на казальниці з проханням не вбивати жінок і дітей, але бандити забрали в нього з рук чашу і розстріляли.

За церквою було викопано три ями. Тут людей розстрілювали, а декого обмотували колючим дротом і скидали в ці ями живцем, з яких ще довго було чути страшний стогін. Нас, жінок з малими дітьми, в морозний день погнали в якесь село, де ми пробули сім місяців. Ходили з простягнутою рукою або ж наймались на роботу до господарів. А у вересні того ж року радянський уряд дав наказ усіх вигнаних переселити в Тернопільську область.

Нас евакуювали в село Сущин Струсівського району, де ми й проживали до 1971 року. У кімнатці, де господар тримав курей, поселилось дві сім'ї – я з трьома дітьми, і сестра також із трьома. Чотири стіни – і живи, як хочеш. Ніхто не цікавився, маємо за що жити чи ні. Ми постелили солому на землі і поклали дітей спати, а самі обливались гіркими сльозами. Чому і за що ми і наші рідні, які жили у Павлокомі, так жорстоко поплатились? Кати, вбивці, можливо,

ще й досі ходять по землі, а ні в чому не винні люди пішли з життя. У 1946 р. нам виділили по гектару землі і ми наймались до господарів на роботу, щоб нам поле зорали і дали якогось насіння. А тут і державі треба було позику сплатити. У 1948 створили колгосп, і я пішла працювати. Тоді платили за один трудодень 20 копійок і 200 грамів зерна. Але поступово діти виросли, закінчили школу, а потім і вузи. У 1971 дочка забрала мене у Львів, де проживаю і донині. І повертатися нікуди вже не хочу.

* * *

Софія Несторовська (з дому Федак), нар. 27.02.1915 р. у Павлокомі. 3.03.1945 р. замордовано її чоловіка Петра Несторовського (16.01.1906) і сина Олега (1.01.1935). Виселена в Україну до селища Сущин Тернопільської обл. з дочками Олександрою, Тетяною і Ольгою (народженою вже після вигнання, у с. Явірнику). Померла у Львові в 1998 р. Див. спогади її дочки Тетяни Чуми.

Олександра
(Олена) Потічна

Я БАЧИЛА СМЕРТЬ МОЇХ ДІТЕЙ

По відході німців у 1944 р. в Павлокомі обрано громадську раду з самих поляків з польської колонії на Качмарівці. Наші українці, як більшість у селі, хоч із гіркотою, але прийняли це спокійно до відома. Насамперед заборонили нам ховати померлих на новому цвинтарі, який знаходився на польському, колись двірському, грунті, і перекрили туди дорогу. Довелося ховати людей на старому, віддавна вже переповненому цвинтарі, який з тої причини був замкнений.

З поблизького містечка Динова постійно приходила польська міліція ніби для нагляду за ладом у селі. Та замість зберігати лад і порядок, польські міліціанти почали переслідувати українське населення, дуже часто за благі речі, як, наприклад, за тримання в хатах таких українських образів, як Тараса Шевченка, „В'їзд Богдана Хмельницького до Києва" і ін. У зв'язку з цим почалися взаємні зачіпки. На Павлокому почали нападати й поляки з сусідніх сіл, як Бартківка, Дильонґова й ін., та допускалися грабунки у селі. Тоді впали перші жертви. Замордовано Андрія Афтанаса зі Стависьк та Івана Шпака. Цього останнього забрали до Бахора, там його замордували, а потім вкинули до Сяну.

В той час без ніяких причин міліція заарештувала таких громадян: Войтка Афтанаса, Федька Афтанаса, Михайла Стеця, Івана Кріля, Йосифа Федака, Миколая Трояна, Стефана Вацяка з сином Влодком, Янтка Трояна, Северка Романика, Йосифа Саджугу. Їх усіх відвезли до в'язниці в Березові. Випустили їх щойно тоді, коли Павлокому „скінчили".

Напади на Павлокому прибрали на силі в грудні 1944 р. Тоді більшовики мали в Павлокомі військовий вишкіл. Це до певної міри стримувало поляків перед якоюсь загальною акцією, хоч справді більшовиків не було в селі багато.

На сам Йордан 1945 р. більшовики закінчили вишкіл і відійшли. Незадовго потім сталася в селі така подія: з Діброви, дорогою попри плебанію, прийшов у Павлокому відділ у більшовицьких уніформах. Відділ невеликий – близько 60 осіб. Була підстава думати, що вони прийшли на зміну тим, що відійшли. Випадково в той самий час переїздили через село, біля церкви, поляки з Динова – Ґеруля зі своїм швагром Ґонсецьким, який мав одружуватися в Антка Трояна. Саме тоді вони везли борошно на весілля. Згаданий відділ, що прийшов у село, забрав їх обох, а крім того, ще таких поляків: Радоня Каспера, Вілька Ігнаца, Янтка Трояна з Савчини, Д'ябла і Катерину Коштовську. Всіх їх повели в бік Явірника. Пізніше поляки поширили вістку, що це був відділ УПА і що забраних постріляли в явірницькому лісі. Треба припускати, що це був відділ більшовицький та що такі відомості розповсюджувались з метою провокації.

На результати не довелось довго чекати. Матері динівців – Ґонсецька і Ґерульова приходили кілька разів до Павлокоми до священика з домаганнями, щоб проголосив людям, щоб видали їм тіла синів, помордованих у явірницькому чи жогатинському лісі. Це не мало успіху, бо Явірник лежить далеко від

Павлокоми і Богу духа винні люди не могли знати, чи там когось застрілено, чи ні.

Тоді розжалені мами подалися з цією справою до староства в Березові. В старостві їм мали сказати: „Możecie sobie robić z Pawłokomą, co chcecie"[1].

Окрім цього, всі довколишні і павлокомські поляки відбули в Динові довірчу нараду. Нарада відбулася в неділю в кінці лютого 1945 р. Вже в понеділок усі місцеві поляки вийшли на сусідні села. По їх виході з Павлокоми довколишні села починають посилену акцію нападів на наше село. В них беруть участь Дильонґова, Бартківка, Сільниця, Бахір, Бахірець і містечко Динів. Організовані банди оточили Павлокому, ходили по хатах і грабували, що попало.

На звістку, що банди наступають на село, люди ховалися по криївках або втікали до церкви. Хати залишались порожніми. Першою тоді згоріла хата Антка Коштовського. Першою людською жертвою була Софія Шпак. Її застрілив дильонґовець, до якого вона ще встигла крикнути: „Сташку, за що мене вбиваєш?!" Це чула її мама Розалія Шпак, яка вирвала в дильонґовця онука з рук, бо і його хотів убити. Дитину і себе викупила за 600 рублів, що їх дістала від більшовиків за коня.

Дня 3 березня 1945 р. в годині 4-й ранку ці банди разом з тими поляками, що в понеділок вийшли з Павлокоми, а тепер повернулися, оточили село з усіх боків і почали його нищити. Зганяли людей до церкви, по дорозі страшенно їх били. В церкві сортували людей – окремо вагітних жінок і жінок з дітьми до 4-х років та їх залишали в церкві. Всіх інших гнали на цвинтар по двоє і там казали ставати над викопаними вночі ямами, стріляли їх та відразу засипали (самі поляки). По дорозі на цвинтар немилосердно всіх били.

[1] Можете собі робити з Павлокомою, що хочете.

Родини Шпаків і Пантолів.
Сидять зліва: Богдан Шпак з сином Любомиром-Андрієм, дружина Софія (була забита першою) з дочкою Наталкою, Розалія Мудрик-Шпак з Коштовських з правнукою Дарією, Йосиф Пантол.
Стоять зліва: Дарія Кріль, дочка Антона Кріля, Катерина Пантол, Юлія Шпак, Єва (від „Якимця"), Ірина Кріль-Шпак.

Ще коло церкви, під липами, за головним престолом обвинули колючим дротом голого Северка від Вацяка і били його колами так, що кров цюрком з нього стікала. Священика о. Володимира Лемця, як розказувала жінка, що була в церкві, випровадили на цвинтар бартківці й дильонгівці. Вони прийшли до церкви і до священика, що благословляв людей Найсвятішими Тайнами, кричали: „Rzuć to, bo już nam i tobie tego nie potrzeba!"[2]. Взяли священика, вивели на цвинтар і там його застрілили. Мама, жінка і діти священика сиділи в церкві на сходах перед престолом. Потім прогнали їх разом з іншими жінками через Бірчу, а звідти УПА забрала до Перемишля.

[2] Кинь це, бо вже нам і тобі цього не треба!

Мої хлопці – 20-літній Михайло, 17-літній Юлько, 15-літній Івась, 7-літній Богдан перебралися до бабці, а 19-літній Любко був у криївці в Петра Несторовського на „Видрівці". Там був і Петрів 6-літній син Олег[3]. Вони чули таку розмову: „Tej chałupy nie ruszać, bo tych Ukraińców nie ma"[4].

На стриху в хаті Івана Мудрика ховалися Антін Басараб, Ізидор Стрейко, Петро та Іван Мудрики (Іван – власник хати) ще й Богдан Дзівік. Вони чули, як хвалився син місцевого поляка Владка Коваля Йосиф: „Jakem dał wujkowi dwa strzały, to ino nogami zgrzebał!"[5]. Вуйкові – тобто Несторовському Петрові, що був схований у криївці під своєю шопою, на яку напав Коваль з бандою.

Моїх синів, що втекли до бабці, забрали на цвинтар і там їх постріляли. Я з чоловіком і Катрусею була в криївці в своїй шопі (стайні). Там на повалі була солома, і ми залізли під неї. Звідти ми не тільки чули, а й бачили, як поляк Людвіґ Потічний і інші виводили зі стайні нашу худобу. Тоді Людвіґ сказав:

– Tu szukajcie, bo oni są tutaj schowane[6].

Аж як погрозили, що будуть кидати запалювальні гранати, тоді чоловік каже до мене: „Виходимо, бо згоримо". Ми вийшли і нас забрали сільничани[7]. Я не могла йти і тому мене забрали на фіру. Чоловік теж підсів. Нас привезли до церкви. Мене сільничани відставили набік. Тоді приступила до мене Рузя з Бартківки, яка була з сільничанами і стягла в мене з голови хустку. Я спитала її:

– Та пощо мені це забираєш?

– Вам, українці, вже нічого не треба, бо вам уже кінець, – відповіла Рузя.

---

[3] Олег, нар. 1.01.1935 р., був забитий поляками разом з батьком Петром Несторовським.

[4] Цієї хати не рухати, бо тих українців немає.

[5] Як дав вуйкові два постріли, то тільки ногами задригав.

[6] Тут шукайте, бо вони тут сховалися (польська говірка).

[7] Йдеться про поляків із села Сільниця.

Мого чоловіка відвели до шопи Вацяка, там його обшукали. А мене, коли вже вийшли останні люди на цвинтар, загнали досередини церкви, де були жінки з дітьми. Ще до того, стоячи під церквою, я бачила, як мого чоловіка приєднали до останньої групи, що йшла на цвинтар. У тій групі був теж Іван Карпа, він йшов попереду, без сорочки і мав вирізаний на грудях хрест, з якого цюрком стікала кров.

Потім Олександра Федачка розказувала, що мій чоловік і Павло Потічний закопували ями на цвинтарі. Рузя Дзячинська з Романівки розповідала мені, що чула від Катерини Булдис, що та бачила мого чоловіка застріленого на цвинтарі, але не похованого. Всіх помордованих, а ще не похованих, мусили ховати ті поляки, що лишилися, як Стах і Вавжко Сльончка та Пантол. Їх призначили до того примусово, щоб постягали трупи з села. Всі трупи з Карпівки, Несторівки і Сльончківки поскидали до бункера на несторівських полях. Також їм наказали очистити церкву від крові.

Очевидно, що по окремих хатах у селі було досить багато трупів, бо озвіріла банда стріляла нещадно кого попало і де попало. Разом з бандами з довколишніх сіл мордували місцеві поляки. Вони відігравали керівну роль, бо позамісцевим показували, де є українці і як їх шукати. Всі місцеві поляки, за дуже малими винятками – з цілими родинами, навіть нелітніми членами родин, мордували своїх вчорашніх сусідів, а то й родичів. Мало того – шовіністична скаженість доводила до того, що чоловік виривав у жінки з рук свою рідну дитину, щоб і свою рідну жінку – але українку – видати на смерть!

Відзначилися в тому звірстві такі місцеві польські родини: Владислав Коваль, брати Кашицькі, Уляновські, Сльончка, Теодор Рудавський (його син пізніше загинув в УПА) і ціла зграя бандитів з Дильонгови – вихованців пробоща Стилінського, озвірілих бартківців, динівців, і перекінчиків сільничан та місцевих

Дзвінниця – одинокий свідок трагедії Павлокоми.

колоністів, зайд із Дильонґови. Вони винні за кров, що нею напоїли землю української Павлокоми.

Жертви їхнього нападу – трупи невинних і безборонних людей валялися аж до 28 квітня. Лише за наказом з Динова село очищено від трупів, бо боялися, що мала приїхати якась міжнародна комісія.

Після очищення села від трупів місцеві поляки і дильонґівці на чолі зі своїм ксьондзом вживали зусиль, щоб нашу церкву переробити на костел. Очевидно, церковна влада не дала на це дозволу тому, що в збезчещеному проливом крові Божому домі не можна нічого відправляти впродовж 7 років. Усе ж таки польський ксьондз посвятив полякам під церквою паску того року. Тих, хто залишився живим, зокрема, нас, жінок, і дітей до 4-х років прогнали з села того ж таки дня, просто з церкви до Селиськ. Проганяли нас – Юзеф Кашицький, якісь бартківці, яких знаю лише з вигляду, і дильонґівці. Було їх шестеро. Нас було майже 40 осіб. Ті, що нас гнали, були озброєні. Вони навіть стріляли в жінок, які не могли йти. На „Ґуцовій скалі" застрілили бабусю

Анну Саджугу і навіть не дозволили її похоронити. В дорозі застрілили Розалію Видру з малим дворічним хлопчиком[8], старшого хлопця дали до жінок, щоб ішов разом з ними.

Пізніше він зустрівся зі своїм батьком Іваном Видрою, який був у криївці а потім утік на Явірник, де ми перебували. Там його зловили сільничани, запрягли в сани, і змусили, щоб їх тягнув. Другого дня його знайшли під мостом з Явірника на Нетребку. Був страшно змасакрований, з відрізаним носом і видовбаними очима, але вже без санок. Його синок уже недовго був з нами. Він помер від виснаження[9].

Нас довго ганяли по різних селах, із Селиськ до Улюча, звідти до Явірника, а довше ми затрималися в Добрій. Аж у 1947 р. забрали нас на „ziemie odzyskane"[10]. Там нам сказали: „Teraz już musicie być Polakami"[11]. Нас вивезли до Новоґарду, а потім до Бєляви. Тут я почала старатися про виїзд до Канади. З допомогою моїх сестер я дістала аффідавіт[12], але дуже тяжко тоді було одержати документи на виїзд. За порадою і з допомогою жида-односельця внесла я подання на руки президента. Як виняток дістала дозвіл на виїзд і на вироблення документів. Тоді почала старатися про документи. Очевидно, за ними треба було їхати в моє рідне село Павлокому. Я поїхала. Там ніякого уряду не було. Всі урядові справи полагоджувались у містечку Динові. В спорожнілій Павлокомі я мало з ким зустрілася, бо і боялася, і мене боялися. Декілька родин розсілися на руїнах і на загарбаних згарищах. Кожний із них своєї тіні боїться.

По документи вислали мене до Динова. Там вима-

[8] Був це її син Володимир, нар. 19.02.1944 р.
[9] Йдеться про Василя Видру, нар. 11.03.1939 р.
[10] Частина території III Райху, яку після закінчення Другої світової війни приєднано до Польщі.
[11] Тепер уже мусите бути поляками.
[12] Affidavit (лат.) – тут офіційне, завірене запрошення на приїзд до іншої держави.

гали від мене доказу смерті мого чоловіка. Я ці докази давала і називала свідків, сама ж присягалася, що бачила тих поляків, що мордували, чула, як вони між собою говорили. Казала, що можу їх розпізнати, але суд уперто твердив, що то УПА знищила польське село Павлокому. На доказ смерті мого чоловіка проводили слідство і лише через три місяці видали мені документи. А цей документ у відписі виглядав так:

З цим документом я повернулася і почала старатися про паспорт на виїзд до Канади. Паспорт я дістала скоро, вже 7 листопада 1949 р., а дня 26 січня 1950 р. виїхала до Канади.

Складаючи ці зізнання, заявляю, що я подала лише те, що найголовніше. Я не подала подробиць про ті страшні тортури, про ту мученицьку смерть, що нею вмирали мої найближчі і всі односельці. Все це важко описати, переповісти. Я бачила таку масу трупів і крові, такий жахливий вигляд людей, що мовчки йшли на смерть, зокрема, людей старших, що й так стояли над гробом, і я не в силі оповісти всіх подробиць.

Мені привиджуються всі ті події, проймають мене жахом не лише тому, що я втратила чоловіка, маму, п'ятьох синів, сестер та взагалі 23 осіб з моєї рідні, але тому, що все наше село зникло з лиця землі, зникло з вини і від рук тих людей, з якими ми стільки літ спільно жили і аж наостанку виявилось, що це були не люди, а звірі!

Подібне діялося і в інших селах. В Іздебках, наприклад, озвірілі поляки живцем замурували в пивниці нашого найкращого священика о. Ореста Калужняцького[13]. І він там загинув.

---

[13]Отець Орест Калужняцький, нар. 5.11.1871 р. був парохом Іздебок (Березівський пов.) в 1912-1945 рр. тобто протягом 38 років! Поляки замордували його в 1945 р. (точна дата невстановлена). Після виселення українців церкву Положення Ризи Пресв'ятої Богородиці в Іздебках, збудовану в 1660 р., знищено. Див. Михайло Козак, *Пом'яни, Господи, душі слуг своїх*, Перемишль-Львів 2002 р., с. 69.

Sygn. Zg. 11/49.

Postanowienie

Dnia 4 listopada 1949 r.

Sąd grodzki w Dynowie, w osobie Sędziego gr. mgr. St. Pasterza, przy udziale protokolanta st. rej. M. Wankego, w sprawie z wniosku Aleksandry Potocznej, zam. w Pawłokomie, pow. Brzozów, o uznanie za zmarłego jej męża Ignacego – po przeprowadzonych dochodzeniach,

postanowili:

uznać Ignacego Potocznego, syna Andrzeja i Katarzyny Sokolik, urodzonego dnia 3 lipca 1895 r. w Pawłokomie, pow. Brzozów – za zmarłego. Jako chwilę śmierci przyjąć dzień 31. grudnia 1945 r.

Uzasadnienie.

Na podstawie zeznań świadków Andrzeja Sokolika, Jana Dziaczyńskiego, oraz wnioskodawczyni Aleksandry Potocznej, ustalił Sąd, iż Ignacy Potoczny w roku 1945 wraz z innymi mieszkańcami gromady Pawłokoma został przez bandy U.P.A. uprowadzony i odtąd słuch o nim zaginął. Ignacy Potoczny stale zamieszkiwał w gromadzie Pawłokoma. pow. Brzozów.

Notoryjne jest, iż bandy U.P.A. uprowadzonych w ten sposób Polaków jak w przedmiotowym wypadku, mordowały.

Skoro minął bezskutecznie termin 3 miesiące od daty ogłoszenia wezwania w Monitorze Polskim i zaginiony nie dał znaku życia o sobie, ani też nikt nie doniósł Sądowi o tym czy żyje, należało w myśl przep. art. 7 i nast. dekretu z dnia 29.08.1945. Dz.U.R.P. Nr. 40, poz. 226, orzec jak wyżej.

Mgr. St. Pasterz w. r. Sędzia grodzki
Za zgodność

Сиґн. Зг. 11/49.

Постанова

дня 4 листопада 1949 р.

Гродський суд у Динові, в особі судді гр. Мґр. Ст. Пастежа, за участю протоколянта ст. рай. М. Ванке, у справі подання Олександри Потічної, що прож. у Павлокомі, пов. Березів, про визнання померлим її чоловіка Ігната – після проведення слідства,

постановили:

визнати Ігната Потічного, сина Андрія і Катерини Соколик, народженого 3 липня 1895 р. в Павлокомі, пов. Березів – за померлого. Датою смерті вважати день 31 грудня 1945 р.

Обґрунтування.

На підставі свідчень свідків Андрія Соколика, Яна Дзячанського і заявниці Олександри Потічної, суд постановив, що Ігнат Потічний у 1945 році разом з іншими мешканцями громади Павлокома був викрадений бандами УПА і відтоді про нього не було жодної звістки. Ігнат Потічний постійно проживав у громаді Павлокома, пов. Березів.

Відомо, що банди УПА зазвичай вбивали викрадених таким чином поляків, як і в даному випадку.

Оскільки термін 3 місяці від дати оголошення відозви в Моніторі Польському минув безрезультатно і зниклий не подав знаку життя про себе, ані теж ніхто не повідомив суд про те, чи він живий, належало згідно з положенням статті 7 і наст. декрету з дня 29.08.1945. Щоденника законів і розпоряджень РП № 40, поз. 226, вирішити як вище.

Мґр. Ст. Пастеж в.р. суддя гродський

За згідність

Олександра (Олена) Потічна з дому Федак (від „Федачки"), нар. 11.05.1900 р., одружена з Ігнатом Потічним, поляком (до „Ігнаца"). Мали шестеро дітей: Михайла (2.03.1924), Любомира (17.09.1926), Юліяна (6.07.1929), Івана (19.10.1931), Богдана (18.06.1934), Катрусю (5.11.1940). Її чоловіка Ігната та всіх 5 синів замордовано 3.03.1945 р., помимо того, що Михайло, Любомир та Іван були хрещені в римо-католицькому костелі. Олександра Почічна врятувалася з донькою Катрусею і в 1949 р. виїхала до Канади, де померла. Дати смерті не встановлено. В своїй розповіді про трагедію села, надрукованій в 1961 р. завдяки Андрієві Мудрикові у книзі „Перемишль – західний бастіон України", подала вона вперше список родин вимордованих у Павлокомі 3 березня 1945 р. (разом 324 особи).

Марія Троян

„ЛЮДИ, ВОНИ ТЕЖ ХРИСТИЯНИ!"

У середині січня 1945 р., коли Червона армія залишила Павлокому, почали активізуватися польські банди. 22 лютого 1945 р. польська поліція забрала з села 17 чоловік до в'язниці в місто Березів. Забирали всіх, кого застали в хаті, у тому числі й мого чоловіка, Трояна Антона. Всіх закладників невдовзі випустили, кожного дня по одному, але вони не дійшли до села – пропали по дорозі.

Починаючи з 23 лютого, в селі щодня з'являлися озброєні бандити в цивільному. І кого побачили в хаті – стріляли, майно грабували. Люди вдень ховалися по криївках, увечері та ночами ходили додому готувати собі їжу та годувати худобу. Про якийсь самозахист не було тоді й мови, бо ніхто не мав навіть мисливської рушниці.

1 березня багато людей з дітьми перебралися жити до церкви. Вона була мурована, міцна і досить велика. 3 березня, в суботу, селяни побачили польських бандитів, які з усіх боків оточували село. Люди, які не мали добрих криївок, поспішили до церкви і зачинили двері. Вони стояли внизу, а також і на хорах.

Бандити виламали бічні двері і вдерлися досередини. З хорів люди посходили, бо боялися, щоб їх не поскидали вниз на кам'яну підлогу. Священик

о. Лемцьо в той час відправляв Службу Божу. Люди полягали на підлогу. Священик сповідав лежачих, при чому говорив: „Люди, вони теж християни, прецінь не будуть нас убивати!". Бандити вихопили чашу з рук священика і кинули її на підлогу. Отця Лемця забрали, надворі обкрутили його колючим дротом, прив'язали до хвоста коня і так ганяли по селу.

Відтак узялися за людей. По кільканадцять чоловік забирали в захристя, роздягали, роззували: що було краще – забирали собі, при чому дуже сварилися між собою. Напівроздягнених чоловіків і жінок повертали до церкви, ставили по четверо; коли набирали групу від дверей до іконостасу, виводили на цвинтар, який був за 300 метрів. Невдовзі в церкві почулися переривисті кулеметні черги. Так сортували і стріляли людей цілий день.

Жінок з дітьми – хлопчиками до 7 років і дівчатами до 8 років – відводили на лівий бік церкви. Невдовзі зостались лише вони. Сонце вже майже зайшло, як бандити почали виводити з церкви цю групу, казали ставати в колону по чотири. Під охороною бандитів ми рушили в бік лісу в напрямі села Дилягова. А в нашому селі всюди валялися трупи, двері в хатах були розчинені, зрідка гавкали собаки. Одна жінка, на прізвище Видра, не могла йти з дитиною. Бандит її застрілив, а маленьку дитину вдарив прикладом кріса, і вона провалилася в якусь яму.

Поляки довели нас до третього села і вночі залишили на лісовій галявині. Вони сказали: „Ідіть за Збруч і ніде не зупиняйтесь!" Ми почали несамовито кричати з розпачу. Нас почули в ближчому селі. Десь через дві години його вартівники з острахом підійшли до нас і, довідавшись, у чому справа, забрали в село. Там нас зігріли і нагодували.

Наступного дня війт вирішив піти до польської державної управи, щоб запитати, що з нами робити. Йому відповіли, що треба нас загнати в Сян і пото-

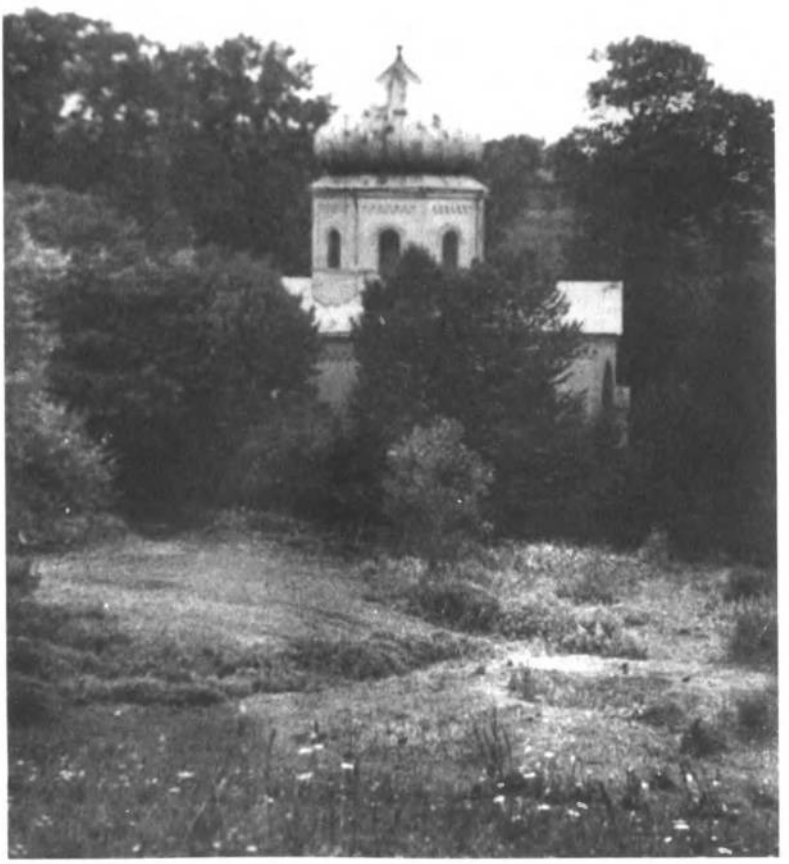

1 березня багато людей з дітьми перебралися жити до церкви. Вона була мурована, міцна і досить велика. 3 березня, в суботу, поляки виламали бічні двері і вдерлися до святині...

пити. Але війт просив дарувати дітям і жінкам життя. Ми розійшлися по навколишніх селах, шукаючи порожніх хат. Дожили з великими труднощами до 1947 року, коли польське військо вчинило проти нас акцію і виселило на понімецькі землі.

* * *

Марія Троян, з дому Федак, нар. 9.04.1900 р., дружина Антона (25.02.1898), замордованого поляками. Влітку 1945 р., по поверненні з примусових робіт у Німеччині до Павлокоми, замордовано також її сина Ярослава (5.08.1928). Марія Троян померла 1.08.1993 р. у Львові.

Роман Троян

ОДИН ДЕНЬ, А СТІЛЬКИ ТРАГЕДІЙ

Я був малим, десятирічним хлопчиною, коли зрозумів, що бути українцем – це небезпечно. Найстрашніше сталося 3 березня 1945 р. Поляки оточили наше село, і для нас настало пекло на землі. Люди втікали з хат, ховалися хто де міг, більшість бігла до церкви. Я теж шукав там порятунку. Але скоро стало ясно, що навіть Божий храм не вбереже від великого і страшного зла, яке для нас приготували сусіди.

Нас, дітей, виховували у великій пошані до Церкви, школи, священика, вчителів, батьків, старших людей. Того трагічного дня, про який зараз згадую, я зазнав великого шоку, від якого і донині не можу опам'ятатись. Над усім, що становило для мене святість, поляки чинили гвалт. Озброєні люди ходили по церкві, сортували нас, як худобу. Одних посилали направо, інших – наліво. Забрали й о. Лемця, коли він відправляв Службу Божу. Біля церкви його катували, потім повели на цвинтар і там розстріляли.

Божий храм був переповнений перестраженими жінками з дітьми. Раніше сюди люди приходили помолитися й подякувати Богові за усе, що дозволяло їм жити у вірі, надії й любові, а тепер тут панувала безнадія.

На долівці лежало кілька поранених мужчин. Між ними ходили молоді озброєні поляки в зелених мундирах і копали тих нещасних чобітьми по голові. Час від часу виводили нову групу людей з церкви на цвинтар і – як потім довідався – там їх розстрілювали над заздалегідь викопаними ямами. Це не був спонтанний вияв агресії, а цілеспрямована, заздалегідь продумана і підготована акція проти нас – українців.

Вже вечоріло. Тих, які ще залишались у церкві, а це були переважно молоді і старі жінки з дітьми, вивели на дорогу. Майже всі ми були легко одягнені, деякі жінки босі, бо в церкві у них забрали взуття. Нас погнали в напрямку Селиськ через „Ґуцову скалу". Пам'ятаю, що було дуже холодно і слизько, почав падати густий сніг.

Запам'яталася мені одна страшна картина. З нами йшла молода жінка. На одній руці несла маленьку дитину, а другою вела хлопчика, який дуже плакав. Уже за селом підійшов до неї польський бандит, вирвав хлопчика з рук мами і передав його іншій жінці, а сам знов повернувся до жінки з дитям на руках. Раптом замахнувся прикладом і вдарив ним дитинку по голівці. Вбив її на місці, а матір штовхнув набік і застрілив.

Та ніч, лапатий сніг, майже роздягнені й босі люди на обледенілій дорозі, страшна тиша, яку лише часом переривав дитячий плач, постать злочинця – убивці й його безборонної жертви – матері, ця картина йде за мною крізь усе моє життя.

Була ще ніч, коли нас зупинили на засніженій дорозі неподалік від Селиськ. Промовив до нас один із тих бандитів, які нас поганяли. Попередив, щоб ми вже ніколи не важились повертатися у своє село, а наКінець сказав: „Wasza wioska już nie będzie się nazywać Pawłokoma"[1]. Після того бандити завернули і кудись відійшли, а тоді з боку Селиськ почулася стрілянина.

[1] Ваше село вже не буде називатися Павлокома.

„... з церкви на цвинтар виводили наступну групу людей і тут розстрілювали".

Єдиним свідком місця їх спочинку довгі роки був цей хрест. Павлокома, 1961 р.

Правдоподібно, стріляла самооборона села, почувши якийсь галас і крики, бо ми кричали і плакали. А коли вони зрозуміли, що у полі жінки з дітьми – перестали стріляти, підійшли до нас. Ми розповіли їм, хто ми і чому тут опинилися серед ночі. Люди з Селиськ забрали нас до себе, а незабаром саньми приїхали вояки УПА й повезли нас далі – в українські села Улюч і Гута. Там ми жили до 1946 р. Тепер живу в Рясному біля Львова.

На нас у Павлокомі казали – до „Трояна" або – до „Базьки". Мої батьки – Антон Троян і мама з дому Федак з „Діброви" мали четверо дітей: Ірину, Нестора, Ярослава і Романа. З моєї родини 3 березня 1945 р. поляки замордували тільки батька. Натомість, брата Ярослава (нар. 5 серпня 1926 р.) місцеві поляки вбили на порозі батьківської хати влітку 1945 р., відразу після того, як він повернувся додому з робіт у Німеччині.

Рідна павлокомська земля кличе. Там спочивають наші предки, там могили 366 замордованих. Треба їм уклонитись, помолитися над ними. Вже віддавна хочемо поставити їм пам'ятник. Може, в цьому році врешті так станеться.

* * *

Роман Троян, син Антона і Марії з дому Федак, нар. 21.05.1935 р. У Павлокомі замордовано його батька і брата Ярослава (5.08.1928). Виселений в Україну, проживає у Львові.

Богдан Федак

ЧЕРВОНИЙ СНІГ

Вже протягом кількох днів, а вірніше, ночей на наше село нападають, грабують, вбивають. Таке діялось ще до 3 березня 1945 р. Тато з мамою зажурені, знають, що і нас не обмине та біда. Вирішили зі стрийком Михайлом, що наша і його сім'ї, а також близька нам сім'я Курися, підемо до бідних людей, сподіваючись, що туди бандити не нагрянуть, бо там нема чого грабувати. Вже пізній вечір, ми зібрались у тій хаті і, запорпавшись у сіні на стриху, я, моя сестра Дарія і стрийкові сини Володимир та Омелян довго пошепки розповідали про свої тривоги, які не покидали нас. Була тут ще одна жінка з дітьми. Час від часу тихо нагадувала нам, що вже пізно і треба спати. Зморені страхом, ми врешті позасинали.

Десь опівночі мама розбудила мене і сестру. Сказала, що з татом ідуть до нашої хати погодувати худобу і нам принести щось поїсти. Батьки пішли, а я ще заснув. Прокинувся, коли пролунали перші постріли. Переляканий, затаївши подих, прислухався. Стрілянина наближалася до нас. Я чув розпачливі крики, навіть розрізняв голоси, чув прокльони по-польськи, а згодом зойки і стогін. Я майже не дихав і не рухався. Страх паралізував мене. Ми всі на стриху почули, як хтось увійшов чи вийшов з хати.

Напруження наростало. Як довго це тривало, тепер не вмію оцінити. Ми причаїлися, а я подумав: „От, якби зараз мати шапку-невидимку!". Внизу хтось шукав драбину, а вона була втягнена на стрих. Потім було чути ще якесь борсання. В голові паморочилось від страху. У якийсь момент я побачив над собою чоловіка зі зброєю. Цілився в нас. Я не заплющив очей, а розглядав його. Він був одягнений у військові штани-галіфе. На ногах чоботи з халявами. На голові чорна баранкова (каракульова) шапка. Мав на собі куртку якогось темно-сірого кольору, а в руках кріс. Говорив по-польськи. Казав нам виходити з нашої „криївки" і спускатися вниз. Там на нас чекав другий, такий самий, як він, також озброєний. Щось до нас кричали, але я нічого не розумів, може, з переляку, і тільки міцно тримався за руку сестри. Мені тоді було 7 літ, а сестра на п'ять років старша.

Під дулом зброї погнали нас усіх у нижній кінець села, до церкви. По дорозі ми бачили вбитих людей. Найбільше вразив і, мабуть, тому запам'ятався образ убитої жінки. Тіло було так ненатурально викручене і ніби спухле. Я дуже налякався. Це було навпроти читальні, що по той бік ріки. Нас вели далі. Ближче до церкви сніг був червоний, закривавлений, а стежка, якою нас вели до церкви, виглядала, як струмочок, у якому замість води текла людська кров. Входили ми від захристії, бо головні двері чомусь були зачинені. Поляки палицями і ціпами били людей, яких вводили і виводили з неї. Били переважно мужчин і юнаків. Не щадили також ні старих, ні жінок. У церкві вже було повно людей. Я і сестра зустрілися з мамою, але стрийкові сини своїх батьків тут не знайшли. Моя мама дуже зраділа, як побачила нас живих. Але її радість швидко зникла, коли бандити почали формувати колону дітей, яку мали вивести на цвинтар, щоб там розстріляти. Ставили дітей у два ряди в проході між лавками. Тут уже стояли Володимир і Омелян Федаки, моя сес-

Богдан Федак з батьками (у мами на колінах),
поруч стоїть 5-річна сестричка Дарія.
Позаду батько Северин Федак і сестра мами – Юля.
Фото з 1937 р.

тра Дарка та ще багато дітей із села. Мене не чіпали, мабуть, тому, що був невеличкий на зріст і дрібної будови. Коли колону з дітьми почали підганяти до виходу, зчинилось щось страшне – матері кинулись до своїх дітей. Бандити прикладами відганяли їх. Користаючись з переполоху, моя мама схопила сестру за руку і, вирвавши її з колони, відразу втягнула між лавки, сказала Дарці присісти. Колона дітей вийшла з церкви, а сестра залишилася.

До церкви приводили ще і ще нових людей, переважно жінок з дітьми, знайдених у криївках. Запам'ятався мені один страшний епізод з церкви. Я чомусь дуже хотів пити. Думаю, що з переляку дістав гарячку. Хтось до церкви приніс відро з водою, і горнятко було. Стояло по правому боці від головного входу, а ми з мамою були по лівому боці. Сам не знаю, як відважився піти на другий бік церкви до відра. Стояв, чекаючи на горнятко, бо хтось з дітей якраз пив воду. Поблизу того відра, під стовпом лежав на долівці мужчина. Тільки стогін свідчив про те, що ще живий. До цього чоловіка підійшов один з бандитів, копнув його в живіт, чи груди і крикнув: „Wstawaj!"[1]. Той поволі почав підніматися, спираючись на стовп. Коли вже майже випростався, плюнув бандитові просто в лице і знову впав. Бандит мав при поясі багнет. Сягнув по нього і замахнувся. Не знаю, чи вдарив, бо я втік, кинувши горнятко. І не пам'ятаю, чи напився я тої води, чи ні.

Формують нову колону дітей. Повторюється ця сама процедура, що й за першим разом. Під час замішання мамі вдається ще раз непомітно витягнути Дарку. Заховала її під спідницею „Майхрихи"[2], так у нас в селі називали бабуню Наталі Мудрик-Кузьми. Наталя – це двоюрідна сестра моєї мами. В наших селах,

[1] Вставай!

[2] Йдеться про Єву Карпу з дому Афтанас, дружину Майхра (Мельхіора) Карпа (до „Майхра").

крім справжніх імен і прізвищ, люди мали прізвиська. До нас і стрийка Михайла казали: на „Калюжу".

І цим разом мамі вдалося врятувати сестру. Вже дві колони вивели з церкви. Важко сказати, скільки поодиноких людей забрали з церкви за цей час. Після виведення колон, бандити ще бігали по святині, як голодні вовки, вишукуючи жертв. Сестру весь час треба було ховати. До церкви в якийсь момент увійшли стрийкові хлопці Володимир з Омеляном. Бандит, що їх привів, запитав голосно: „Kto zaopiekuje się tymi dziećmi?"[3]. В перший момент тиша, а в наступний – Володимир розпачливо закричав: „Стрийцю, не лишайте нас!". І так хлопців долучили до нашої родини. Тільки Бог знає, як вони обидва залишилися в живих[4].

Тепер повернусь до того моменту, коли мої батьки, залишивши нас у тій убогій хаті на стриху, пішли до себе. Вже світало, коли впоралися з худобою. Пішли ще до хати, щоб узяти з собою дещо з їжі. І хоч мама поспішала, та щось її неначе притягнуло до вікна в кухні. Глянула і мало не остовпіла. Побачила, як городом, просто до хати, йдуть якісь люди зі зброєю в руках. Крикнула до батька: „Северку, тікай, бо вже йдуть!". Батько скочив у сіни, а там по драбині на стрих. Драбину втягнув за собою. Мама вибігла надвір і, ховаючись за хатою, побігла до річки. Бігла в напрямку хати, де ми ховались на стриху. За нею стріляли, але, на щастя, жодна куля її не наздогнала. Добігла до хати і заховалася за піч чи за шафу. До нас на стрих не входила, щоб не виявити місця, де ми ховалися. Незабаром з'явилися переслідувачі, зайшли в хату і, очевидно, знайшли маму. Забрали її до читальні „Просвіти". По дорозі били чим і де попало.

Те, що мама побачила в читальні, було страшне. Вздовж довшої стіни на долівці сиділи переважно мужчини. Були там і жінки, повернуті ногами до сті-

[3] Хто заопікується тими дітьми?
[4] Див. Володимир Федак, с. 297-324.

ни. Їх били „жорнівками" і штурхали в плечі. Крики і зойки роздирали повітря. На долівці мама побачила нашого батька і, не стримавши розпачу, закричала. Відразу один з бандитів кинув її на долівку і почав знущатися над безпорадною. Потім усіх кудись погнали. Ті, хто ще міг, ішли власними ногами, а деяких, зовсім знесилених катуваннями, треба було підтримувати, деяких нести. Колону гнали до церкви.

Попереду ледве воліклися двоє мужчин. Мама називала мені їх прізвища, але, на жаль, вже не пам'ятаю. Вони несли над головами портрети Тараса Шевченка та Івана Франка. Біля церкви цю колону розділили. Мужчин погнали просто на цвинтар на розстріл, а жінок і дітей до церкви. Коли ми опинились у церкві, правдоподібно, що наш батько в той час уже був розстріляний. Напевно, не жив уже й дідусь Антон Мудрик[5]. Бабця Розалія разом з іншими 60-ма старшими жінками була скинута в бункер, або в нас іще називали це місце – точка, і там усі загинули, закидані гранатами. Як розповідали люди, ще кілька днів чулися звідти зойки і стогін. Ні діда Антона, ні бабці Розалії ніхто з тих, хто вижив, не бачили в церкві. Мабуть, їх просто з хати забрали: діда на цвинтар, а бабцю до бункера.

Багато селян, почувши постріли, поспішили до церкви. Думали, що в церкві від католиків їм нічого злого не станеться. Нашого пароха отця Лемця поляки забрали просто від престола, де він правив Службу Божу. Казали до нього: „To ci już niepotrzebne"[6]. Здерли з нього літургічні шати, витягали через захристію і, кинувши в сніг, копали, немилосердно били палицями, ціпами. Володимир Федак, який тепер живе у Львові, бачив, як нашого пароха разом з іншими людьми гнали на цвинтар. Він був такий знесилений катуванням, що вже не міг іти власними ногами. І це вчинили брати по вірі!

---

[5] Антон Мудрик (на „Несторівку"), нар. 1884 р., жонатий з Розалією Шльончка (1890). Обоє були замордовані 3.03.1945 р.

[6] Тобі це вже не потрібне.

Сонце вже хилилося до заходу, коли на середину церкви вийшов головний бандит. Ще раніше мама показала нам на того „героя". Він був одягнений у батькову куртку і баранкову шапку. Сьогодні вже знаю, що це був польський офіцер пор. „Вацлав". Він почав щось говорити. Я не багато з того розумів, бо польської мови не знав. Мама досить непогано знала польську, колись училася кравецтва у польки.

Після промови того бандита-офіцера нас почали виганяти з церкви. Той поручник наказав нам іти за Збруч. Як стадо худоби, гнали нас селом угору. Кілька „вояків" зі зброєю і дрючками – „жорнівками" для поганяння конвоювали нашу колону. Коли ми йшли під „Ґуцову скалу", сніг був такий глибокий, що старші жінки не мали сил іти під цю гору. Там на моїх очах один з бандитів відтягнув убік бабусю, яка врятувала мою сестру, і вбив її пострілом у плечі.

Долаючи глибокі сніги, сорок вісім вдів з малими дітьми брели кудись. Ми проходили через якесь село, коли почав падати сніг. Дорога ставала все важчою. Наблизившись до наступного села, почули постріли. Всі думали, що тут нам і кінець. Вже зовсім стемніло, ми нічого не бачили, йшли навмання, почали кричати. Хтось з темряви запитав, хто ми, а довідавшись, покликали в село. Наші конвоїри були відважні тільки до дітей і жінок, але коли пролунали постріли з іншого боку, то по них і сліду не залишилось – зникли. Точно не знаю, хто займався розподілом нас по селу, яке називалось Селиська. Ми опинилися в якійсь хаті, де господиня нагріла нам молока і ще щось дала з'їсти. Постелила солому на долівці, і ми, діти, першими полягали спати. Минув перший день нашої голгофи.

В Селиськах ми тільки переночували. Наступного дня самооборона і солтис зайнялися покаліченими селянами. Треба було негайно везти їх до Перемишля в лікарню. А нас перевели на Поруби. І тут стрийко

Михайло зголосився по своїх синів Володимира і Омеляна. Він зі стрийною сховались у криївці і там пережили це пекло.

З Поруб ми пішли до Явірника Руського. Там зупинились у порожній хаті за селом. Її власниця, вдова, жила в цей час у селі. Не було звідки чекати допомоги, ми могли розраховувати тільки на себе. У хаті була шафа на двоє дверей, вирваних із завіс. Ми поклали її на долівку, вимостили соломою, а дверима шафи накрилися. Через шпару, яка залишилась, могли дихати. Дошкуляв нам страх, холод, а найбільше – голод. Не було що їсти. Ми з сестрою вилізли на стрих тої хати, там назбирали трохи квасолі й гороху. Потім це добро клали на розпечену бляху кухні і, не давши часу їм допектися, з'їдали півсирими.

Нами зайнялася місцева служба самооборони. Завели нас на Волю Володзьку, придбали швейну машинку, й мама почала шити білизну для УПА. Шила теж трохи і для селян з Волі Володзької. Ми вже не були самі, але й тут доля не була ласкавою до нас, не щадила нам лиха.

Моя дорога Павлокомо, не гоїться твоя рана, бо вона величезна і ятрить. Не хотів би я цього пам'ятати, на жаль, це не страшний сон, а жахлива пережита дійсність, від якої немає втечі. Вона завжди зі мною, в моїй пам'яті. Вона, як наказ совісті: „Не можеш забути, бо зло стане сильнішим тоді!".

* * *

Богдан Федак, син Северина і Марії з дому Мудрик, нар. 1.06.1937 р. у Павлокомі. Його батько був замордований 3.03.1945 р., а він разом з матір'ю і сестрою Дарісю врятувались. Живе у Торонто.

Володимир Федак

ДАРОВАНО ЖИТТЯ, ЩОБ ПРАВДУ РОЗКАЗАТИ

Моя Павлокома, острівець над Сяном в оточенні польських сіл: Сільниці, Дилягови, Бартківки, Бахірця і містечка Динова. Це було досить бідне і невелике село, всього 219 дворів, з них українських 179 і близько 40 польських. В селі відчувався постійний земельний голод, бо воно мало лише 1148 моргів орної землі, з них панської 470 моргів, церковної – 21 морг, а селу залишалось тільки 647 моргів.

Відносини між українцями і поляками в різні часи складались по-різному. Виразне загострення виникло у 20-х роках XX ст., коли Польща не виконала міжнародних зобов'язань щодо надання Галичині культурно-національної автономії і проводила агресивну шовіністичну політику до місцевого населення. В Павлокомі теж стали відчутними наслідки такої політики, особливо, коли у 20-х роках за розпорядженням влади розпарцелювали і розпродали панський маєток. Прийшли поляки – вихідці з Дилягови, і коло нашого села виникла колонія. Ці кроки влади дуже загострили взаємини між українцями і поляками, бо вилучено одну третину землі села, якою раніше селяни в той чи інший спосіб могли користуватися, а тепер, з приходом колоністів, такої можливості в них уже не було.

Мої батьки
Михайло і Софія Федаки
(30-ті роки).

Перший відкритий прояв негативного ставлення до польської влади був спричинений призовом хлопців з села до польського війська. Хлопці збунтувалися, вступили в конфлікт з поліцією і розбіглися, хто куди. Мої вуйко – мамин брат і стрийко – батьків брат опинилися під чужими прізвищами в Німеччині, де й осіли назавжди.

Пам'ятаю, як кожного року на Зелені свята все село йшло до могили Січових Стрільців. Тоді там збиралося багато поліції, провокували, особливо під час покладання вінка на могилу.

В час німецької окупації теж не було легко. Діставалося тоді і українцям, і полякам. Час від часу влаштовували облави і вивозили людей у Німеччину на примусові роботи. Докучали тоді й польські банди, тероризували людей. У нашому селі замордували учителя Левицького, Карпу, Коштовську та ін.

Особливо розшаленілись польські банди, коли радянські війська звільнили Варшаву. Їх напади ставали в наших околицях усе частішими. В селі на той час квартирувала якась тилова військова частина Червоної Армії. Вони проводили перепідготовку солдатів, котрі повернулися з госпіталів. Ця частина простояла в селі аж до 20 січня 1945 р., а коли наприкінці січня залишила село, почались напади польських банд. Десь хату спалили і побили людей, там другу хату спалили і всіх

вимордували. Це був їх метод, щоб перевірити, чи є самооборона. А село самооборони не мало і, мабуть, тому, що тут довго квартирувала військова частина, що не давало змоги організувати самооборону.

Перший масштабний напад польських банд на село стався 2 березня 1945 р. Грабували все: худобу, вози, плуги, з хат виносили, що подобалося. Цього дня замордували близько сорока людей. Це були випадкові жертви. Їх не переслідували, а вбивали тільки тому, що потрапили бандитам під руку. Люди поховались, але спеціально нікого не шукали. Того дня наша сім'я пересиділа в бетонній пивниці, яка була неподалік від хати. Ми врятувались, але всю худобу: дві корови, двоє коней, а також віз, плуг забрали, ще й розламали двері до хати, забрали килим і інші речі. Надвечір у селі стихло, і вже можна було повернутись до себе. Батько був переконаний, що завтра грабунки повторяться, тому сказав:

– Підемо до Марії Курись[1]. Пересидимо там ніч і завтрашній день. До неї бандити не підуть, там нічого грабувати.

Марія, наша сусідка, мешкала може за 200 метрів від нас, не мала жодної худоби, а її хата була дуже бідненька і маленька, тільки кімнатка і сіни. Вона тут жила зі своїм батьком. Її сина Любка забрали на роботи до Німеччини, і він там пропав безвісти.

Нас четверо (батьки і я з братом) опинилися в цій хатині. Сюди прийшли ще стрийко Северин з жінкою і двома дітьми: донькою Дарією і сином Богданом, та ще одна жінка Софія Коляса, далека родичка Марії Курись, з двома дітьми: донькою Катериною і сином Василем. Ніч ми просиділи майже не спавши. Дуже рано, ще не світало, мати з батьком та стрийко зі стрийною пішли до своїх хат, щоб узяти щось поїсти. Повернутись уже не могли, бо в селі почалася стрілянина.

[1] Ця родина мала прізвисько „до Куриськи".

А нам тут було не до їжі. Господиня швидко висадила нас на стрих, драбину втягнули з собою. Сподівання, що сюди бандити не прийдуть, не здійснилися. Бандити появилися, забрали з собою господиню, а її старенького батька вбили тут же, на порозі хати. Запанувала мертва тиша.

На стриху нас не шукали. Ми майже не дихали, прислухаючись до стрілянини. Стрих був порожній, лежала там тільки стара конюшина, на якій ми примостились. Нас, шестеро дітей, причаїлись біля Софії Коляси. Вона для нас тоді була єдиною опорою.

Так тривало недовго. Ми почули, як зайшли до хати. Їх було двоє. Розмовляли між собою спокійно, хоч на порозі лежало тіло вбитого господаря. З їх розмов ми здогадалися, що хочуть влізти на стрих, заглянути, чи там хтось не сховався. Шукають драбину в сінях, а вона з нами на стриху. Потім котрийсь каже, що піде до сусідів узяти драбину. Принесли, підставили і вже лізуть на стрих. Відразу нас побачили, бо ми всі сиділи як „на долоні". Той перший, що нас побачив, сказав до жінки:

– Czy to wszystko twoje? Masz ich tak dużo jak maciora[2], – розреготався, мабуть, задоволений, як йому здавалося, вдалим дотепом. Їх це забавляло, бо українців називали переважно „кабанами", а жінка була для них „свиноматкою".

Почали нас стягати вниз. Мій брат Омелян, якому було 8 років і 7 місяців, ніяк не хотів злазити зі стриху. Його просто насилу стягли. Він тоді загубив свою шапку. Щоб вийти з сіней надвір, ми мусили переступати через тіло вбитого старого Курися.

Нас погнали селом до церкви. Тоді ми ще не знали, що тут станеться велика трагедія. Відчуваючи тривогу, люди разом зі священиком Лемцьом прийшли сюди цілими родинами, вірячи, що тут їм нічого злого не

[2] Чи то все твої? Маєш їх так багато, як свиноматка.

станеться. А бандити скористалися наївністю селян, поглумились над ними, а священика змусили припинити відправу. Кричали до нього: „Ty jesteś pop, a nie ksiądz!"[3], а всіх тих людей, що першими прибули до церкви, першими й розстріляли.

Святиня стала, так би мовити, центром терпіння, через котрий пройшли всі, кого того дня замордували, крім чоловіків, яких мордували за церквою біля дзвіниці. Їх катували у колі, до якого приводили з села все нових і нових людей. Жертву били довгими буками, ніби снопи молотили. Все це я бачив на власні очі, коли нас привели до церкви, а другий раз, коли мене з іншими вивели під церкву, щоб відправити в останню дорогу – на цвинтар. До церкви заганяли людей через ризницю, бо центральний вхід був зачинений. В церкві, якщо дивитися по ходу, ліворуч ставили жінок з маленькими дітьми і вагітних, а праворуч – усіх решту по двоє, одних за одними.

Коли зібралось багато людей, почали через ризницю виганяти по дві особи за церкву. Там ставили їх двійками під стіну, а потім повертали вліво і вели на цвинтар. Всіх, кого загнали у церкву, змушували скинути з себе кращий одяг і взуття. Все це відразу забирали. У кого чоботи мали добрі халяви, то просто на ногах обрізали їх бритвою. Не одному покалічили ноги.

Повернусь до того моменту, коли мене з братом пригнали до церкви. Священик Лемцьо зі своєю вагітною жінкою і двома малими дітьми був у ризниці на підвищенні. Вже при нас його кудись забрали, а жінку з дітьми поставили по лівому боці в церкві, біля жінок з маленькими дітьми. У церкві чоловіків не було, самі жінки і діти. Я побачив стрийну Марійку і Софію Колясу. Вони знаходились по лівий бік. Я з братом і діти стрийни кинулись до неї, але мене відразу перехопили і поставили до жінок, які стояли справа. Хоча у той

[3] Ти є піп, а не священик.

момент ніхто ще не, знав куди їх виводять, але якийсь внутрішній голос підказував недобре, і я подумав, що треба знову спробувати повернутись до своїх, на той бік церкви. Вибрав момент, коли бандит відвернувся. Спробував перебігти через церкву, але не пощастило. Мене зловили і, давши копняка, повернули назад. Не покидала думка: як утекти? Чому ж мене забрали від стрийни, а інших дітей ні? – шукав відповіді на це питання і прийшов до висновку, що у всьому винна куртка, яка була задовга на мене. Мабуть, я в ній виглядав більшим і дорослішим. Це була куртка мого батька і зрозуміло, що задовга на мене. Вирішив її позбутися. Потихеньку скинув із себе і непомітно запхав під лаву. Після завершення цього „хитрого" плану, я здійснюю ще одну спробу перебігти церкву, і знову не вдалося. Мене зловили, і все повторилося. Знову дістав порцію стусанів, і мене повернули на попереднє місце.

Потім, вже значно пізніше, я довідався, що ж було причиною того, що мене забрали від стрийни. Був наказ керівника банди: хлопців старших шести років, а дівчаток старших восьми – розстрілювати! Серед 366 замордованих тоді павлокомців було 169 дітей і осіб, старших 60 років. Кого ж боялися бандити, з ким воювали – з дітьми і старими?!

Вже не було часу на роздуми про втечу. Нас зі „сторони смертників" вивели під церкву, поставили вздовж стіни по двоє. У цій колоні я був останній, сам, без пари. Стоїмо під церквою, а перед нами мордують чоловіка. Я придивлявся до нього, хотів упізнати, але це не було можливим. Той чоловік був весь у крові. Його били, він падав, змушували вставати. Таке повторювалось довго. Потім він уже не вставав, лежав, а його товкли.

Нам наказали повернутись уліво і йти в бік цвинтаря. В цей момент я стояв біля виступу стіни коло самих дверей, що вели до ризниці. Я з усієї сили тулився до того виступу, ніби хотів у нього втиснутись.

Всі пішли, а я залишився. На мене якось ніхто уваги не звернув, може, тому, що бандити тут вештались у поспіху, а може, я став невидимим? Стояв як остовпілий і не знав, що далі робити, куди йти: в село – небезпечно, бо або пристрелять, або схоплять і знову сюди приведуть. Згадав, що в церкві мій брат. Вирішив повернутись до нього. Все відбувалось у сповільненому темпі, так мені здавалося. На мене й далі ніхто не звертав уваги. Увійшов до церкви і проскочив до стрийни. Біля неї тулився мій брат, уже без куртки, бо скинули з нього.

Потім один з бандитів оголошував на всю церкву приблизно таке: „Ми вирішили вас, жінок з малими дітьми і вагітних, не вбивати. Але ви повинні йти на Україну, за Збруч. Робимо так, бо ми люди гуманні і не такі жорстокі, як бандерівці, які на Волині мордували всіх підряд, в тому числі й малих дітей. Ми не такі, і тому даруємо вам життя. Ми вас виведемо з Павлоками під українські села. Йдіть собі на Україну".

Після такої „гуманної" промови, бандити вже в котрий раз почали пересортовувати людей у церкві. Перебирали, на око оцінюючи, скільки кому може бути років. Старших відставляли окремо набік. Після цієї чергової чистки ми з братом опинились серед чималої групи дітей. Їх було може 20 або й 25. До нашої дитячої групи долучили ще шестеро старих, дуже покалічених людей. Їх волокли під руки, бо самотужки йти вони вже не могли. Пам'ятаю тільки одного з них – старого Петровича. Стояли ми в церкві досить близько від жінок, може метрів за три. Один з бандитів весь час ходив по церкві туди й назад. Це створювало додаткове напруження.

Блискавицею майнула думка: зараз треба спробувати перебігти до жінок. Я спробував підмовити до цього брата, але він був такий перестрашений, що, мабуть, не зовсім розумів, що йому кажу. Він весь час плакав і не дозволив себе зрушити з місця. Поки ми

з ним шарпалися – відчинили центральний вхід до церкви і погнали нас на цвинтар. Там змусили всіх лягти на могили. Лежали ми перестрашені й безпорадні на мокрій холодній землі. Голови не можна було підіймати.

– Będziemy was uczyć wojskowej sprawy, – реготали над нашими головами, викрикували: – Leżeć![4]

Пам'ятаю, коли нас пригнали на цвинтар, одна могила вже була „заповнена" трупами і закидана землею. Виглядало це так, як закопують копець з картоплею – з насипом зверху заввишки десь до метра, а може й вище. В той насип була встромлена парасоля, а на ній капелюх. Посередині цвинтаря, ближче до заднього паркана, була вирита ще одна велика яма. Це біля неї ми лежали на могилах. Тепер стріляли в цю яму. Зліва від неї була вирита ще одна яма, мабуть, про запас. Як розповідають, її пізніше теж заповнювали, стягуючи туди трупи, які були розкидані по всьому селу, а також тими, хто, не знаючи, що діється в селі, спокійно поверталися з дороги додому (хто з Німеччини, а хто з інших місць), потрапляли в цю пастку, і їх розстрілювали.

З нашої приведеної на цвинтар групи першими почали розстрілювати тих шестеро старших людей, а ми всі решта – діти поки що дивилися. Я зрозумів, що в цій ямі багато води, бо коли розстріляні падали, звідти доносився хлюпіт. Під час розстрілу старого Петровича не вбили, лише поранили, і він з криком упав у яму. Почав борсатись, рятуючись, булькав у цьому багні.

– Dobij go! – казав один бандит до другого.

– Nic mu nie będzie, napije się wody i zdechnie[5], – цинічно відповідав другий.

Коли покінчили зі старими, взялись за нас,

[4] Будемо вас учити військового ремесла. Лежати!
[5] Добий його! Нічого йому не буде, нап'ється води і здохне.

дітей. Брали по одному. Коли на дитині був пристойний одяг або взуття, змушували все скинути. Ставили на краю ями, по обидва боки якої стояли бандити з автоматами – пепешами. Вони по черзі то один, то другий одиночними пострілами відправляли чергову жертву в яму. Все це відбувалось на наших очах. Ми чули і бачили, як після кожного пострілу чергова жертва падала в яму.

Мені важко сказати, скільки часу це тривало, але досить довго. Перед нами було ще багато дітей. Дійшла черга до нас, а за нами залишалося ще четверо хлопчиків. Ми розуміли, що діється, тому стан безпорадності й жаху не можна переказати словами. Не дай, Боже, комусь таке пережити!

Нас уже не роздягали, лише змусили стягти взуття, бо мали ми добрі черевики. Я роззувся сам, а брат не міг розшнурувати. Йому допомогли – підійшов бандит і багнетом розрізав шнурівки. Стоїмо вже босі на краю своєї могили. І раптом думка – видати себе за поляків. Може, це Бог подумав у мені? Майже кричу, що ми польські діти. Один з бандитів спитав:

– Jak się nazywacie? Czyje jesteście? [6]

Кажу, що наше прізвище Коваль. Сказав так, бо моєї мами сестра вийшла заміж за поляка на прізвище Коваль. А у селі було дві родини Ковалів. У цей момент підходить до нас поляк з нашого села – Юзьо Кашицький з карабіном на плечі й питає:

– Którego Kowala? [7]

Відразу йому відповідаю, що того з-за гори, хоча за горою ніхто з Ковалів не мешкав, там була тільки кузня в Бурка, теж поляка. Юзьо мене не впізнав, більше ні про що не питав. Я стояв, а брат, як присівши роззувався, так і залишився у такій позі і далі плакав. Тут один з бандитів підходить до нього й питає:

---

[6] Як називаєтеся? Чиї ви?
[7] Котрого Коваля?

– Jak się nazywasz?

Брат каже: Федак. На щастя, прозвучало це нерозбірливо, бо промовив крізь плач, ще й не підводячи голови. Ми з братом стояли так близько, що я своєю босою ногою встиг натиснути на його, бо в цей час бандит, щоб краще чути, похилився над головою брата і ще пару разів питав:

– Jak się nazywasz?

Але брат уже мовчав, не відзивався, лише плакав. І це нас урятувало. Поляки засумнівалися, питали дивуючись:

– Jak trafiliście do cerkwi?[8]

Розказую, що ми довго спали, а коли прокинулись, то побачили, що вдома нікого немає. Ми тоді одягнулися і вийшли надвір шукати маму, щоб дала нам їсти. І тут нас забрали, привели до церкви. Поляки слухали і, мабуть, повірили, а може, тільки засумнівалися. Важко сказати. Пізніше ми довідалися, що під час підготовки бандитської акції на Павлокому в Динові відбулася нарада, на якій польські родини зобов'язалися на час проведення акції покинути село і перебратися хто куди, а їхні хати будуть позначені умовним знаком.

Нам з братом віддали черевики. Казали взутися. Ми ледве натягнули їх, бо ноги з болотом. Нас забрали з цвинтаря і повели через річку на дорогу. Ми ішли в бік церкви у супроводі одного озброєного бандита. А в цей час по другому боці річки вели на цвинтар нашого священика, отця Лемця. Двоє бандитів тримали його під руки, третій ішов позаду них, тримаючи карабін напоготові. Священик закривавлений, одяг на ньому пошматований, хода подібна до ходи механічної ляльки. Забирали його з церкви ще при нас, мабуть, годин зо три тому і весь цей час знущались над ним, мордували аж дотепер. Боже, що вони з ним зробили! Стало моторошно від цього. Нас вели далі. З друго-

[8] Як ви попали до церкви?

го боку річки нам назустріч ішов Кароль Кшиштонь. Зброї при ньому не було видно. Йшов мовби на прогулянку: руки в кишенях, сигарета в зубах. Я його добре знав. Наблизившись, наш конвоїр у нього запитав:

– Karol, czy wiesz czyje to dzieci?[9]

Він уважно приглянувся до нас і відповів:

– Nie, nie wiem czyje[10].

Нас повели далі. А мене мучили думки: що з нами буде? Ще про що нас питатимуть і кому ще покажуть?

І хоч мені було тільки десять з половиною років, ще дитина, але вже встиг багато на своєму короткому віку пережити: і розстріл односельців, і те, як стояв у черзі по свою смерть над власною могилою. І, як не дивно, при цьому не тратив здорового глузду. Може, тому, що був відповідальний за свого брата. Наш охоронець з нами не розмовляв. Ішли мовчки. Я розумів, що нас ведуть до когось із старших, і там вирішиться наша доля. А може, нас хочуть звести з кимось з павлокомських поляків?, – далі роздумував я. – Хто б ще міг тут нас знати? – мучило мене. – А що, як спитають польську молитву, а я по-польськи молитися не вмію. Що тоді?! Нас розкриють і виявиться, які ж то ми поляки!

Думки, як ошалілі, наздоганяючи одна одну, крутились у моїй бідній дитячій голівці, шукаючи порятунку. І тут прийшла думка: розповім конвоїру, що у нас тато поляк, а мама українка, що батька німці забрали до в'язниці, і він там помер. Живемо з мамою. А тому, що в селі немає костела, мама водила нас до церкви і вчила української молитви, хоч ми поляки. Від цієї винахідливості відразу полегшало. Я знав про такі випадки, коли поляки ходили до церкви. – Розповім їм, що посилали нас до української і до польської шкіл.

---

[9] Кароль, чи ти знаєш чиї то діти?

[10] Ні, не знаю чиї.

Зрештою, не мусив щось спеціально вигадувати, бо такі випадки у селі були насправді. Коли в 1942 р. вбили вчителя Левицького, школа якийсь час не діяла, і ми ходили до польської. Щодо версії про батька і його загибель у німецькій в'язниці, то подібні випадки з поляками, яких німці забрали і вони вже не повернулись, в нас у селі теж були. Так що моя розповідь про нашу родину звучала досить правдоподібно.

Я переконливо почав свою розповідь, а конвоїр слухав, і здається, вірив. Привівши нас до штабу, переповів там нашу історію. Штаб банди знаходився на подвір'ї Юліана Вацяка. Це майже навпроти церкви, через дорогу і річку. Не знаю, чому, але сьогодні я майже не пам'ятаю змісту розмови з керівником банди. Чомусь усе вивітрилося з голови, хоча він досить довго розмовляв зі мною, про щось випитував і врешті, залишившись задоволеним з тієї розмови, сказав:

– Widać, że to polskie dzieci[11].

Брат увесь час тер очі й плакав, мабуть, тому бандит його ні про що не питав. Ствердивши, що ми польські діти, він наказав відвести нас до церкви, щоб там пошукали свою маму. Раз вона українка, то її, мабуть, туди завели, якщо вона ще взагалі жива.

Нас привели до церкви і залишили серед жінок. Принесли нам кусень хліба і каву, але ми не могли нічого проковтнути, хоч були дуже голодні, адже цілий день нічого в устах не мали. Нам порадили розпитувати серед жінок про маму.

Надворі вже стемніло. Ми знайшли стрийну і трималися біля неї. Наскільки до цього часу я був винахідливий і досить добре орієнтувався в обставинах, то тут уже встиг зробити першу дурницю, яка могла дорого нам коштувати. Перед іконостасом сидів на кріслі один з бандитів. Він був найголовніший, бо керував усіма справами в церкві. Чомусь я вирішив іти

[11] Видко, що то польські діти.

до нього. Потягнуло мене як крілика до удава. Кажу, що в нас забрали куртки, хоча свою я скинув сам, і що хочу, аби їх повернули.

– Nie martw się, będą. Wieczorem je dostaniecie, albo dam wam bloczki na kurtki[12], – заспокоїв мене бандит.

Курток ми так і не отримали, а я другий раз уже не пішов домагатись. Не пам'ятаю, чому. Може, хтось із жінок напоумив, а може, я сам зрозумів, що роблю дурниці і наражаюсь на небезпеку, бо коли тут появиться хтось із сільських, то впізнають мене.

Люди в церкві дуже втомлені пережитим, а ще більше очікуванням: „Що далі з нами буде?!". Нарешті поляки оголосили, що всіх нас виведуть із села, і ми повинні йти на Україну, за Збруч. Виводили поза ризницю, попід церкву. Надворі вже зовсім стемніло. І тут згадали про нас:

– Gdzie są te dzieci co szukają matki?[13]

Ми стоїмо коло стрийни ні живі, ні мертві, тримаємось за її спідницю, мовчимо. Відгукнулись жінки, кажуть: „Та, мабуть, пішли додому". На цьому заспокоїлись, більше про нас не питали, не шукали. Але ми весь час боялися.

Темно. Всіх вигнали на дорогу і повели селом у бік „Ґуцової скали". Там дорога розходилася: одна на „Ґуцову скалу", а друга в ту частину села, яку називали „За горою". Нас повели дорогою на „Ґуцову". Там скоро сталася велика трагедія: бандити застрілили двох жінок і одну дитину. Стареньку бабуню Саджугу вбили тому, що не могла йти так швидко, як нас гнали, а другу жінку за те, що впізнала одного з конвоїрів і хотіла з ним заговорити. Він її не слухав, тільки відразу вистрілив, не дивлячись на те, що вона вела з собою двох маленьких дітей: п'ятирічну дівчинку і три і піврічного хлопчика. Далі діти йшли вже самі.

---

[12] Не журися, будуть. Увечері їх дістанете, або дам вам талони на куртки. Ти краще йди шукати матері.

[13] Де ті діти, що шукають матері?

З „Ґуцової скали" було добре видно нашу хату. І тут я зробив наступну помилку: відпустив руку брата, вискочив на бережок, пробуючи утікати вниз до своєї хати. Моментально підбіг один з бандитів і, приставивши мені пістолет до живота, прокричав:

– Złaź, bo cię kropnę![14]

Повернув мене на дорогу до жінок з дітьми. Кожний із супроводжуючих нас бандитів тримав в одній руці пістолет, а в другій „жорнівку"[15], якою били по плечах, підганяючи нас.

Я до сьогоднішнього дня не можу збагнути, чому цей бандит не застрілив мене там на місці, хоча міг це зробити, адже я пробував утікати. А крім цього, він добре бачив, що мені вже давно не шість років. Знав він і те, що я бачив, як вони вбили двох жінок і дитину.

Вже дуже втомлені і невідомо ще, яка далека наша дорога. Почав падати сніг. Дуже сипало, але без вітру. Тихо, гарно, сніг лапатий. Нас повели не через Дилягову, а лісом. Майже цілу ніч ми йшли. Зупинились у Дубрівці й досить довго там стояли. Частина бандитів залишилась нас охороняти, а решта пішла до хати. Там пили і горлали якісь пісні, а ми чекали. Ніч. Вже досить холодно, далі сипав сніг, а ми легко одягнені, без курток, брат без шапки. Котрась із жінок обв'язала йому голову якоюсь шматою. На диво, ми не простудилися.

Двадцять жінок подолали цей нічний марафон босими ногами, бо взуття з них стягнули ще в церкві. Сходили ноги аж до живого тіла.

Вже світало, коли ми дійшли до Селиськ. Це перше українське село на нашому тернистому шляху. Нас зупинили, сказали, що далі маємо йти самі аж на Україну за Збруч. Вони відійшли, а ми рушили дорогою. Не встигли далеко зайти, як від Селиськ у наш бік засвис-

[14] Злазь, бо тя застрелю!

[15] Жердина, закінчена з одного боку металевим кінцем. Нею користувались, коли мололи на жорнах.

тіли кулі. Ми зупинилися, не знаючи, що далі, куди подітися. Може, втікати? В паніці стояли на місці. І тут почули, що з боку села до нас кричать: „Хто ви? Куди йдете?". Жінки відгукнулися. Незабаром до нас під'їхали двоє озброєних на санях. Переговоривши з жінками, провели нас до Селиськ і розмістили по хатах. Того самого дня жінок, котрі йшли босими всю ніч і повідморожували й покалічили ноги, кількома саньми повезли до Перемишля в лікарню. В Селиськах ми пробули лише один день. Це була неділя.

Наступного дня, в понеділок, ми вже були на присілку Ясенів. Стрийни з нами вже не було, бо її з дітьми відправили десь на Поруби. На щастя, на присілку нас помітив Нестор Кріль – наш троюрідний брат. У цей час він перебував у боївці. До нас не підійшов, але повідомив тітку Ольгу Несторівську (мамину сестру) про наше місце перебування. Тітка Ольга була зв'язковою в підпіллі, мала псевдонім „Калина". Наступного дня нас знайшла. Тоді ми довідалися про своїх батьків, що живі і зараз знаходяться на присілку Мутвиці біля Жогатина. Ще того ж дня вона нас до них завела. І знову наша сім'я разом. Ми розповідали про свої пережиття, а від батьків довідалися про те, що того трагічного ранку з ними сталося і чому вони не змогли, на щастя, повернутися до хати Куриськи.

Бог весь час нас мав в опіці. Наша родина одна з тих, у котрій ніхто не потерпів і не загинув, а таких родин у Павлокомі із 179 тільки 22. Тут хочу уточнити, що з тих 22 родин 6 уціліли, бо їх у той страшний час у селі не було.

У той страшний день батьки зранку прийшли додому, швидко набрали харчів і вже мали повертатися до нас до „Куриськи", коли батькові прийшло на думку прихопити з собою ще й трохи сала. Треба було йти за пивницю, де стояли вулики з бджолами, обгорнуті соломою. В тій соломі було сховане сало. Вийшовши з хати, батько зауважив, що згори біжать троє озброє-

них людей. Відразу збагнув, що це бандити. Швиденько повернувся до хати. А в хаті під сіньми була закопана величезна бочка. Це була криївка, яку батько на час переходу фронту зробив для себе, щоб якийсь час можна було сховатись, пересидіти небезпеку, уникнути мобілізації москалями. Вхід до цієї криївки був з другої кімнати. Батько сховав туди маму. У цей час до хати вбігла стрийна. Вона ще допомогла батькові сховатися в підпіллі під кухнею з входом біля печі, ще й накрила хідником віко і поставила крісло на місце, а сама вискочила з хати і потічком добігла майже до себе, але там її зловили і пригнали до церкви, де ми з нею пізніше й зустрілися.

Стрийко не мав надійної криївки, тому заліз до себе на стрих. Там його і знайшли. Страшно катували, пригнали до читальні, де змусили взяти портрет Тараса Шевченка і нести селом перевернутим догори ногами. По дорозі знущалися з нього, жорстоко били і різали ножами його оголене до пояса тіло.

Іншого селянина – Афтанаса змусили нести так само перевернутий портрет Івана Франка. Його теж катували, на грудях вирізали хрест. Пригнали під церкву і там продовжували мордувати.

Про те, що стрийка Северина мордували під церквою, я здогадався, коли мене перший раз вигнали з церкви разом з жінками, котрих вели на цвинтар. У багні біля церкви лежав ножик. Стрийко сам зробив ручку до нього. Я це добре пам'ятаю, бо мав велику охоту на цього ножа. Тоді в селі такий ножик – то була рідкість.

Мої батьки в своїх сховищах пересиділи цілий день аж до ночі. Боялися за себе, адже їх кожної миті могли знайти, але найбільше переживали за нас. Вони добре чули, що діється над їхніми головами. Чули, коли до хати вбігло троє озброєних людей, які шукали по хаті за батьками. З їх розмов, які вели між собою по-польськи, виходило, що вони зауважили господарів

ще здалеку і були впевнені, що ті мусять десь тут бути, бо куди ж могли подітися.

Северин Федак, рідний брат мого батька. Разом з ним до ями кинули збезчещений портрет Тараса Шевченка.

Батьки чули, як потім прийшли грабіжники і все з дому забирали, як вибирали з засіків зерно. А в нас у сінях стояло дві великі скрині, зроблені з бука, дуже гарно оброблені і навіть різьблені. В них зберігалась пшениця. Батько чув, як ті двоє увійшли на кухню і говорили між собою. Котрийсь із них казав: „Хотів би собі щось знайти на штани, може, забрати цей хідник, що лежить біля печі? Як ти думаєш, з нього можуть бути штани?". Але другий його розраджував: „Казю, то дуже грубе, на штани не придатне, піди краще до стайні. Он там троє дверей оббитих добрим матеріалом. Зідри його і будеш мати штани". Забрали, що хотіли, і пішли.

І тим разом батькові пощастило. Хідника не зняли, хоч міг їм на щось придатись, може, на куртку, або ще що? Потім до хати зайшли жінки. Було чути, як вони заносили до кухні перини і подушки. Почали все це пороти і висипали пір'я на купу над підпіллям.

Коли настала ніч і в селі перестали стріляти, тато з мамою вибрались зі своїх сховищ і відразу пішли „до Куриськи". Там побачили, що хата навстіж, а на порозі лежить убитий старий Курись[19]. Були стривожені побаченим, але все ж таки зайшли всередину. Там нікого. Мама по драбині залізла на стрих, знайшла лише братову шапку, яку він загубив. Тут не було чого залишатися, і вони пішли в село, щоб довідатись, що там цього дня сталося. Тривожились за нас,

[16] Йдеться про Якова Курися (Кубу), батька Марії Курись, яка також того дня була замордована.

мали навіть найгірші думки: а що, коли дітей уже нема серед живих?... Може, з села треба утікати.

Ті, кому того трагічного дня пощастило в схованках якось пережити, а їх було, може, сорок осіб, усі пішли з села. Декілька разів по них стріляли. Село цілодобово було під наглядом, зокрема, ліси, де, здавалось, можна було пройти, сховатися. Попри всі ці нічні небезпеки, під ранок вони змогли добратись до села Котів, а наступного дня до П'яткової. Потім перебрались до Мутвиць біля Жогатина. Тут селяни прийняли їх до себе і тут ми з братом зустріли їх. Ці селяни, хоч самі дуже бідували, але поділилися з нами чим мали. Пам'ятаю, як чистили картопельку величиною з грецький горіх, а їли її з так званою „квасянкою", такою стравою, приготованою з квашеного вівсяного борошна. І це був весь сніданок. Ті добрі люди рятували нас – що мали, тим і з нами поділились.

Розпочався новий етап наших тяжких пригод. Тут теж спокою не було. Банда з Борівниці майже щоденно тероризувала навколишні села. Кожного дня о п'ятій годині ранку всі, хто тільки міг рухатись, збиралися і йшли в ліс, не дивлячись на те, що цими днями випав великий сніг, ще й припікали морози. В лісі у ярах ми просиджували цілі дні і тільки увечері, промерзлими, перестудженими поверталися додому. Таким був кожний день аж до того часу, коли УПА провела акцію на гніздо банди в Борівниці. І хоч акція була відплатною, проводилась гуманно. Заздалегідь людей попередили про те, що село буде спалене. Мешканцям дали кілька годин, щоб зібрати речі і відійти з села. В ході акції серед селян жертв не було. Такою була позиція керівництва УПА по відношенню до мирного польського населення.

Після акції на Борівницю в околиці стало трохи спокійніше, хоча польська міліція час від часу продовжувала грабіжницькі наїзди на українські села. Батьки постійно були зайняті тим, щоб десь щось за-

робити, якось прогодувати сім'ю і вижити, бо місцеві селяни самі вже ледве зводили кінці з кінцями.

Спочатку нас прийняли двоє старших людей. Якийсь час ми жили в них, але їм теж було досить бідно і голодно. Однак нас четверо прожили в них той найважчий час. На жаль, я забув їх прізвище, але завжди в молитвах до Бога прошу, щоб обдарував тих добрих людей своїми ласками.

Від цих господарів ми перебрались, тут же, в Мутвицях, до родини Кокітків. Вони мали трохи більшу господарку і хата в них була більша, й родина величенька – шестеро. Ще й нас четверо прибуло. Ми в одній кімнаті спали покотом, а коли тільки трохи потеплішало – перебралися спати до стодоли.

Найбільше дошкуляв голод. Батько почав підробляти: то комусь полатав каструлі чи вставив денце до відра, а за це, бувало, дістав шматок бляхи, з якої зробив баняк, відро чи горнятко і т.д. А люди за цю роботу приносили хто що міг: хто картоплю, хто хліб чи молоко. Та все одно було важко.

Навесні, незважаючи на все пережите і страх перед розлукою, батьки вирішили віддати мене у найми, як тоді казали, „на службу" в село Нетребку до двох старших людей. Їх прізвища вже не пам'ятаю. Робота була всяка: коло худоби в стайні, наносити дров, палити в печі, пасти худобу, прибирати в дворі, виносити гній, одним словом – увесь день у роботі, мов білка в колесі, і присісти ніколи, а мені ж був лиш одинадцятий рік. За всю цю роботу мені давали їсти і більш нічого.

Сьогодні вже не пам'ятаю, як довго я „прослужив" у цих господарів, але, мабуть, не довше місяця, хоч таке життя здавалося вічністю. Більше не витримав і якось уночі втік до батьків. Знову до стодоли на голодні харчі, але біля рідних! Та недовго був з ними, бо велика скрута знову змусила батьків віддати мене в найми – цього разу в село Поруби до Чорноти.

Петро й Олександра Потічні, рідна сестра мого батька, з дітьми – трійняками: Йосифом-Петром, Андрієм та Володимиром (нар. 2.06.1930).

Таке було прізвище мого нового господаря, пасувало йому. В Чорноти прослужив я трохи довше, може, зо два місяці, не більше. Не стерпів, як мною попихали. Я вже звик до тяжкої праці, але так, як тут мене зневажали, завантажуючи роботою протягом усього дня, годі було витримати. Сісти міг тільки під час їжі.

І знов я задумав утікати. У той день, коли прийняв таке рішення, попросив господиню відпустити мене десь надвечір до тітки Потічної, рідної сестри мого батька, яка тоді перебувала на Порубах зі своїми синами Йосипом, Андрієм і Володимиром. Відпрошувався до тітки, бо знав, що там можна буде зняти трохи бляхи зі школи, котру недавно спалили поляки.

Господиня мене відпустила, і я пішов на Поруби. Там з братами зігнули 3 чи 4 листи цієї бляхи, яку я задумав віднести батькові, щоб він мав з чого робити баняки і відра. Бляху ми склали так, щоб я міг її взяти на плечі і нести. Тітці про свій задум втечі нічого не казав, бо вона могла б перешкодити, а хлоп-

цям, здається, сказав – знав, що вони не видадуть. Увечері ще повернувся до Чорноти, повечеряв, потім вийшов до сіней, забрав свої черевики, виніс надвір і добре заховав. Трохи пізніше я потихеньку вийшов босими ногами з хати, знайшов черевики і втік. Відійшовши від хати, взувся і пішов на згарище, де була схована бляха. Забрав її і рушив у ніч на Мутвиці. Дорога була досить далека, через кілька сіл, мабуть, з 8 або й 10 кілометрів.

Ходити в ці часи було взагалі небезпечно, а тим більше вночі хлопчині самому вибиратися в таку далечінь, де на кожному кроці підстерігала небезпека. Однак бажання повернутися до рідних було таке сильне, що перебороло страх, а щоб не було так моторошно самому серед ночі, то я трохи розпустив шнурки, котрими була зв'язана бляха. За кожним кроком листи гупали, вдаряючись один об одного. Мені здавалося, що так іти безпечніше. Тепер розумію, що все було навпаки, адже цим шумом я міг привернути увагу до себе. Тоді я цього не розумів або не хотів розуміти. Ніч для дитини наповнена страхами, а я йшов сам у далеку дорогу до своїх.

Десь о четвертій над рано я вже підходив до Мутвиць. Мама почула це гупання бляхи, а може спершу серцем відчула і вибігла зі стодоли, де вони спали, надвір подивитися, що це за дивний шум. Помітивши, що з гірки спускається якась постать, а не група людей, заспокоїлась і з цікавістю чекала, приглядаючись, хто ж то іде в такий час, та ще й гупає. Впізнавши, мама побігла назустріч, обняла мене і розплакалась. Боже, чи може бути щось прекрасніше, ніж така мить! Дякую Тобі. Обійнявшись, разом зайшли до стодоли. Обливаючись сльозами радості, мама казала, що вже ніколи, навіть під загрозою смерті, мене більше не відпустить, не може втратити ще раз. Так закінчилось моє друге „ходіння в люди". Принесену мною бляху батько використав, і ми отримали трохи продуктів.

Ще якийсь час жили в Мутвицях. Але невдовзі однієї ночі щезли всі польські родини з Жогатина. Це було дивно, бо поляки спокійно проживали в селі і ніхто їх не чіпав, незважаючи на розгул польських банд. Хати спорожніли, і нашій сім'ї та ще декому з павлокомців запропонували поселитися в них. Ми переселились, але жити там не могли, боялись ночувати, тому попросились до хати Бурди, що по сусідству. Це була досить заможна родина. Вони мали гарну нову хату під бляхою. Господарі мешкали в ній лише вдвох, дітей не мали. Для кожного з нас знайшлась якась робота в їхньому господарстві. З цією родиною ми прожили аж до виселення в Україну. Це був час відносного спокою в селі.

У другій половині серпня 1945 р. в село увійшла польська військова частина. На всіх перехрестях вирили окопи і поставили пости з тяжкими кулеметами. Довкола села теж залягли вояки з кулеметами і мінометами. Так розпочалась підготовка до „добровільного" переселення.

У наших господарів Бурдів появився ще один „квартирант" – підполковник польського війська. Настав дуже тривожний час. Ми пережили дві жахливі ночі, коли УПА пробувала перешкодити виселенню і штурмом витиснути з села польське військо, зруйнували укріплення навколо села і в самому селі. Двічі горіли хати, стріляли гармати і міномети, безперервно клекотіли кулемети, розривались гранати, автомати шуміли, як буря. Це діялось уночі, а в селі від пожежі було видно, як удень. Дуже чітко було чути команди: „праве крило!", „ліве крило!", „залягти!", „вперед!", а також польські команди. Ми лежали просто на подвір'ї, підповзаючи то ближче до стодоли, то ближче до хати. У ході цих двох атак УПА поляки зазнали втрат, були вбиті й поранені. Після кожної з них батька змушували робити домовини для загиблих офіцерів польського війська.

Про втрати серед УПА ми майже нічого не знали, лише те, що під час другого нападу на село на полі бою залишився один боєць УПА – Михайло Федак, псевдонім „Остап". У зв'язку з тим, що він наш односелець-павлокомець (з-за „Гори") батька викликали на допит. З'ясовували, чи Михайло часом не наш родич. На щастя, якось обійшлося.

Михайло Федак „Остап" загинув геройською смертю. Підповзши аж під гармату, знищив її і вояків, які там були, але й сам при цьому загинув. Попри всі намагання УПА перешкодити полякам провести „добровільне" виселення українців, їм не вдалося стримати цієї акції. Виселення відбулося 10 вересня 1945 р. На 2–3 родини давали одну фіру. Зрозуміло, що багато не забереш, та ще й у такому поспіху. Не було як узяти господарського реманенту чи якогось запасу зерна, борошна, картоплі. Взяли тільки найнеобхідніше (їжу і одяг), зрештою, і так уже не мали що брати, бо все наше майно залишилось у Павлокомі. Все наше багатство було з нами – те, що на нас і один коц під пахвою у батька.

Під посиленим конвоєм 10 вересня 1945 р. пригнали людей на залізничну станцію Кальварія. Там під відкритим небом нас тримали майже два тижні. Ми не мали теплого одягу, а була вже осінь, падали дощі і було досить холодно, особливо вночі. Ще гірше з їжею – ми й так недоїдали, а зараз взагалі не мали чого їсти. Щоб вижити, не померти з голоду, я кожного дня, незважаючи на негоду, вирушав у якесь із навколишніх сіл випрошувати щось із харчів, з одягу. Це була майже безнадійна справа, бо селяни вже не раз були пограбовані і самі нічого не мали. Під кінець вересня нас усе ж таки „перепхали" через кордон. Там загнали в дерев'яний барак. Та халабуда, як решето, провівалась наскрізь усіма вітрами, та все ж охороняла нас від дощу. Це було на станції Нижанковичі. Осінь ставала все більш примхливою, плакала доща-

Федак Володимир, автор спогаду

ми, дмухала вітрами. Ставало вже зовсім холодно. В цьому бараку ми пробули чотири або й п'ять днів. Тримали нас стільки, бо не було вагонів на Дрогобич, куди ми мали призначення.

Нарешті прибув вагон на Тернопіль. Павлокомці впросили начальника станції, щоб призначив його для нас. Погодився і власноручно записав: на Тернопіль. Зробивши таку зміну в документі, навіть не поставив свого підпису і дати. Так оформлялись документи, за якими перевозили людей і їхнє майно.

У вагоні, яким нас везли, було трохи перетертої соломи і повно вошей, що „пішки ходили" по стінах. Зразу нас обсіли, хоча ми за час нашого поневіряння по станціях і вагонах уже встигли забезпечитись і своїми. Їх було так багато, що доводилось просто струшувати з одягу в дверях вагону. Не було спасіння від тої нечисті. Мене вони просто заїдали. Я так роздирав тіло, що весь був у подряпинах і ранах. Брат це нашестя переносив якось легше. Тіла не роздряпував.

На станцію Зелена коло Микулинців у Струсівському районі, що неподалік містечка Теребовля на Тернопільщині, ми прибули 5 жовтня. Це було місце нашого „добровільного" заслання. Зі станції фірами нас розвезли по селах, кого в Сущин, кого в Остальці, Лошнів, Зубів, декого в містечко Копичинці, в село Кровинка, декілька родин опинились біля Львова у Зимній Воді.

Коли нас привезли в Сущин – виявилось, що всі „польські" хати вже зайняті місцевими. Почалось розпихання приїжджих по хатах. В одну хату поселяли

три родини і тільки декотрим пощастило поселитися самим. В такій хаті придатною для проживання була лише одна кімната і „ванкір", де була кухня, а друга половина хати ще не викінчена і могла слугувати тільки за комору.

Мій брат, Омелян Федак

Місцеві приймали нас непривітно, з настороженістю, а бувало, й вороже, що стало для нас болючим досвідом. Тепер, з відстані часу, вже розумію, чому так діялося, адже для них на першому місці був власний інтерес – прихопити якусь добру хатину та й шмат поля, про що тут мріяв кожен селянин. Вони дивились на нас приблизно так, як колись павлокомці на колоністів, котрі прийшли на панські землі біля села. Після організування колгоспів ця економічна основа була ліквідована, але відчуження існувало ще довго, навіть до недавнього часу. Взаємних шлюбів було мало. Ми залишались для них „західняками". Попри все, помаленьку приживалися на новому місці, хоча батьки ще довго вірили, що ми тут тимчасово і що все ж таки ще повернемось на свої землі. Їхня мрія залишилась тільки мрією.

Наша родина отримала хату без города. Ми займали закінчену половину. Там була маленька кухня, спіжарня і кімната. Прийшли ми до тої хати лише з одним коцом. Спали на підлозі, їли на колінах, хоча їсти особливо й не було чого, крім картоплі і квашених огірків, та й то не завжди. Це те, що ми застали на польських полях, бо місцеві ще не встигли всього зібрати.

Так ми розпочали зиму 1945-1946 рр. Коли палили в кухні, зі стін текла вода, бо тернопільські хати гонто-вальковані і в них без „загати" годі зимувати, чого не потрібно було робити в нас, де хати дерев'яні. Зиму

якось промучили. А ще восени до перших снігів я ходив по навколишніх селах жебрати. У такий спосіб зумів заготовити трохи зерна і борошна, але з першим снігом притоптались мої „нагоди", бо я був босий. Ніякого взуття, навіть найгіршого, не було, та й верхнього одягу теж, тому з братом до школи не ходили аж до нового року. Пішли, коли батькові якось вдалося дістати дві пари старих черевиків, в яких обрізав низ, зробив дерев'яні колодки і змайстрував нам з братом „деревняки".

На перервах у школі місцеві діти діставали з торби хліб і їли його, хто який (білий чи чорний). Я крутився коло них з надією: а може, хтось почастує. І бувало, що таке траплялось, правда, не часто, але то була хвилина щастя. До сьогодні нічого мені так не смакувало, як той хліб тоді. Діти переселенців училися добре. Місцеві діти вчитись не хотіли, за деякими винятками. Довчились ми до весни, а тоді батько, щоб заробити хоч якого зерна на насіння, взяв 20 голів худоби пасти і пішов до директора школи:

– Мої хлопці будуть по черзі ходити до школи (ми з братом училися в одному класі, бо я при німцях два роки не вчився).

– Так не можна, – обурився директор.

– То не будуть ходити зовсім, – відказав батько.

І так ми з братом почали ходити до школи по черзі. Попри всі труднощі, я вчився добре. Провчились до сьомого класу, а тоді прийшла нова біда – в школі хочуть організувати комсомольську організацію. Розпочали цю справу від кращих учнів (Тарас Коляса, Люба Стець і Володимир Федак). А ми до комсомолу не хотіли. Різними способами почали нас спонукувати до цього, але ми стояли на своєму: ні! Тоді з'явився наказ про виключення нас трьох зі школи.

Правда, пізніше, коли все ж таки директорові вдалося знайти трьох учнів, котрі погодилися вступити в комсомол, трохи заспокоїлося, і на прохання наших батьків мені і Любі Стець дозволили повернутись

Перша від 1945 року панахида на павлокомських могилах. В центрі Володимир Федак і покійний Іван Федак. 1995 р.

до школи, але без права допуску до екзаменів. Тарас Коляса не отримав дозволу. Щойно через рік він був змушений піти знову до сьомого класу, але не у своєму селі, а в Лошнові. А мені з Любою врешті-решт дозволили складати екзамени.

У 1951 р. я вступив до ремісничого училища у Львові на спеціальність „коваль вільного кування", хоча хотів на токаря. Сталося так, бо на ковалів був недобір, бракувало здорових хлопців, а я таким був, тому мені сказали: або на коваля йдеш, або їдь додому. Ось таким був „вільний" вибір.

До училища пішов, забравши документи з гірничого технікуму, бо побачив, що на стипендію прожити не зможу, а розраховувати на підмогу з дому було марною справою. Після закінчення училища довелось самому шукати собі роботу, бо після смерті Сталіна нас півроку тримали і не розподіляли на роботу.

За спеціальністю влаштуватись було неможливо. Знайшов роботу на Львівському автобусному заводі різальником металу. Тут працюючи, спершу закінчив десятирічну школу, потім технікум і інститут. Пройшов усі сходинки на виробництві від різальника до директора з питань технічного постачання ВАП Львівського автобусного заводу вже в незалежній Україні. Виховав разом з дружиною Наталією двох синів, котрі здобули вищу освіту і мають свої родини. У Андрія двоє синів: Юрій і Назар. У Тараса донька Роксолана. Живу у Львові.

Розумію, що мені в житті дуже пощастило – дожив до великого часу, коли Україна стала незалежною. А могло ж закінчитись моє життя ще того трагічного 3 березня 1945 року і залишився б я там, у Павлокомі, разом з 366 убитими односельцями. Їх могили кличуть нас, живих: „Прийдіть! Пом'яніть! Пам'ятайте! Не допустіть, щоб зло повторилося! Відкрийте серця і слухайте їх – там правда!"

* * *

Володимир Федак, син Михайла і Софії з дому Несторовська, нар. 28.07.1934 р. у Павлокомі. Чудом врятувався від розстрілу разом з братом Омеляном (5.07.1936). Виселений з батьками в Україну до села Сущин, живе у Львові. Разом з Іваном Федаком із Польщі почав старання в справі увіковічнення жертв павлокомської трагедії.

Стефанія Федак-Когут

НАКАЗ ПАМ'ЯТІ

Дивна ця пам'ять. То приколише, або й приспить такі давні події з життя, а то, як блискавка – раптом воскресить дуже виразно образи з минулого. Часом – такі милі серцю, що хочеться затримати їх, і, напружуючи пам'ять, притягувати чудові миті, ще і ще переживати молодість, минувшину. Інакше з тяжкими спогадами. Хочеться відсахнутись, позбутись їх – тягару пам'яті про трагедію мого рідного села, моєї Павлокоми. Серце стискається, накочується сльоза, нестерпний біль пронизує душу. Не хочу повертатись туди. Але пам'ять уперта, бажає, вимагає оживити минуле, наказуючи: „Пам'ятай – бо ще живеш!".

Що ще пам'ятаю і що старші люди та мама розказували? У тому місці, де Сян повертає від Динова на Перемишль, розкинулась Павлокома – наш маленький, чарівний рай на землі. Тут я прийшла на світ Божий. Мої батьки – Григорій і Катерина Федаки – встигли розбагатіти на шестеро дітей. Найстарший був Михайло, потім Андрій, Зонька, Володимир, Осип і я – наймолодша.

Павлокома розташувалась в оточенні польських сіл: Бартківки, Диляґової, Сільниці. З боку Бартівки знаходилась польська колонія. Через неї йшла дорога

на Динів. Було в нашому селі кілька змішаних родин, а також польських: Бурків, Ковалів, Дячинських, Рудавських. Всіх не назву, вже не пам'ятаю.

У 1940 р., після того, як Павлокома опинилася по радянському боці кордону, москалі забрали до Червоної армії шістьох хлопців з нашого села, серед них і мого брата Михайла. Ми вже ніколи його не побачили, він відійшов з нашої хати назавжди. Зараз потім спалахнула німецько-совєтська війна, й слід по ньому пропав. А брата Андрія і сестру Зоньку німці забрали до Німеччини на примусові роботи. Зоні якось удалося відпроситися в бауера поїхати на кілька днів у відпустку додому. Поїхала і вже до того німця не повернулася. Однак на цьому справа не закінчилася. Почали її шукати, приїхала до нас польська гранатова поліція, але сестра встигла сховатися. Не знайшли її, то забрали з хати маму і тата, завезли їх до Динова і кинули у в'язницю. Сестра хотіла рятувати батьків, але сусіди порадили не зголошуватися:

– Не йди. Побачиш, що вони їх випустять.

Так і сталося. Протримали їх майже два тижні і відпустили. Шукаючи за сестрою, поліція ще довший час не давала нам спокою, з'являлася в різну пору дня, навіть пізно ввечері.

Як тільки батьків випустили, сестра відразу перебралася до села П'яткова і там вступила до УПА. У підпіллі працювала санітаркою під псевдонімом „Ліда", часто перебувала в селі Воля Володзька, також у лісових шпиталях, криївках, допомагаючи пораненим повстанцям і хворим на тиф селянам, який тоді, не лише в нашій околиці, був великою проблемою.

Разом з сестрою працювала Оля Коштовська „Калина", також із нашого села. Про неї написано в книжці „Віра – надія – любов"[1]. Це був дуже важкий

[1] Див. „Віра – надія – любов", за ред. Марії Паньків, Варшава 2001, с. 231-251.

і небезпечний час. Тому що обидві дівчини мали постійний контакт з хворими, й вони захворіли на тиф, але якось, дякувати Богу, з того вийшли, вижили. Сьогодні сестра Зонька живе у Польщі, а Оля Коштовська – в Америці.

Брат Андрій до кінця війни був на примусових роботах у Німеччині. І весь цей час ми про нього нічого не знали. Щойно потім Іван Федак з Павлокоми сповістив нам, що після закінчення війни Андрія, як і багатьох інших українців, москалі хотіли насильно вивезли в Росію чи в Радянську Україну. Але десь по дорозі він утік з транспорту й пішов до УПА. Знаю лише, що мав псевдо „Остряниця" й загинув у бою. Однак де і коли, ми вже про це ніколи не довідалися.

А в нашій Павлокомі поляки щораз частіше почали нападати на поодинокі родини, грабували, знущались, особливо над тими, що мешкали осторонь села. Так сталося, наприклад, з родиною Івана Федака. Лихо не оминуло й нас. Одного дня бандити вдерлись до нашої хати і відразу почали знущатися над мамою. Били її прикладом кріса, штовхали, кричали на неї. Я дуже налякалася, почала страшно верещати та плакати зі страху і жалю за мамою, я ж бачила, як вона терпить.

Розбої і грабунки не вщухали. Бандити видумували собі все нові „забави". До хати Теодора Федака вкинули гранату, яка тяжко поранила його жінку і двох доньок. Найбільше постраждала 14-літня Мінодора, ровесниця мого брата Осипа. Страшенно мучилась, терпіла від ран без надії на порятунок, і до вечора померла.

Від розриву гранати потерпіла тоді також Надія Дзівік. Ми з нею були однолітки. Того дня, ідучи селом, вона почула постріли. Почала втікати, однак до її дому було ще далеко, отже вирішила сховатися у Федаків. Граната поранила її в руку.

В хаті у Федаків велика трагедія. Батько вбитої Міні, так ми її кликали, пішов до священика, о. Володимира Лемця, замовити похорон доні. Але священик йому сказав, що зараз небезпечний час і справжніх похоронів не буде. Порадив зробити труну і закопати біля хати. А як ця біда мине, заспокоїться, тоді й поховають дочку як належить.

Послухав цієї ради батько, вночі зробив домовину, Міню одягли у вишивану суконку й наступного дня мали її ховати. Про все це я добре знаю, бо ми тоді жили недалеко і я бачила Міню, як лежала в труні. Потім бандити здерли з мертвого тіла Міні ту вишивану суконку, а її маму Терезу і старшу сестру Льоню замордували в хаті. Вони обидві були тяжко поранені осколками гранати і не змогли втекти. Тільки Теодор Федак устиг сховатися, тому й вижив.

Весь одяг, що поляки награбували у цій хаті, занесли до Бєльця. Там, у нього, зробили собі бандитський штаб, там також мордували людей. За хатою Бєльця розстріляли родину Коштовських (Йосифа, Анну і доню Марію), жінку Івана Федака і його 14-літню доню Ганю та ще багатьох інших селян. До того штабу позганяли дітей Володимира Трояна з Підливки – Ірку (їй тоді було може вісім або дев'ять років), Орисю (близько чотирьох років), та зовсім маленького, дворічного Івася. Жінку Трояна вбили, а він сховався й вижив.

Там, у того Бєльця, якийсь милосердний бандит ту вишивану суконку, здерту з покійної Міні, дав малій Орисі Троян. Потім, коли ми перебували вже в селі Гута, я бачила її в цій суконці. Дивно це виглядало, бо суконка була на неї завелика. Цей образ залишився у моїй пам'яті до сьогодні.

3 березня 1945 р., ще було дуже рано, польська банда оточила Павлокому. Почали по-звірячому розправлятися з усіма, кого спіткали. Одних цілими родинами гнали до церкви, декотрих до читальні, а ще

інших убивали на місці, у криївках. На дверях хат, у яких жили польські або мішані родини, хтось раніше причепив білі картки паперу. Це був знак, щоб їх не чіпати, що тут поляки.

Наша хата стояла поблизу дороги, що вела через село. Неподалік від нас з одного боку була школа, а з другого мешкав Стефан Вацяк. Тої ночі ми ночували в льосі, бо в хаті було небезпечно, та й вікна нам повибивали. Льох знаходився за хатою. Був міцний, збудований з бетону, зверху присипаний землею і порослий травою та квітами. Позаду був отвір, куди зсипали картоплю. Спереду було двоє дверей, щоб узимку картопля не мерзла.

Мама взяла перини та все необхідне і повела нас, дітей, тобто мене і братів Володимира та Осипа, спати до того льоху. Брат Володимир мав тоді 18 років, а Осип 14. Тато прийшов пізніше, бо мужчини цілу ніч тримали по черзі варту в селі. До льоху я взяла з собою свого маленького песика, якого я дуже любила і жаль мені було його залишити самого в хаті.

Рано, ще досвіта, тато проснувся, вийшов на подвір'я, але зараз повернуся і сказав майже пошепки:

– Від Соколика їде якась банда, аж чорно.

Соколики були вуйками Івана Федака[2]. Жили недалеко від нас на так званій Гірці.

Не минула й хвилина, а бандити вже були коло нашого льоху. Ми чули, як вони носяться по подвір'ю, наче скажені. Почали добиватися до перших дверей – шарпали, копали, ревіли, врешті їх відчинили. Тоді хотіли виламати другі, однак це їм не вдалося. Розлючені, побігли до отвору, відбили діру і хтось із них крикнув:

---

[2] Було двох Соколиків, обидва поляки: Юзеф – одружений з українкою Марією Курись (замордована 3.03.1945 р.) і Ян – також одружений з українкою, Катериною Ланчак. Їхня найстарша дочка Олександра вийшла заміж за українця Михайла Федака (20.08.1901 р.). Іван Федак (6.10.1924 р.) був їх сином.

–Trzeba tam wrzucić granat![3]

– Перейдіть під мур, – тихо сказав нам тато.

Я з мамою підсунулися під одну стіну, а тато і брати під другу. І тут я помітила, що мій песик залишився на середні льоху. Хотіла я його забрати, але не встигла. В цей момент бандити щось вкнули досередини. Не знаю, що то було, однак нам нічого не сталося. Те „щось" спалахнуло полум'ям і швидко згасло. В цей момент мій песик почав дуже скавуліти з переляку. Почули це бандити і знов пробували відкрити двері, а вкінці почали стріляти. Кулі поранли маму в ноги вище колін. Вона стогнала і казала, що їй дуже гаряче.

Вкінці вдерлися досередини, кричали – Wyłazić![4] – а потім почали нас витягати з того льоху. Володимир не хотів вийти, впирався, тоді поляки били його багнетом по голові, по ногах, страшенно покалічили, посікли все тіло.

Мене витяг один бандит і каже:

– Pokaż kryjówkę![5]

А я плачу, кажу, що не знаю про жодну криївку. Пігнав мене на гірку, де були дві хати.

– Szukaj karabinów![6] – крикнув до мене бандит.

Я увійшла до однієї з хат, а там... О, мій Боже! Посередині кімнати лежав вбитий старенький дідусь. Одне око наверх вилізло, всюди багато крові. Я вийшла з хати стала під стіною, і такий страх мене огорнув, що зуб на зуб не попадав. Я сама, а ті бандити бігають, стріляють, крики, просто шал.

– Чи я ще на землі, чи це вже пекло? – крутилось і паморочилось в моїй бідній голівці.

Бачу, женуть мою маму і братів Володимира та Осипа. Володимир був весь у крові, ледве йшов. Мама

---

[3] Треба вкинути там гранату.

[4] Вилазити!

[5] Покажи криївку!

[6] Шукай крісів!

теж мала ноги страшно закривавлені. Я кажу до „мого" бандита, що хочу до мами.

– То idź![7] – відповів, довго не думаючи.

Побігла я до мами. Тата з ними вже не було. Його, ще біля хати, вбив з пістоля Копацький – поляк із сусіднього села Сільниці. Мама знала його прізвище.

Вже біля церкви бачила я Рудавських. Називали їх у нас „до Топиря". Теодор Рудавський ішов зі своєю дружиною і чотирирічним сином. Він забрав хлопчика від жінки, а її повели за церкву й відразу убили. Вона була українкою, а він поляк.

Найстарший син Рудавського Андрій (нар. 1925 р.) уже раніше пішов до УПА. Потім, коли наші робили, у відплату за Павлокому, акцію на польські села Сільницю, Дилягову і Бартківку, – Андрій Рудавський розшукував свого батька. Хотів помститися за маму. На жаль, не знайшов його.

Якраз десь перед тою страшною акцією на Павлокому пішло з нашого села до УПА ще пару інших хлопців. Уже не пам'ятаю їх прізвищ, пригадую лише, що серед них були Петро Потічний та Іван Коштовський. І добре зробили, бо коли б залишились у Павлокомі, то, напевно, попали б катам у руки. А так, дякувати Богу, живуть і донині.

Бандити бігали по селу з ціпами в руках. Заганяли людей до церкви через малі двері, що вели до ризниці, бо великі двері чомусь були зачинені. Перед дверима зробилася калабаня. В тому місці було найнижче, і тому тут зібралося досить багато води. Люди йшли і місили ту воду з землею. Коли нас заганяли, я бачила, як у тій калюжі лежав Володимир Петрович. Його родину називали у нас „до Польного". Володимир Петрович щойно повернувся з примусових робіт у Німеччині. Там захворів на туберкульоз, тепер був

[7] То йди!

дуже слабий і немічний. Тому й не мав сил вийти з цієї калабані. Страшно і водночас жалісно виглядав, коли так лежав, одягнений лише в сорочку й кальсони. Ніхто не спромігся йому допомогти. Донині маю перед очима його безпорадну постать. Врешті хтось його звідти витяг і поклав під плотом. З їх хати в живих не залишився ніхто, а було всіх шестеро – батько, мати, та діти: Володимир, Софія, Мірко й Орест[8].

Коли нас загнали до церкви, там уже було багато людей. Священик відправляв Службу Божу, люди молилися. Мій брат Володимир, страшно покалічений багнетом, упав відразу за лавками і там лежав. Священик о. Лемцьо підійшов до нього, дав йому Святе Причастя. По якомусь часі поляки взяли Володимира попід руки і кудись понесли з церкви. Сам він уже не був спроможний іти.

Потім по черзі заганяли людей до приміщення, де священик тримав фелони. Там усіх роздягали. Коли прийшла наша черга, то вже була там досить велика купа різного одягу. Мама кращу спідницю мала сховану під сподом, а гіршу наверх. Так робило тоді багато людей. Обидві були дуже закривавлені, отже їх не забрали, а і далі кров текла з ран безупинно. Здерли з неї лише хустку. В тій кімнаті сиділо четверо бандитів і дві жінки чи дівки, котрі роздягали людей.

Тоді почали сортувати нас. Спершу випроваджували мужчин. За церквою їх били і мучили, ламали руки, вирізали ножами хрести на грудях, а врешті гнали на цвинтар і там розстрілювали. Потім забирали самітніх жінок і дівчат, а вкінці – дітей: хлопців від 7 років, дівчат від 10 років. Ставили по двоє в рядах, як на прогулянку, і також гнали на цвинтар і розстрілювали.

---

[8] Замордовано батька – Івана Петровича (10.04.1881), матір Катерину з дому Стець (22.04.1891), і дітей: Володимира (23.09.1920), Мирона (4.06.1929), Ореста (1.11.1935) і Софію (18.08.1926). Володимир і Софія щойно повернулися з робіт у Німеччині.

Я з мамою сиділа на лавці. Один з бандитів спитав маму, вказуючи на мене:

– Ile ma lat?[9]

Мама сказала, що вісім. І мене лишив. Насправді я мала вже більше, але мама так сказала, і це мене врятувало. Багатьох моїх ровесниць тоді розстріляли.

Северка Вацяка, сина Стефана і Катерини, так страшно скатували, що він уже не міг іти. Двоє бандитів узяли його під пахви і повели через церкву, мабуть, для того, щоб усі це бачили. Він ледь чутно закричав: мамо, мамо... Мати рвалась до сина, пробувала його рятувати, але бандити її не допустили. Северка відразу розстріляли і кинули додолу. Трохи раніше поляки застрілили також її чоловіка Степана, найстаршу дочку Гелюню і молодшого від Северка сина Володимира. Стефанія Вацяк залишилася з двійкою наймолодших дітей: Осипом – у моєму віці, й молодшою Олею.

В церкві стало вже досить порожньо, залишилися тільки жінки з малими дітьми. Один з бандитів став посеред церкви і щось там почав говорити. Я запам'ятала тільки те, що дарують нам життя і поведуть на українські села.

Вже смеркало, як нас погнали дорогою на Селиська. Коли ми проходили селом повз нашу хату, я вбігла досередини, щоб узяти якесь взуття, бо ми з мамою були босі. Виявилося, що хата була дощенту пограбована, забрали навіть стіл і ліжка. На підлозі валялася тільки солома, викинута з сінників, і позривані зі стін і потоптані святі образи. Я швидко вийшла з хати і приєдналася до групи вигнанців, до мами.

Коли ми дійшли до „Ґуцової скали", так називалося місце на дорозі, яка вела на Диляґову, поляки, які нас гнали, застрілили Розалію Видру і ще двох старенських бабунь – Анну Саджугу і Єву Карпу. Так чинили бандити з тими, хто знемагав від утоми і не мав сил

[9] Скільки їй років?

Стефанія Федак (справа) і її сестра Софія „Ліда".

іти далі. Один з бандитів мав „жорнівку" і поганяв нею кожного, хто залишався позаду. Я весь час тягнула маму за руку вперед, щоб її цей бандит не бив.

З нами йшла дівчина-каліка, Стефанія Вацяк. Вона взагалі не ходила, тільки совалася. Була дуже побожна, чудово вишивала різні речі для церкви. Всю дорогу, аж до Селиськ, її несла сестра Рузя, заміжня за Йосифом Саджуґою. Несучи сестру, Рузя дуже знесилилася і невдовзі від того померла. Осиротила 4-річну доню Марисю. А її сестра Стефанія залишилася живою.

Стефанія Федак і її подруга Єва Должицька.

Гнали нас через Диляґову до Дубрівки. Перед Дубрівкою почалася стрілянина, але, мабуть, стріляли десь у повітря, бо нікого не вбили, ані не поранили. Жінки налякались, почали кричати, й постріли втихли. Нас гнали далі, аж у Селиськах розділили по хатах. Спали ми по кільканадцять осіб на соломі, розстеленій на землі. Дали нам щось їсти, ми трохи зігрілись.

Рано повставали, була неділя. Вночі впав сніг аж по коліна. Хто міг іти, то вже з самого ранку пішов на села Володж, Поруби, Гуту, Ясенів, Нетребку. Хто не міг – бо серед нас було багато босих, а кілька жінок відморозило собі ноги, – тих везли саньми. Серед них були моя мама, пані Олександра Мудрик, одна жінка з Лисаківки, дружина священика Надія Лемцьо – згадую про неї з вдячністю, вона мене навчила писати й читати.

Мама особливо терпіла, бо не досить, що була поранена в ноги, то ще й відморозила їх. Я також ішла боса, але якось ніг не відморозила, тільки пам'ятаю, що дуже змерзла в руки. Взагалі було тоді так зимно, що навіть як сьогодні це згадаю, то все тіло проймає холод. З моєю мамою ставало все гірше, і вже з тої соломи сама не встала. Так і лежала там два дні, аж на третій селяни забрали нас на сани і повезли до пере-

Дівчата з Павлокоми, зліва: Дарія Федак,
Єва Дранка-Должицька, Стефа і Дарія Федак.

хрестя якихось доріг, де вже чекали на нас інші сани і моя сестра Зонька „Ліда" та ще кілька повстанців. З ними був і лікар. Завезли нас до Нетребки, і мене з мамою помістили в хаті Хоростинського, який мав шестеро дітей. Лікар промив мамині рани, забандажував і на другий день її та всіх тих 5 жінок з відмороженими ногами повстанці повезли до Перемишля в лікарню. Я залишилася сама в Хоростинського.

На наш Великдень мама повернулася з лікарні, і ми перейшли до села Поруби, на Майдан до Куцабів. Тут жила тільки вдова з сином і двома дочками. Всі вже дорослі, але неодружені. Мама допомагала в господарстві, а я пасла корів.

Потім ми ще мешкали в Гуті в Осипа Туцького, котрий жив зі своєю мамою і сестрою Марійкою. Два роки ми так мучилися, ховалися, втікаючи в ліси разом з тими людьми. Люди були дуже добрі, допомагали нам, як і чим могли. Разом ми переживали всі лихоліття того часу, коли ні вдень, ні вночі не було нам спокою, нападали то польські бандити, то військо.

Польське військо нічим не відрізнялося від банд, може, лише тим, що було в однакових мундирах. Так тривало аж до часу виселення – до Акції „Вісла".

Іванка Приндяк, Юлія Коштовська і Стефанія Федак в Лісові, 1947 р.

В 1947 р. прийшла нова біда. Вигнання з рідних земель. Це рана, яка не гоїться вже понад п'ятдесят років, ятрить. Цього, може, не відчуває наше молоде покоління, бо, слава Богу, не пережили особисто цієї трагедії. Якщо знають про неї, то тільки з переказів, спогадів дідів, батьків. Це був акт страшної зневаги до українців, нашої історії, запланований акт – нищення нашого майбутнього. Протягом 2-х годин ми мали бути спаковані. Фірманок не давали. Дехто мав ще якогось коня, то запрягав до воза і по кілька родин складали на нього свої клуночки. Дещо брали на плечі і з тими рештками, доробком усього свого життя, вирушали в дорогу. Військо гнало нас через Сян до польського села Вара. Там тримали за огорожею з колючого дроту під голим небом.

Весь час прибували нові і нові групи людей. Здається, по двох днях усіх нас пігнали пішки далі, до Сянока. І тут також тримали нас під вартою в такому таборі під голим небом, на оболоні над Сяном. Однак цього разу вже довше. Десь по двох тижнях, як назбиралося на повний транспорт, повезли нас на „Ziemie odzyskane".

Різдво в Лісові, зліва: Софія Федак з сином Стефанком, її чоловік Йосиф Воробель родом з Поруб, Стефанія, мати Катерина з онукою Любою, донею Стефи.

Щодня дякую Богові за те, що дозволив мені дожити до проголошення незалежності України. Вже відсвяткували десяту її річницю. Так багато жертв зазнав увесь наш народ. Так багато нас замучено, закатовано, вбито. Але ми і далі є!

* * *

Стефанія Федак-Когут, дочка Григорія і Катерини Федак з дому Несторовська, нар. 29.10.1932 р. у Павлокомі. З її сім'ї замордовано батька, братів Володимира (28.03.1926) і Йосифа (18.08.1928). Найстарший брат Михайло (20.09.1919), мобілізований в 1940 р. до Червоної армії, пропав безвісти, а брат Андрій (15.09.1921) загинув в УПА на Любачівщині. Стефанія, разом з сестрою Софією „Лідою" і матір'ю Катериною були виселені під час Акції „Вісла" до Лісова на Ельбльонщині. Одружена з Володимиром Когутом родом із Радави, Ярославського повіту. Тепер живуть у Торонто.

Юліан Федак

МОЯ БАГАТОСТРАЖДАЛЬНА ПАВЛОКОМО

Зараз живу в Австралії, дуже далеко від того місця на землі, де я прийшов на світ Божий, де навчився рідного слова, де в церкві було, як у раю, де до трагічного 1945 р. жила вся наша сім'я. Наша хата стояла на Колонії – присілку, що при в'їзді до Павлокоми з боку сусіднього села Бартківка з польським населенням. На Колонії було кілька хат, переважно польських родин, насланих сюди польською владою уряду Ридза Сміглого, а, можливо, що й раніше, в тридцятих роках. Ми їх називали колоністами.

Мого батька застрілили німці в 1941 р., коли він перепроваджував групу жидів з німецького боку через ріку Сян на схід до більшовиків. Тоді по ріці проходив кордон. Мати овдовіла, залишившись з п'ятьма дітьми, а час був тяжкий і тривожний.

У грудні, перед самим Різдвом 1944 р., на нашу хату напала боївка АК. Страшно побили маму і сестру Стасю. По-звірячому знущались над ними. Мене пощадили. Хату сплюндрували вщент, а пограбоване наше майно кількома фірами кудись повезли. Я чув, що бандити говорили по-польськи, коли в хаті знущалися над жінками і виносили майно на подвір'я. Вони поводились дуже нахабно, зухвало й брутально. Їхні прокльони було чути не тільки в хаті.

Чому вважаю, що цей вчинок був справою рук місцевих польських банд під проводом АК? Зараз поясню. Цей напад на нашу хату був уже другим. Перший ми пережили приблизно місяць раніше, і теж уночі. Тоді застукали в двері, що вели до кухні. Перший з бандитів, переступивши поріг хати (за ним у сінях стало кілька постатей у військових однострояx) з крісом у руках, крикнув:

– Kto tu pędzi samogon? [1]

А саме тоді у нас був Андрій Афтанас, наш сусід, теж мешканець Колонії. Він прийшов на відвідини. Сусід сидів на кріслі біля печі, де молоді (18-20-річні) хлопці з села (наші споріднені) „гнали" самогон на Різдво.

– Та я ні, – тихо відповів Андрій.

І відразу пролунав постріл. Нафтова лампа згасла. Темно, хоч очі виколи. Темряву пронизував розпачливий крик пораненого сусіда. Він стогнав: „Вбили мене, вбили". Озброєні відразу вискочили з хати. Ми чули тільки стукіт їх чобіт. Мама кинулась допомагати пораненому сусідові, але він уже вмирав. Постріл від розривної кулі був смертельним [2].

Усе це я бачив на власні очі, бо стояв за комодом і чув голос, який по-польськи страшив присутніх ще до того, як пролунав постріл. Дещо пізніше ми довідалися, що тоді аківці прийшли до нас не випадково, а з конкретним наміром – убити мого брата Івана. На щастя, його у той час не було в хаті, тому він уникнув смерті. Після другого нападу бандитів на нашу хату односельці забрали нас (маму сестру і мене) з Колонії в село і примістили до родини Шпаків, які на свій страх і ризик опікувались нами у той скрутний час.

Брат Іван до нас не заходив, щоб не накликати біди. Нас трійка (мама, сестра і я) кілька місяців проживали у Шпаків. Це були люди вже старшого віку. Шпак мав

[1] Хто тут жене самогон?
[2] Див. Роман Афтанас, с. 141-142.

понад 60 літ, його жінка – більше 50; вона польського походження. Мали вони сина Андрія. У Шпака з першого подружжя був ще старший син Ілько. Чи мали вони більше дітей – не знаю.

Біда відчувалась на кожному кроці і у всьому: нестача харчів, одягу і скрізь чаїлась небезпека. А зима ставала все прикріша, гостріша, припікали морози та ще над кожною українською хатою нависла загроза, ніхто не знав, чи дочекається ранку. Звідусіль надходили вістки про провокаційні напади польських банд на українське населення в сусідніх селах.

Я не можу в подробицях розповідати про ці події, бо, як 8-річна дитина, мало що розумів. Чув тільки уривки розмов про біду, що нависла над усіма нами. В такій атмосфері терору банд під проводом АК дожили ми до 1 березня 1945 р. Пригадую, що того дня вранці мама послала мене по молоко до 3 чи 4 хати від нашої (Шпаків). Там мешкала родина Пантола. Він польського походження, був одружений з українкою. Їх хата стояла на горбі, звідки відкривався гарний краєвид. Узяв молоко і вже мав відійти, коли почулися постріли. Виглянувши через вікно, я побачив, що старий Шпак[3] (понад 70-літній, споріднений зі Шпаками, у котрих ми мешкали) впав мертвим неподалік від Пантолового подвір'я. Ми вибігли з хати. Раптом хтось із присутніх закричав: „Дивіться, йдуть лавою на село!".

На протилежному узгір'ї, із заходу, до села, навпоперек, наближалося щось подібне до велетен-ського чорного вужа, який підповзав усе ближче. Ми напружено спостерігали за цим і вже скоро стало ясно, що там ідуть сотні озброєних людей. Спершу лунали поодинокі постріли, але згодом вони ставали частішими. Між нами зчинилась панічна метушня. Одні побігли до своїх хат, інші залишилися на Панто-

[3] Ймовірно йдеться про Андрія Шпака (до „Шпака" з „Закуття"), нар. 1871 р., замордованого 3.03.1945 р.

ловому подвір'ї. Я з банькою молока стрімголов побіг униз, вулицею до своїх Шпаків. Мама зі Шпачихою чекали на мене в тривозі.

Стрілянина доносилася з усіх боків. Ми на щось чекали, може, на чудо, але в якийсь момент застукали у двері. Мама зчинила лемент. Її заспокоювала Шпачиха, яка виявилась дуже відважною жінкою. Сховавшись у куточку, я чув гострі, тверезі слова Шпакової, звернені до напасників, які звучали приблизно так: „Czego tu szukacie!? Nic tu nie ma dla was. Niepokoicie tylko porządnych ludzi. My Polacy. Zabierajcie się stąd!"[4]. І ті відійшли. Пізніше ми довідалися, що банда мала наказ оминати хати поляків, які ще не встигли покинути село. Наша господиня користувалась пошаною односельців, як поляків, так і українців. Але, незважаючи на це, групи банд усе частіше й частіше навідувались, і Шпачисі все тяжче вдавалось відігнати їх від дверей хати.

Десь під обідню пору мама наказала нам (моїй сестрі Стасі і мені) йти до діда Андрія Соколика (маминого батька). Він жив на другому кінці села, на т.зв. Горбівці. Ми відразу пішли. Шмигаючи між хатами, чули стрілянину і крики. Зі страху завернули в протилежному напрямку. Утікали вулицею вгору. Зупинились на подвір'ї нашої тітки Романик (на ім'я, здається, Катерина). Вона саме прийшла зі стайні, бо доїла корову. В цю хвилину надбіг, утікаючи від погоні, Андрій Шпак (Шпаків син, у яких ми тепер жили). На бігу крикнув у бік моєї сестри: „Втікайте, бо вас уб'ють!". Постріли та погоня швидко наближались. Ми кинулись до кухні тітки Катерини, де вона поралась зі щойно видоєним молоком. Андрій крикнув уже в котрийсь раз: „Ховайтеся!".

На кухні зібралося чимало людей, яких випадок чи страх зігнав сюди. Тітка вказала Андрієві на піддашшя

[4] Чого тут шукаєте?! Нічого тут для вас немає. Непокоїте лише порядних людей. Ми поляки. Забирайтеся звідси!

хати або до пивниці, що під кухнею, до якого можна було спуститися кількома східцями. Вхід до пивниці був засунений великим куфром з одягом. Андрій, збагнувши, що 6 чи 7 людям запізно лізти на горище, тому скерував: „Ховайтеся в яму". Швидко відсунув куфер. І ледь ми встигли спустись, як почули над головами гуркіт засовуваного Андрієм куфра, а через мить почули крик та стрілянину під стінами хати, потім – крики і чужі голоси вже в кухні. Хтось питав тітку Катерину, де поділись люди, які тут були. Не знаю, що вона їм відповіла, бо цієї ж хвилини пролунав постріл, цим разом – над нашими головами в кухні. Ще кілька хвилин було чути метушню над нами, а назовні хати – постріли і погоню за кимось. Врешті крики і стрілянина віддалились. Залягла смертельно-гнітюча тиша. Час від часу звідкись ще доносились постріли, але вже не в нашому безпосередньому сусідстві. Ми ще кілька годин сиділи в темряві, без свіжого повітря. Назовні не було як вийти, бо над нами куфер тримав влаз до криївки.

Пізно ввечері, а, може, вже була ніч, я підсунувся до входу і відчув на руці липку вогкість. Виявилось, що це була кров. Хтось, з присутніх при запаленому сірнику зауважив, що кров скапує сюди зверху – крізь шпари в підлозі. Нам всім стало ясно, що нагорі когось убили. У темряві ми просиділи ніч, мабуть, там і подушились би, якби хтось з уцілілих сусідів-українців не почув уранці наш стукіт у підлогу. Не пам'ятаю, хто нас урятував. Ледве живими повилазили наверх. Тут я побачив жахливу картину, котра врізалась у пам'ять на все життя. Під однією зі стін, на широко розставлених ногах, стояла тітка, тримаючи в руках скіпець, заповнений кров'ю з молоком, а в її голові, на висоті очей, величезна діра від пострілу.

Страх гнав нас звідси, кожного у свою діру, аби тільки зберегти життя. Тоді нам здавалось, що Всевишній забув про своє творіння – людину, і з цього користали у змові дідько з костухою. Вже розвидні-

лося. Я з сестрою побігли до нашого діда Соколика. За першим поворотом при доріжці лежав Андрій [5]. Здавалося, що він спить. Його голова була відхилена набік, а на чолі чорніла діра. Нас урятував, а сам не встиг! Ми погнали вниз вулицею. Майже на кожному подвір'ї лежав убитий, а часом і кілька – старі й молоді, жінки й чоловіки. Ми не плакали, не розпачали, лиш бігли, а в легенях пекло від болю. Сестра тягнула мене за руку: швидше до діда, бо там порятунок. Хотілось заплющити очі, щоб не бачити цих жахливих картин, творцем яких було зло, що вселилось у людську постать – в наших сусідів-поляків, теж християн.

Все навкруги пройнялося страхом, скавучали собаки, нявчали коти, яких не встигли застрілити разом з їх власниками. Дорога до діда була така довга і далека... Ми постійно натрапляли на бандитські застави, яких розставили по селу, щоб ніхто з уцілілих не втік. Обминаючи застави, по крутій дорозі між спорожнілими хатами ми дійшли, але не до діда, а до церкви, що посеред села. Не знали ми, що з нашою мамою. Про брата Івана навіть не згадали. Сюди втікали всі, хто пережив перший удар, розраховуючи на те, що Божий храм захистить. Тут з односельцями нам довелось пережити решту дня та ніч.

Святиню, повну людей, вдалось закрити ще перед наступом на неї. Тепер, по багатьох роках, думаю, що бандити спеціально не поспішали з атакою на церкву, мабуть, вичікували, щоб якнайбільше уцілілих там зібралося. Церква у Павлокомі мурована і, як на мою дитячу уяву – величезна. Насправді вона вміщала від сили 100 або й 200 осіб. Побудована з початком XX ст. замість дерев'яної, що згоріла. Тої трагічної ночі в ній зібралось так багато людей, як ще ніколи раніше.

---

[5] Був це Андрій Шпак, син Івана і Вікторії з дому Віхта (польки з с. Дубрівка), нар. 21.03.1922 р. Див. спогад Ірини Коляси, с. 144. У книжці П. Потічного подано, що Андрія Шпака замордовано 21.03.1945 р. Див. *op. cit.*, с. 273.

Я вмостився на казальниці. Сестра подала мені якесь накриття. Там я і ще якийсь хлопць пробували заснути. Не пам'ятаю ні лиця, ні прізвища його. Також не знаю, чи вдалось йому врятуватися.

Всю ніч у церкві правилась Служба Божа. Відправляв о. Лемцьо. Одну Службу Божу кінчали і починали другу. Може, для того, щоб не дати бандитам нагоди ввійти всередину. Народ весь час співав святі пісні та молився вголос під проводом о. Лемця. Так тривало майже до світанку. Мене морив сон, але тому, що був змордований пережитим, заснути у розспіваному натовпі мені не вдалося.

А вранці почалося..! Ззовні церкви долинали погрози, що вкинуть гранати досередини, коли не відчинимо дверей. Вибухи і постріли тепер було чути безперестанку. В церкві люди вже виразно відчували небезпеку. Тут панували паніка і безпорадність, які заглушувалися риданнями дітей і жінок. Мужчини стояли як скам'янілі. Деякі спаралізовані страхом люди божеволіли. Я, як багато інших, заціпенів від страху, навіть плакати не міг. Сестра весь час крутилася біля мене. Теж була дуже стривожена. Гуркіт у двері невпинно наростав.

Хтось крикнув, що двері вже не витримали, пустили. Через те, що головні двері не піддавалися натиску, бандити вдерлися зі сторони захристя. Там розтрощили менші дверцята. З казальниці я побачив, як вдерлися кілька мужчин у чорних шкіряних куртках та в офіцерках (чоботи з халявами), одні з пістолями, інші – з крісами. Вони кинулись до священика, котрий стояв на сходах перед вівтарем, тримаючи в руках дароносицю. Один з нападників з піднесеним угору крісом крикнув до отця щось приблизно таке: „Rzuć to! Rzuć! To ci i tak nie pomoże!"[6]. Я скам'янів, почувши таке, бо від мами знав, і був вихований так, що священик – це свята людина і ніхто не сміє піднести руки на богослужителя.

[6] Кинь це! Кинь! Це й так тобі не поможе!

З цього моменту вже ніщо не було в силі стримати озвірілих нападників. Вони кинулись на о. Лемця. Падаючи від удару, він і далі продовжував молитися вголос. Його поволокли через захристя назовні. Десь через хвилину пролунали постріли. В церкві зчинився страшний зойк, лемент, ридання.

Відтепер події розвивалися дуже швидко. До церкви вдерлося багато озброєних і почали... Я побачив, як один з них вступив на сходи перед вівтарем і грізним голосом промовив приблизно (бо по стількох роках докладно вже не пригадаю) так: „My, Armia Krajowa, przyszliśmy tu, by pomścić śmierć Polaków pomordowanych przez was na Wołyniu" [7]. Сказав він також, що назва Павлокома відтепер буде перемінена на Wacławówka. Потім наказав мужчинам перейти на один бік церкви, а жінкам з малими дітьми – на другий. І що тут почалося... панічна метушня, шарпанина мужчин з напасниками, жінки і діти плакали.

Я бачив, як виводили юнаків і страшно били прикладами та палицями. Пригадую, що деякі бандити були озброєні палицями, вилами та іншим сільським знаряддям. Пам'ятаю, як з непокірних катованих хлопців стікала кров по стінах церкви, по долівці. Знущалися над ними та били доти, поки ті трималися на ногах, а як хто впав – витягали назовні. Всіх мужчин забрали з церкви. Так само, як і інші, я ще не знав, куди їх виводять, не знав, що це їхня остання дорога – на цвинтар, бо там їх розстрілювали.

Пам'ятаю тільки, що сестра вже не відпускала моєї руки та розглядалась за порятунком. Врешті зауважила когось (теж з нападників) із сусіднього села Дилягова і благала цього чоловіка. Казала до нього, що ми поляки, що мамин батько – це Андрій Соколик – відомий в околиці, що ми випадково тут опинилися і т. п. Той, перервавши пояснення і благання сестри,

[7] Ми Армія Крайова. Ми прийшли сюди, щоб помститися за смерть поляків, замордованих вами на Волині.

Юліян Федак з дружиною Ніною і внучками, Сідней.

зашепотів до свого колеги, і нас вивели з церкви. Як ми потрапили до діда – не пам'ятаю, а в сестри не питав, тому що забагато довелось пережити тоді. Можливо, що вона дістала якусь посвідку, бо їхні застави не дозволяли нікому відлучитись від церкви.

Потім з мамою, яка врятувалась, утікаючи зі Шпачихою до свого батька Соколика, ми мешкали півроку в якійсь спорожнілій хаті. Тут нам довелось пережити ще одну велику біду, яка сталась 20 вересня 1945 р., коли наше село було спалене через УПА. Це була відплата за польську акцію на Павлокому. Тої ночі, втікаючи з натовпом людей із села, по дорозі у напрямку Динова, я загубився від матері. З того часу майже 2 роки жив між чужими. Спочатку під опікою діда Соколика, вірніше, його жінки, бо дід був у тяжкому стані, хворів, 73 роки. Усередині 1947 р. забрали мене з Динова до Селиськ, звідки я мав повернутися до рідних.

Про маму і сестру довший час люди говорили, що обидві вбиті під час нападу УПА. Пізніше виявилось, що брат Іван, учасник цієї акції, забрав їх із собою.

[8] Див. с. 14.

В Селиськах мені пощастило зустрітися з сестрою Станіславою, і вона мене забрала з собою на Долішній Шльонськ, куди вони з мамою були вивезені під час Акції „Вісла". Брат залишився в лісі у рядах УПА[8].

Тут, на Долішнім Шльонську ми жили в містечку Дзєржоньові до 1956 р. Після закінчення школи я відійшов з дому. Понад 22 роки пропрацював, з них 17 літ у геології.

Брат Іван був заарештований і військовим судом у Ряшеві засуджений на 10 років тюрми. Мати по тяжких пережиттях хворіла, потім була паралізована і в 1976 р. померла. Станіслава померла в 1994 р., залишивши доньку Дарію (виїхала до Канади), та сина Мирона – живе з жінкою в Польщі.

Після втечі з Польщі – це був кінець 1980 р., час народження „Солідарності" – я опинився на Заході. Через Відень, як біженець, прибув у 1981 р. до Австралії, де живу донині.

Ось таке мені, 8-річному хлопчикові, довелось пережити і чудом уціліти. А мої ровесники, яких тоді замордовано, лежать на цвинтарі.

Страшні рани Павлокоми. Чи колись загояться?

* * *

Юліян Федак, син Михайла й Олександри з дому Соколик, нар. 4.04.1936 р. у Павлокомі. В його сім'ї було п'ятеро дітей: Андрій (помер ще маленьким); Володимир (1922 р.), помер з голоду в 1941 р. у Мурманську СРСР, куди був вивезений після совєтської мобілізації в 1940 р.; Іван (1924), служив в УПА пс. „Гордий", і сестра Станіслава (1926). Закінчив Вроцлавську Політехніку та геологічні студії в Кракові. У 1980 р. виїхав до Австралії, живе у Сиднеї. Сестра Станіслава померла у 1994 р. в Польщі. Брат Іван, який найбільше причинився до популяризації трагедії Павлокоми, помер нагло в 1999 р.

Анєля Чорна
(з дому Карпа)

„НЕ ХОЧУ МАТИ ТВОЄЇ КРОВІ НА СВОЇХ РУКАХ"

Не мушу напружувати пам'яті, щоб відшукати в її тайниках споминів про трагічні події, які довелось мені пережити 60 років тому в Павлокомі. Вони самі виринають з пам'яті, як тільки про це подумаю.

Останні дні лютого, початок березня 1945 р., в селі дуже тривожно, щораз частіше нападають польські банди. Нема спокою ні вдень, ні вночі. Від запалювальних куль загорілася сусідська хата, подібне могло статися і з нами. Тому наша мама – Єва Карпа – взяла мене і 5-річного брата Івана і повела нас до церкви. Так зробило багато односельців. Люди просто вірили, що тут будуть у безпеці. Цілу ніч ми перебули в церкві, а раненько пішли до тітки Розалії Ланчак.

Те, що побачили, було страшне – тітка лежала поранена в праву руку, праву ногу і живіт, а її дочка Зося мертва в сінях. Тітка розповіла нам, що тут сталося. Минулого дня на них напали поляки, саме тоді, коли вони виносили з хати до пивниці перини, подушки, одяг, розраховуючи на те, що коли згорить хата, то хоч щось уціліє. Бандити вбили Зосю. Побачила це тітка і кинулась до них з розпачливим криком:

– Ти, клятий ляше, вбив мою дитину, вбий і мене!

І бандит вистрілив у неї. Тітка була тяжко поранена. Ми хотіли їй допомогти, але вона нас зупинила криком:

– Утікайте, бо ще вас уб'ють. До кого ж повернуться мої діти?![1]

І я з мамою та братом, вискочивши з хати, побігли назад до церкви. Священик саме відправляв Службу Божу. Збирався причащати людей, які вже висповідалися, але в цей момент вдерлися поляки і відразу кинулися до священика.

– Zostaw to![2] – наказали йому поставити ,,найсвятіші тайни".

– Я на те висвятився, щоб їх тримати, – відповів їм о. Лемцьо.

Бандит зухвало погрожував священикові, казав, що він теж може бути святим, теж може тримати чашу. Після цих слів вирвав чашу з рук священика й поставив її на престолі. Отець Лемцьо звернувся до людей зі словами:

– Нехай вас усіх причащає Бог, бо мені вже не дають цього чинити.

Священика забрали від престолу і вивели з церкви. Він був одягнений як до Служби Божої. Церква відразу мовби осиротіла. Після цього поляки забирали людей до ризниці і там здіймали з них кращий одяг, скидаючи його на купу. Роздягли й мене, мою маму, а брата тільки роззули.

Потім усіх людей, які були в церкві, поділили на дві групи. Праворуч зігнали дітей від 8 років, старших людей, хлопців і дівчат. Ця група була приречена на смерть. Ліворуч стояли жінки з малими дітьми віком до 8 років. Вони мали залишитись живими.

---

[1] Розалія Ланчак з дому Шпак (нар. 1894), жінка Олекси Ланчака, померла від ран. Її доню Софію (19.05.1930) застрілено, а сина Ярослава (14.04.1922) поляки замордували, як повертався з примусових робіт у Німеччині.

[2] Залиш це!

Мене забрали на правий бік. Тут дітей поставили вздовж стіни одного за одним по двоє. Нас мали виводити на цвинтар, де вже були викопані дві чи три ями. Над ними стріляли людей, і вони падали в ями. Не всі вмирали відразу від пострілу. В яму вкидали і поранених, а дехто кидався туди зі страху. Наповнені ями засипали землею. Люди казали, що потім ще три дні земля рухалася і кров текла.

На щастя, я на цвинтар не потрапила, бо почала дуже плакати. Хотіла до мами. Мама підійшла до поляка і просила, щоб він мене відпустив. Той слухав невдоволено, курячи цигарку. Перервав мамині прохання, вдаривши її з розмаху рукою в лице. З закривавленим обличчям мама ще раз наважилась підійти до того бандита. Знову просила відпустити мене. Поляк різко зняв шкіряну рукавицю і знову з розмаху вдарив маму. Поруч стояв ще один поляк, приглядався, і врешті спитав, за що той б'є жінку.

– Ona chce, żebym oddał jej jakąś dziewczynkę. A ja co, wziąłem ją sobie?[3] – обурено виправдовувався той, який ударив маму.

– Wypuść ją. Niech idzie do matki[4], – сказав до нього цей другий. Той, що вдарив маму, пішов по церкві, приглядаючись до дітей. Підійшов до мене і каже:

– Idź do swojej matki! Nie chcę mieć twojej krwi na swoich rękach[5].

Наблизившись до моєї мами, сказав, щоб мене сховала, бо прийде інший і знов забере. Той поляк був з нашої колонії.

Мама сховала мене під лавку, а люди заступили. Так я залишилася живою.

Мій брат захотів у туалет. Поляк сказав, щоб пішов у туалет у церкві, але інший наказав, що тре-

[3] Вона хоче, щоб я віддав їй якусь дівчинку. А я що, взяв її собі?
[4] Випусти її. Хай іде до матері.
[5] Іди до своєї матері! Не хочу мати твоєї крові на своїх руках.

ба його вивести. Я вивела брата за дзвіницю і тоді побачила, як під ринвою священика били ціпами. Він був обкручений колючим дротом. Одяг на ньому роздертий, він дуже стогнав від болю. Поляки кричали, щоб священик сказав, де заховав майно. Потім отця привели до церкви. Його жінка, побачивши, в якому він стані – скатований і весь закривавлений – зомліла. А вона була вагітна.

Потім усіх людей, які ще залишились у храмі, вигнали з села в напрямі лісу. Ми йшли босі, шкарпетки вже подерлися, бо земля була мерзла. На снігу залишалися сліди крові. Тих, хто відставав, били і вбивали. Мені теж дісталось за те, що коли мама з братиком падали, я їх пробувала підіймати.

Прийшли в польське село Дубрівку, а звідти, так ми думали, нас мали загнати до Сяну й потопити. Але так не сталося. В наступному селі, вже українському – Селиськах, люди повиходили з хат, поприносили нам хто що міг з одягу і позабирали до себе. Ми були змучені дорогою, діти дуже плакали. Я з мамою і братом опинилися на приходстві у священика. Нас нагодували, і ми пішли далі по селах. Сільські ради наказали мешканцям, щоб нас годували і приймали на нічліг. На довше ми зупинилися в Жогатині. Ходили по людях, просили допомоги. У тому селі мама віддала мене до одного господаря пасти худобу, а сама з моїм братом пішла до інших людей теж пасти корів. Працювали за шматок хліба, аби вижити.

Коли людей з Жогатина переселювали в Україну, нас, павлокомців, також погнали на Схід. Так ми потрапили в село Лошнів Теребовлянського району, що на Тернопільщині. Ми нічого не мали. Дали нам 2 ложки і 2 миски. Мама десь знайшла старий баняк, шматками позатикали діри і варили їжу. Коли треба було попрати одяг, то сиділи голі, поки висохло. Всі були дуже виснажені, ще й кинулись на нас воші.

„...дітей поставили вздовж стіни, одного за одним по двоє. Нас мали виводити на цвинтар, де вже були викопані дві чи три ями" Однак Анєлю Карпу в останню мить урятував добрий поляк, який сказав: „Іди до своєї матері. Не хочу мати твосї крові на своїх руках!". Пам'ятник жертвам Павлокоми, серед яких понад 60 дітей. Фото Мирослава Купича.

В чому ходили, у тому й спали, а спати не було на чому. Мама поставила чотири камені і на них поклала двері, а зверху притрусила соломою. Так ми на них спали. По дрова ходили далеко в ліс. По сусідніх селах я жебрала. Люди допомагали, давали хто що міг, але небагато могли, бо самі бідували, такий був час.

Анєля Карпа-Чорна, фото авторки.

Знову я пішла пасти корів, а коли прийшла зима, ходила з мамою по людях молотити збіжжя. Так заробили трохи зерна. Мололи його на жорнах і пекли пляцки. Потім я їздила до Львова у 1947-1948 рр., купувала там баняки і в Тернополі їх продавала, щоб заробити на шматок хліба, а може й на сорочину собі та братові.

Згодом ми перебралися в село Кровинка у Теребовлянському районі. Тут я вийшла заміж і проживаю донині. В мене дві доньки – Люба і Леся. Вони зараз живуть у Бережанах. Маю чотирьох онуків – Олександра, Оленку, Юрчика й Олежика та маленького правнучка Назарчика.

Дякую за них Богові й благаю, щоб час, у якому їм доведеться жити, був наповнений миром, любов'ю і згодою.

* * *

Анєля Чорна, дочка Єви Карпи з дому Ланчак (до „Тимка"). Врятувалася з мамою і братом Іваном, переселена в Україну, живе в селі Кровинка біля Теребовлі, замужем за Степаном Чорним.

Ольга Червінська
(з дому Коштовська)

„ШКОДА ЩОБ ТАКА ГАРНА ПОЛЬКА ПОМЕРЛА"

Село Павлокома невелике і небагате, розкинуте між двома узгір'ями. Гордістю нашого села був Народний дім, у якому містилася читальня „Просвіти" ім. Тараса Шевченка. Там щороку відбувались шевченківські святкування, в яких брали участь молодь і старші. Однак, щоб улаштувати концерт чи виставку, треба було за кожним разом одержати дозвіл від польської влади, яка завжди краще знала, що для нас добре, а що нам зашкодить, яку пісню співати чи який вірш продекламувати.

Були в селі також своя молочарня і кооператив. Молились ми у своїй церкві св. Покрови. На жаль, українські священики не мали щастя загріти місця у Павлокомі надовше. Про це старанно дбав польський уряд. Наші священики були зі своїми родинами. Навколо їх дітей, сестер, братів гуртувалась молодь, яка тягнулась до знань, до освіти.

Пам'ятаю студентів з нашого села, які вчилися в гімназії у Перемишлі: Андрія Мудрика (пізніше став директором „Маслосоюзу" у Львові) і Володимира Афтанаса. Вони обидва потім вступили до Українських Січових Стрільців. Пригадую теж Петра Потічного. За совєтської влади вчителював у нашій школі, страчений більшовиками в Добромилі[1].

У Павлокомі НКВД арештувало 16 чоловік, 8-х було замордовано або пропало безвісті, серед них Надія Коштовська.

В нашому селі дбали і плекали все, що українське, люди були свідомі того, хто вони. Тому для поляків з навколишніх сіл наше село було як скалка в оці. В Динові була українська греко-католицька церква св. Юрія. Завжди на празник з Павлокоми йшла процесія до Динова через польське село Бартківка. Переважно на зворотньому шляху, коли ми вже вертали з Динова, бартківці нас обкидали камінням. Скаржились ми до польських влад у Динові, але не помагало. Нам відказували: не ходіть, мовляв, тими походами, бо ж самі провокуєте поляків до такої агресивної реакції.

В 1939 р. з приходом Червоної армії совєтсько-німецький кордон проходив на Сяні, і наше село опинилося в УРСР. Совєти вивезли кілька родин польських колоністів. Також було заплановано вивезти ціле село, але не встигли. Коли 22 червня 1941 р. в Павлокому прийшли німецькі війська, наше життя не стало кращим. Німці забирали молодь на примусові роботи до Німеччини. Тоді теж з нашого села заарештували 9 осіб і забрали до Освєнціма, звідки ніхто з них уже не повернувся.

---

[1] Петро Потічний, син Йосифа і Катерини Федак, нар. 11.05.1903 р. закінчив 5 років гімназії та польську підстаршинську школу. В 1927 р. перейшов на греко-католицький обряд перед шлюбом з Олександрою Федак. За це був шиканований поляками. Арештований НКВД в 1940 р. і розстріляний в червні 1941 р. біля Саліни недалеко Добромиля. Батько проф. Петра Потічного, автора книжки *Павлокома 1441-1945. Історія села*, Торонто – Львів 1991.

Петро Потічний серед курсантів підстаршинської школи польського війська. Верхній ряд, другий зліва, 1934 р.

Ще пам'яттю повертаюся в 1942 р., а саме – 14 жовтня. Тоді поляки замордували нашого вчителя Миколу Левицького. Розправились з ним жорстоко за те, що мав великий вплив на молодь, учив її, усвідомлював. В його хаті була велика бібліотека, якою користувалось усе село. Особливо молодь любила до нього приходити.

На полях Динова у 1943 р. замордовано Івана Карпу. Він також дуже активно займався культурно-освітньою діяльністю. Роком пізніше загинули Євгенія Коштовська-Троян та Іван Шпак. Особливо активно розпочалось винищування українців з відходом німців у 1944 р. Поляки перебрали владу в свої руки, почували себе безкарно. Тоді замордували Андрія Афтанаса.

В ніч з 2 на 3 березня 1945 р. сталося страшне лихо. Наше село було оточене. Люди вже напередодні відчували недобре, коли місцеві поляки покидали село.

Наша родина: мама Анна Коштовська, з дому Бєлєц, бабця Розалія і ми діти: я, найстарша, молодша сестра Юлія, брат Іван Назар і молодша сестра

Марія – на ніч сховалися в криївці під нашою стодолою. Вранці, 3 березня, вийшли з криївки і вирішили перебратись до діда (мамин тато був поляком). Бабця з татом не хотіли йти, і їх замордували. Тата зрадив сусідський хлопець – поляк. Вказав, де знаходиться наша криївка. Батька звідти витягнули і вилами забили (закололи), потім, ще живого, кинули в яму на цвинтарі. По кількох роках ми довідались про це від однієї польки, котра жила з нами по сусідству, неподалік цвинтаря.

Цього страшного ранку АК і польські жителі села зганяли наших людей до церкви, де наш парох, отець

Родина Бєльців і Коштовських.
Сидять зліва: Катерина Бєлєц з сином Владзом,
Катерина Бєлєц з внучкою Катериною Мудрик,
моя сестра Юлія, Ян Бєлєц, Бєлєц (ім'я не встановлено),
брат Іван, мама Анна Коштовська і я, Ольга Коштовська.
Стоять зліва: мій вуйко Станіслав Бєлєц
і батько Йосиф Коштовський, 1932 р.

Родина Коштовських, зліва: моя мама Анна, Юлія, Павлина Басараб з Марією на руках, Іван, і батько Йосиф.

Володимир Лемцьо, відправляв Служби Божі одну за другою, причащав людей. До церкви увійшов аківець і наказав священикові перестати відправляти. Представився: „Jestem porucznik Wacław. Mam zrobić z wami porządek"[2]. І зробив! Священика випровадили і за церквою розстріляли.

З мужчинами почали розправлятися відразу в церкві. Їх жорстоко там побили, а потім повели на цвинтар і також постріляли. Жінок з малими дітьми вигнали з села. Між ними була ймость Надія з двома синами і мамою о. Лемця. Вона була вагітна.

В той час ми з мамою сиділи на стриху у мого діда. З нами там також знаходилась родина Ланчаків (їх було п'ятеро). Ми чули все, що діялось, бо хата діда була четвертою від церкви.

Мій дід поляк, а бабця українка. Вуйко Станіслав Бєлєц (Сташко) – мамин брат – жив у Динові, де мав крамницю. І так сталося, що саме в той час був у Павлокомі. Хотів охоронити своїх батьків і нас. Поляки із сусіднього села розпитували в нього, чи ми часом не сховані в хаті у діда. На що вуйко впевнено відказав:

[2] Я є поручник Вацлав. Маю зробити з вами порядок.

Моя родина на фото з 1942 р.
Сидять зліва: батько Йосиф Коштовський,
бабця Розалія Бєлєц, замордована на 72 році життя,
мама Анна і сестра Марія, замордовані 5.03.1945.
Стоять: Юлія, брат Іван, Йосифа Коштовська,
дочка Петра, та я, Ольга.

„Gwarantuję, że w tej chacie nikt się nie schował"[3]. При цьому йому погрожували: „Jeśli znajdziemy tam kogoś, zapłacisz za to swoim życiem. Rozumiesz?"[4]

Там, на стриху, ми пересиділи до вечора, настрашені баченим, почутим, голодні і змерзлі. Якось перебули ніч, а коли почало світати, наша мама випровадила Ланчаків до стайні і сховала під жолобом. Поляки з навколишніх сіл вже вийшли з нашого села, залишились тільки бандити павлокомські. Вони, як ті стервятники, ганяли по селу і вбивали, кого ще знайшли живим. Увечері кілька осіб зібралось коло

[3] Гарантую, що в цій хаті ніхто не сховався.

[4] Якщо знайдемо там когось, заплатиш за це своїм життям. Розумієш?

хати Бельця, щоб організувати спробу дістатись через ліс до українських сіл. З ними також пішов мій брат Іван. Намовляв нас з сестрою йти з ним, але нам було жаль залишати маму із нашою малою сестрою. Вуйко обіцяв мене з сестрою перевезти у безпечне місце. Але наразі це було неможливим, бо він був змушений повертатись у Динів. Його жінці, українці, загрожувала небезпека. Ми з сестрою сховались у ліжку, на якому лежав поранений у ногу наш дід. Небезпека і далі кружляла над нами.

Місцевий поляк Юзьо Коцила прийшов по нашу маму, викрикуючи: „To żona ukraińskiego nacjonalisty, trzeba ją zniszczyć!" [5]. Тоді також забрали і мою бабцю. Дідо дуже просив, щоб її залишили. Казав: „Не забирайте мою жінку. Ми прожили з нею 55 років, не робіть нам такої кривди". Поляк йому на те: „To po co brałeś Ukrainkę? Teraz masz" [6].

То був судний день. Тоді забрали мою маму, бабцю, сестру Марусю і сусідку Софію Федак з донькою Марусею. Коли їх вели на розстріл, постать моєї сестрички у поляків викликала якийсь ніби людський відрух, хотіли вернути її: „Taka ładna dziewczynka. Szkoda żeby taka ładna Polka umarła" [7].

Сестрі тоді було лише 11 років. На це вона відказала їм: „Забили ви моїх родичів – мені теж нема чого жити". Після цього завели їх за стодолу і розстріляли. Усіх п'ятьох поховав вуйко Сташко. Він урятував багатьох наших людей. Потім поляки і його розстріляли, назвавши „banderowskim zbójem" [8].

Увечері, коли вже стихло, знову зібралось у Бєльця кілька наших уцілілих. Я з сестрою Юлею і Ланчаками теж приєдналися до них. Нашим провідником був Стефан Мудрик. Він добре знав ліс. Обіцяв нас безпечно

---

[5] Це жінка українського націоналіста, треба її знищити.
[6] Навіщо ти брав українку? Тепер маєш.
[7] Така гарна дівчинка. Шкода, щоб умерла така гарна полька.
[8] Бандерівським бандитом.

Мій брат Іван Коштовський „Назар", стрілець сотні „Громенка".

провести. В той день, коли ми залишали село, випав сніг. По дорозі бачили трупи. Ліс був невеликий, але ми блудили, по кілька разів вертали на те саме місце, і лише над ранок дійшли до села Явірник. Під лісом стояло п'ять хат, але в них нікого не було. Тоді ми пішли в село, де нас люди обігріли і нагодували.

В Явірнику зупинились ненадовго. Ланчаки і я з сестрою пішли у село Мутвиці. Люди тут були дуже бідні, не мали де нас примістити, а була зима. Хтось порадив нам іти до Котова. В тому селі нами заопікувалася зв'язкова „Кейда" (Катерина Дитиняк). Вона розмістила нас у порожній школі. Ланчак був шевцем, латав взуття людям і так заробляв на прожиток. Ми з сестрою почали розпитувати, чи не чув хтось бува про нашого брата. Ми не знали, де він, і найважливіше – чи ще живий.

Вирішили йти до села П'яткови на станицю до „Мороза", куди раніше я з братом носили штафети. Тепер станичною була там Софія Федак „Ліда". У той час брат розшукував нас у Мутвицях. Йому сказали, що ми в П'ятковій, і так знайшлися. Дуже тішились, коли зустрілися всі разом.

Навесні 1945 р. брат вступив до самооборони, пізніше до сотні „Громенка". Мав псевдо „Назар". Нас із сестрою взяли варити їжу для стрільців, а згодом ми стали працювати у підпіллі санітарками. Мені дали псевдонім „Калина", а сестрі – „Зірка". Ми переважно квартирували по околишніх селах.

У 1946 р. настав для нас дуже тяжкий час. До нашого санітарного пункту почали привозити стрільців, хворих на тиф. Однак тиф не перебирав. Атакував навмання. Ми з Софією Федак „Лідою" теж захворіли на цю страшну хворобу і не мали де подітися. Ніхто не хотів прийняти до хати такого хворого. Кожний боявся тифу. Нас відправили до рідних – „Ліду" забрала її мама, а мене сестра.

Якраз у Волі Володзькій розквартирувалася сотня „Бурлаки". Лікарем в цій сотні був Богдан Гук „Скала". Він уже перехворів на тиф. Під час хвороби лежав у лісі в колибі, тепер у це місце запровадив мене з сестрою. Сестрі наказав, щоб я лежала, і не давала мені нічого їсти, лише пити переварену воду. Я була в дуже важкому стані і не розуміла, де я і що зі мною діється. Так я пролежала більше тижня. В той час військо проводило облаву і саме в тому лісі, де ми переховувались. Сестра, довідавшись про небезпеку, прибігла, щоб мене забрати. Сховались ми біля потічка, понад яким вилась стежка. Нею вже йшли поляки. Ми їх бачили, а вони нас – ні. Знайшли лише пусту колибу і спалили її.

Нам із сестрою тоді пощастило. Я була свідома того, що вона мене врятувала від смерті, немов мій ангел-хоронитель, опікувалася мною, коли я була хвора, берегла мене від нещастя в час небезпеки. Після тої облави ми повернулися в село. Попросили одного господаря, щоб дозволив нам сховатися в його стодолі. Він не лише дозволив, а навіть давав нам їсти.

Та лихо не спало. Невдовзі захворіла на тиф і моя сестра. На той час я вже видужувала і могла її доглядати. Пригадую, як одної ночі Юля, будучи в критичному стані, почала гірко плакати. Крізь сльози з великим жалем, у розпачі промовляла: „Я ж така молода, мені ще б жити, чому ніхто не хоче мене рятувати!?". Я почувала себе найнещасливішою. Поруч лежала моя тяжко хвора сестра, а я не була спроможна їй допо-

могти. Гнобили мене різні думки: що, може, вона має жаль до мене, що через мене захворіла і мусить умирати. Але сумні роздуми раптом перервала Юля. Своїм благальним кволим голосом вона просила покласти їй щось зимне на живіт, бо там її дуже пече. Я не могла серед ночі будити людей, щоб знайти щось зимне. Вирішила піти нагребти землі і, зав'язавши в хустку, приклала до живота сестри, а сама почала благально молитись до Матінки Божої. Лише на неї надіялась, що мене почує і врятує сестру.

Молилась і плакала. Обіцяла Матінці Божій, що вже ніколи і нічого не буду в неї просити, лише, щоб ще цей єдиний раз почула і допомогла моїй сестрі видужати. Тоді лише життя сестри мало для мене вартість. І сталося чудо – моя молитва була почута. Вранці я вийшла зі стодоли і пішла до хати по воду для сестри. Саме в той момент попри хату пробігала провідниця „Офелія"[9]. „Бери сестру і втікай до лісу. Польське військо проводить облаву" – крикнула до мене і помчала далі. Я швиденько зібрала Юлю і клуночок, який ми завжди мали з собою. Голодні і невмиті втекли до лісу. Там я поклала сестру, а сама присіла біля неї. По кількох годинах сестра попросила пити. Неподалік було джерело. Але чим набрати води? Я зачерпнула її в пригорщі й бігла до сестри, щоб встигнути їй хоч кілька капель донести.

В лісі почулася стрілянина. Біля нас упала куля і почала горіти суха трава. Я схопила сестру і потягла її в картоплю, що росла під лісом. Нас помітили. Два жовніри підійшли і наказали йти на галявину. Один з них, старшина, запитав, чому ми в лісі. Я відповіла, що всі люди втікали, то й ми теж. Сказала ще, що

[9] „Офелія" – Оля Ханас, провідниця жіночої мережі IV-го району надрайону „Бескид" (м.ін. села Улюч, Грушівка, Яблониця, Володж). В часі Акції „Вісла" приєдналася до сотні „Бурлаки" і з нею подалася на територію Словаччини, там попала у полон і в травні 1948 р. була депортована до Польщі. Засуджена на 15 років в'язниці, на волю вийшла в 1955 р.

моя сестра хвора на тиф, що ми не з цього села, що ми з Павлокоми сироти, а тут служимо. Сестру залишили, а мене забрали на допит. Питали, чи бандерівці приходять до села, хто їм варить і пере бандажі. На всі питання відповідала, що не знаю. Тоді той поляк-бандит каже: „Ти будеш інакше співати, ми тебе змусимо говорити". Наказали роздягтись догола і почали бити. Я вирішила триматись одного – нічого не казати. Мене не тільки побили, але й інші методи знущань і приниження застосували, про що соромно і страшно згадувати... Я й тоді нічого не сказала. Прийшов інший вояк. Наказав відвести мене до старшини. Коли той побачив мене всю побиту і закривавлену – наказав відпустити до сестри. Тоді я навіть подумала, чи не змилосердився він над моєю сестрою і тому відпустив мене? Так моя сестра вже вдруге врятувала мене від смерті або тюрми. Знову ми разом. Обійнялись, вона дуже зле виглядала: сухенька, дрібненька, але жива і буде жити.

„Офелію" зловили в лісі й заарештували. Страшно побиту повезли до в'язниці. Ми з сестрою повернулися до села. Застали там спалену хату і стодолу, в якій раніше переховувались. На полі ще стояло збіжжя

Дарія Кордіяк „Христя" , по чоловікові Довгун (всередині), засуджена у Ряшеві на довічне ув'язнення, після виходу на волю жила біля Львова, Справа Дарія Федак. Фото з 50-х рр.

в полукіпках. Наш господар зробив з того колибу, де ми спали, коли наступала ніч. Моя сестра вже могла ходити, і ми пішли до села Гута. Там замешкали в бідної вдови Єви Бревко. Вона жила в однокімнатній хаті з трьома дітьми. Ми спали на долівці. На ніч стелили солому, а вранці виносили її до стайні.

В 1946 р. почали вивозити наших людей в Україну. По селах на полях залишалось необмолочене збіжжя. Ми ходили до села Явірник, щоб намолотити трохи збіжжя на зиму. Небагато можна було намолотити за день, тому ходили кілька разів. Також наймались копати картоплю в селян у Гуті. Так запаслись харчами на зиму. Мололи зерно на жорнах, варили кулешу і пекли паляниці. Хліб їли лише тоді, коли десь поблизу квартирував брат із сотнею. Тоді він приносив зафасованого хліба, щоб з нами поділитися. Так ми пережили зиму. 28 квітня 1947 року до Гути наїхало Військо Польське. Наказали людям спакуватися протягом двох годин. А що за тих дві години можна було зібрати?! В цій ситуації кожен був розгублений. Та звістка немов паралізувала людей і часто, навіть якщо і мали щось найбільш потрібне, то в такому поспіху і тривозі не взяли. Ми з сестрою тої проблеми не мали, бо не мали ні харчів, ні одягу. Нас під конвоєм вели до Сянока.

Ольга Коштовська „Калина", після виселення у Лісові.

По дорозі арештували провідницю „Христю". В Сяноку нас протримали два дні, зареєстрували і відправили у вагонах разом з худобою. Ми з сестрою приєдналась до Катерини Федак, мами „Ліди". Ми з ними були свояками. Моя бабця Коштовська походила з Федаків. Вуйна взяла нас під свою опіку. У вагонах було дуже тісно, сморід і плач дітей. Так нас везли кілька днів на захід. Кілька разів ставали на бічних торах на станціях, яких тепер уже не пам'ятаю.

Ольга Коштовська-Червінська

Пригадую, як нас затримали на одній станції. Конвоїри з документами пішли до начальника вокзалу, а коли повернулись звідти – спрямували поїзд на північ. За кілька днів ми прибули на станцію Пасленк – це на Ольштинщині. Одну або дві родини забрали і кудись повели, а нас з вуйною приділили до маєтку УБ Лісів. Це був понімецький фільварок. Господарював там Уряд безпеки. Коли прибули на місце, застали одну німецьку родину і трьох самітніх німців. В тому палаці нам призначили одну кімнатку, в яку поставили двоє ліжок і більш нічого. Про все інше треба було самим подбати. Відразу виникли проблеми на кухні – німкені нам не дозволяли варити. Щоб не загострювати ситуацію, ми придбали залізну пічку і так розв'язали цю проблему. В тому селі були переселенці з-за Бугу. Ставились до нас приязно, і чим могли, допомагали.

Наше життя нагадувало невільницьке. Ми не могли нікуди виїжджати, тому що не були прописані. За день праці нам давали 1 кг картоплі, 1 літр молока і раз на тиждень отримували ще солону рибу (так само, як німці) – такою була плата за нашу працю. Ми не нарікали.

Жінки з Павлокоми на виселенні, зліва: Зоня Шльончка, Катерина Афтанас, Катерина Федак (мама Стефи), Анна Шльончка, Марія Добош-Федак, Катерина Вацяк.

Інші люди й того не мали. За два кілометри від Лісова в село Длуголенка привезли з нашого села дві родини: Йосифа Федака з дружиною і сином, а також Олександру Потічну з двома синами. Поселили їх у зруйнованій хаті, без вікон і без дверей. Їм було тяжко, дуже бідували, не мали навіть чого їсти. Довідавшись про цих наших односельців, ми старались їм допомагати харчами, бо нам вистачало і навіть трохи залишалось. І так минали перші місяці нашого побуту на засланні.

* * *

Ольга Червінська, дочка Йосифа і Анни Коштовських з дому Бєлєц, нар. 19.12.1923 р. у Павлокомі. 3.03.1945 р. замордовано її батька, а два дні пізніше маму, сестру Марію і бабцю Розалію Коштовську. Врятувалася Ольга, її молодша сестра Юлія і брат Іван-Назар. Виселена під час Акції „Вісла" на понімецькі землі, в 1964 р. виїхала до США, живе в Рочестері. Одружена з Нестором Червінським родом з Судової Вишні.

Тетяна Чума
(з дому Несторовська)

МОЇ ЧЕРЕВИЧКИ

Хочу розповісти лише про один день з мого дитинства – 3 березня 1945 р., який закарбувався в пам'яті як велике лихо.

Це був тривожний час, особливо для українців. Ні вдень, ні вночі не було спокою, люди боялися ночувати в своїх хатах, ховались, хто де міг. Наша сім'я: батько – Петро Несторовський, мати – Софія з Федаків, брат Олег, сестра Леся і я, мали приготовані дві схованки. В ці тривожні березневі дні, коли в кожну хвилину до хати могли вдертися бандити, мама, я, дворічна сестричка Леся і сусідка Марта Налесник (до „Стрейка")[1] зі своєю дочкою Дарцею, сховалися у стодолі в соломі. Тато і старший від мене брат Олег, та чоловік сусідки Марти і їхній син ховалися в криївці під стодолою. Зранку, 3 березня, мама вилізла зі схованки і пішла до хати по їжу, бо ми там не тільки замерзали (був мороз), дрижали зі страху, але ще й були дуже голодні. В хаті мама вже майже нічого не знайшла, бо виявилось, що нас пограбували. Мама принесла лише кілька яєць. Дала нам -- дітям. Ми їх випили сирими.

У той момент, коли мама до нас повернулась, почувся страшний вибух, і майже одночасно людські розпачливі крики та зойки. Зі страху ми завмерли, майже не дихали. Минуло небагато часу, коли ми почули, що до стодоли зайшли якісь люди. З-під стріхи почали стягувати конюшину. Раптом котрийсь із них

зауважив, що в соломі щось біліє, і почав стріляти. А це була перина, під якою спала закопана у соломі сусідка Марта Налесник. Перша куля зачепила її скроню. Вона відхилилась, і в цю ж мить її влучила друга куля. Марта тільки захарчала, покидаючи нас і цей збожеволілий світ назавжди.

Кулі свистіли біля нас, а ми, забувши про присутність бандитів, крутилися в соломі на різні боки. Врешті бандити знайшли нас і вивели зі стодоли. На подвір'ї наших сусідів Янка і Наталки Васарабів (до „Писаря")[2], в тому місці, де були пивниця і криниця, ми побачили страшну картину: двері до пивниці були розбиті, всюди лежали понівечені тіла. Це результат кинутої туди гранати. У криниці було повно мертвих тіл. Те, що ми бачили, здавалось неправдоподібним, як кошмарне марево зі сну. Через нашу хату і господарство мовби татарська навала пронеслась – вікна повибивані, двері зірвані. Худобу (чотири корови, дві свині, двоє коней і лоша) та птицю забрали, коли ми ховались у стодолі. Пограбували й збіжжя та інші харчові продукти.

Під дулами карабінів нас погнали селом. На подвір'ї Мудриків у кориті, з якого поїли свиней (у них була свиноматка), лицем донизу лежало спотворене тіло старої Мудрички. Біля Петровичевої стодоли лежало тіло замордованої бабці Петровички, а навколо дуже багато пір'я (всипи забирали, а пір'я випускали).

Ми перейшли кладкою через річку навпроти читальні. Під Яцковою хатою лежало двоє мертвих лю-

[1] До „Стрейка" – прізвисько сім'ї Ізидора Стрейка, українця, одруженого з Марією Налесник. Обоє замордовані 3 березня 1945 р. Їх діти: Назар (1942) і Дарія (1936) вижили. За свідченням Дарії вбивство було вчинене поляком на прізвище Сувка, який ще донедавна жив у Павлокомі. Коли багато років пізніше Дарія приїхала до села і запитала його, чому це зробив, він відповів: „Іди геть, а то я зроблю тобі це саме".

[2] Наталка Васараб (нар. 25.03.1930 р.), дочка Антона Васараба (до „Писаря") і Софії з дому Мудрик (від „Якимця"), була того дня замордована.

дей. Скрізь та сама страшна картина: сліди грабунку, мордування, всюди тіла вбитих.

Уже вечоріло, коли ми переступили поріг церкви. Раптом я помітила, що мої світло-коричневі черевички в крові. Почала дуже плакати чи то зі страху, чи з жалю. Під сходами, що вели на хори, лежав чоловік з підрізаною шиєю, звідки витікала кров, у яку я вступила. Кров була і на зап'ястях його рук. І зараз стає моторошно, як пригадаю все це.

З черевичками в мене пов'язаний особливий спогад з Водосвяття у Павлокомі, яке відбувалося не на Сяні, а на річці, що текла через село. Тато тоді тримав мене на своїх плечах. Мої руки ховались під комір його куртки, а ніжки в цих черевиках – у кишенях татової куртки. Такі чудові миті з дитинства потім усе життя зігрівають наші серця.

А в церкві я з жалю плакала над своїми закривавленими черевичками. Мама відвела мене до лавки, де сиділа бабця (мамина мама) Катерина Федак з Олексівки, з дому Бєльц. Я до неї тулилася, але недовго, бо її перевели на правий бік церкви, а потім вивели на цвинтар і там розстріляли.

Мама передала мою маленьку сестричку Лесю на руки цьоці Олі, яка не була заміжня. Це врятувало цьоці життя, бо жінок з малими дітьми не розстрілювали. Я залишалася біля мами, яка в той час була вагітна. Потім, у селі Явірнику, народила дитину – мою сестричку Олю.

Від жінок, котрі були в святині по лівому боці, дітей відбирали. З маминих слів знаю, що вік дітей міряли палицею. Дівчаток і хлопців питали: Скільки маєш років? Коли хлопчик казав, що має 5 рочків, тоді до нього приставляли палицю, яка була мірилом життя. Розстрілювали хлопчиків уже віком від 5 років і старших, а дівчаток – від 7.

Маму вивели до ризниці. Там з неї стягнули золоту обручку, светер, а з голови хустину. На щастя,

вона мала на ногах старі чоботи. Кажу, на щастя, бо тих, хто мав добре взуття, роззували, залишаючи босими. Цьоця Олеся Мудрик (мамина сестра, заміжня за Йосифом з „Лисаківки") вийшла з ризниці босою. Коли нас з церкви під вечір вигнали і повели селом – вона йшла босою аж до Селиськ, а тоді було дуже холодно, падав сніг. Цьоця відморозила ноги так, що тіло відставало від кісток. Пізніше її лікували у військовому шпиталі в Перемишлі. До кінця життя терпіла на страшні болі в ногах.

Вже почало темніти, коли один з бандитів вийшов на середину церкви і сказав: „Idźcie za Zbrucz, tam macie Ukrainę"[3]. Нас вивели за село. По дорозі мама весь час казала до нас: „Ходімо досередини. Бачиш, що тих, хто не може йти – розстрілюють".

Згадуючи про це, ловлю себе на думці, яка мене дивує і вражає, що в церкві, крім дітей, ніхто не плакав. Чому? Лише наступного дня, в неділю, у Селиськах зчинився страшний крик жінок і дітей. Тільки тепер усвідомили, що з ними сталося.

Про тата і брата ми нічого не знали. Дещо пізніше від людей довідалися, що криївку, де вони ховалися, бандитам показав Юзьо „від Коваля", син рідної татової сестри, який у нашій родині допомагав на господарстві. Зі слів Олександри Потічної[4], підтверджених іншими мешканцями села, нам стало відомо, що тата і брата вбив саме Юзьо. Він хвалився потім Кашицькому: „Jak dałem wujkowi dwa strzały, to jeno nogami zagrzebał" [5].

Пізніше ми ходили від села до села, жебрали. Коли прибули до Явірника, замешкали в приміщенні школи. Час був неспокійний, ще продовжувалися напади бандитів. Вдень люди ховалися у ярах, в лісі, а вночі – хто де міг.

---

[3] Ідіть за Збруч, там маєте Україну.

[4] Див. Олена (Одександра) Потічна, с. .....

[5] Як дав вуйкові дві кулі, то тільки ногами задригав.

Хрести з понищеного старого цвинтаря.

Потім нас вигнали в Радянську Україну. Дорога була тяжка. Там почались нові поневіряння. В одну хатину поселили три родини. Їсти не було нічого, палити нічим. Одна біда. Мама захворіла на тиф, усі ми терпіли на коросту. Маленька сестричка Оля, якій тоді було дев'ять місяців, померла від охолодження.

Важко нам було без батька. Здавалось, що не буде кінця нашим поневірянням, жебракуванням.

Хто і коли відповість за втрачену батьківську любов, за поневіряння, за втрачене дитинство? І через 60 років після тої страшної трагедії, яка сталася 3 березня 1945 р. в селі Павлокома, я не можу дивитися на кров, бо все пригадуються мої закривавлені черевички, подвір'я, повні трупів, страх, який так довго травмував мою дитячу душу і понівечив мою долю.

* * *

Тетяна Чума, дочка Петра і Софії Несторовських з дому Федак, нар. 17.01.1938 р. у Павлокомі. З її сім'ї замордовано батька Петра (16.01.1906) і брата Олега (1.01.1935). Виселена разом з мамою Софією і сестрою Ольгою в Україну до села Сущин, замужем за Петром Чумою, живе у Львові.

Филип Т. Васильовський

Українське село Лубна і його трагедія

Важко устійнити перші історичні початки села. Лежить воно на північно-західніх окраїнах української етнографічної території, у східній частині Березівського повіту, на довжині 9 км. Рельєф краєвиду має горбуватий характер. З півночі, немов валом, охоплює гора Магура, висоти 428 м. Її хребтом переходить т.зв. „цісарський гостинець", який веде з Перемишля, через Дуклянський перехід, на Пряшівщину. В час Першої і Другої світових воєн перекочувався тут фронт. Із суцільної колись української території залишились рештки сіл, розкинені островами серед польського моря. Єдине в більшості українське село, яке межувало з Лубною з південної сторони, було Глудно, з півночі – Уляниця, колись українське село, перетягнене на латинський обряд у 1892 р. сотрудником парафії Динова кс. Носаком, зі заходу спольщене село Весола, зі сходу Ігоза і присілок Казимирівка. Назви частин села: Лазок, Лаз, Загорода, Млака, Дерев'янівка, Верховина, Явірник, Потік, Шиманів. Назви піль: Поруба, Лубенка, Долина, Кам'янець, Кривуля, Діл, Завали, Візьки, Наздречки, Ґуз, Росоха, Станелів, Дальня, Кічар, Середнє.

Долішня частина села була заселена в 95% українцями, а всередині та горішній частині українці були

помішані з поляками, одначе українці творили більшість. Статистика подає, що в Лубній в 1880 р. було 1200 українців, 676 поляків і 18 жидів. Шематизм Апост. Адм. Лемківщини на 1936 рік подає: 1976 гр. католиків, лат. около 1300, жидів около 70.

Церква в Лубній була ще перед 1593 р. Стояла на тому місці, де був дерев'яний костел, що згорів у 1921 р. Велика польонізаторка, дідичка Катерина Ваповська (грамотою з дня 23 січня 1593 р.) забрала силою ключі від церкви й перемінила її на латинський костел, а приходське поле передала єзуїтам в Ярославі. Парафіяни довший час були без церкви, доперва в половині XVII ст. побудували церкву на тому місці, де вона стояла до останніх часів. Частину приходського поля для гр. кат. церкви Господнього Стрітення в Лубній купив за 300 зол. о. Іван Бурдашевський у 1702 р. від жмудського старости Григорія з Козельська Огінського. Другу частину за 2000 зол. закупив у 1712 р. його син Антін, від Теофілії з Чарторийських Огінської. В ту суму вже вчислено 700 тинфів контрибуції, заплаченої тим же священиком за Лубну шведам, які спалили майже ціле село (96 хат) з церквою. Українці збудували нову дерев'яну церкву св. Параскевії, яка простояла до 1800 р.

За пароха о. Коритовського, місцевий дідич С. Тжецєцкі в 1800 р. вибудував разом з лубнянами нову мурована церкву св. Онуфрія. В 1856 р. її відновлено. В 1948 р. польські вандали її знищили.

Українці Лубни були прив'язані до свого гр. кат. обряду, церкви і народности. Переходів на латинство було мало, на „перекінчиків" дивились із погордою. Поважну ролю в національному відродженні лубнян відіграло Т-во „Просвіта". Спроби заснувати це т-во були вже в 1910 р., але тоді ще не було належного зрозуміння до культурно-освітної праці. 7-го квітня 1926 р. на загальних зборах, на основі одержаного від польського уряду дозволу, засновано Т-во „Просвіта"

ім. Шашкевича. На збори приїхав о. Добрянський з Павлокоми з двома свідомими селянами і академік Ярема з Глудна. Вибрано тоді першу управу: Степан Кос – голова, Михайло Прокіп (управитель школи) – секретар, Григорій Воловник – касієр, Семен Воловник – бібліотекар. Домівка Т-ва „Просвіти" стала центром культурно-національного життя. Тому, що село простягалося на 9 км. і українцям з долішньої частини села до домівки „Просвіти" було далеко, засновано в долішній частині філію „Просвіти" і кооперативу. По важких зусиллях побудували вони власну домівку.

В міру росту національно-культурного життя українців Лубни, поляки односельчани дивилися на це заздрісне і з типовим своїм шовінізмом, але брак зорганізованости послаблював їх силу. Крім „Пожежної сторожі", до якої належали також і українці, не мали вони ще тоді ніякої іншої організації. Нераз поляки просили українців про дозвіл прийти на забаву. Зворотним моментом у житті місцевих поляків був прихід у 1937 р. молодого польського шовініста, ксьондза Майковскєго, який ненавидів усе, що українське. Він зорганізував польську молодь і ворожо настроїв її проти українців. З ненавистю відносився до праці Т-ва „Просвіти". Постарався збудувати „Дом Людови" і при ньому згуртував свою молодь. В 1938 р. поляки в Лубні зорганізували „Стшельца", до якого втягнули майже всю польську молодь.

В 1938 р. великою релігійно-національною маніфестацією відзначили українці 950-річчя хрещення України. Мешканці Лубної і Глудна зорганізували великий релігійний похід над „срібнолентий Сян", щоб там стрінутись із процесією з Павлокоми і спільно відсвяткувати цей ювілей. На це був урядовий дозвіл, але польське шумовиння з Динова, під'юджене польськими шовіністами, заступило дорогу, якою мав іти похід, а в часі відправ і проповідей над Сяном не забракло поліційних аґентів.

Вільноручні вправи українських дівчат у Лубній в 1941 р.

В серпні 1939 р. польська влада припинила діяльність „Просвіти". Поліція закрила домівку, а ключі віддала полякові Міхалові Жонса, безпідставно заарештувала дяка, щоб у такий спосіб застрашити українців. Після розвалу Польщі українці перебрали адміністрацію громади; солтисом став українець, заступником поляк. Місцеві українці, при допомозі голови УДК в Динові п. Миколи Левицького, зорганізували 7-класову народну школу, в якій вчили учителі українці. Зорганізовано дитячий садок (перший раз). Ми думали, що закінчилась польська неволя і настануть кращі політичні та матеріяльні обставини. Надії завели, бо новий окупант почав свою жорстоку окупаційну політику. Почався набір молоді на примусові роботи в Німеччині. Солтис дістав наказ подати листу хлопців і дівчат на виїзд. За невиконання наказу грозила кара. Перший набір охопив близько 30 осіб, згодом приходили нові і нові накази і вже не було кому їхати, бо треба було на місці рук до праці. Тоді німці змінили свою методу набору. На світанку приїздила до села німецька і польська поліція (української поліції тут не було) і прямо з ліжка забирали людей, без уваги на домашні обставини.

Коли декому пощастило втекти з хати, тоді поліція забирала батька або матір. Так довго їх держали, поки син чи донька самі не зголосились на виїзд. Наловлених людей під поліційною сторожею доставляли до урядів праці, а звідси вивозили до Німеччини. З Лубної забрали на примусову працю понад 120 осіб українців, середнього віку, молоді, а навіть підлітків.

Під кінець 1943 р. поляки зорганізували підпілля, яке почало виконувати атентати на свідомих українців. Першим, який згинув у своїй хаті від руки польського бандита, був голова УДК в Динові, Микола Левицький з Павлокоми. Незабаром згинув Карпа, також з Павлокоми, книговод кооперативи в Динові. Вбито його над Сяном, біля Динова. В 1944 р., весною, поляки замордували мешканця Лубни, Левковича, під час праці на залізниці. Тоді теж, весною 1944 р., від кулі польських бандитів упав примірний, ідейний душпастир о. Іван Гайдук. Вбито його під Журавцем, біля с. Каролівка.

28 липня 1944 р. прийшли до Лубни совєтські війська. Заложили тут т.зв. „запасний полк". Одним із завдань цього полку було виловлювати молодих хлопців та дещо познакомивши їх в орудуванні крісом, висилати їх на фронт. З Лубної забрали біля 30 молодих хлопців і по них слід пропав. Решта хлопців окривалась по лісах та інших сховищах. По відході совєтського війська з Лубни, поляки почали знову бандитські акції проти українців.

7 березня 1945 р. узброєні польські банди з околичних сіл: Гарта, Футома, Виробиска, Весола та інших, під проводом місцевих поляків, почали ранком грабувати і мордувати українське населення. Поділені на групи по 10-15 осіб, окружували по кілька хат, грабили все, що попало, а мужчин, коли вони на час не втекли чи не скрились, на місці вбивали. Місцеві поляки сповняли подвійну ролю: самі мордували і показували чужим, де живуть українці. Бувало так, що поляк мордував свого сусіда-українця. Щоб не бути розпізна-

ними, закладали на лице маски. З місцевих поляків у мордуванні українців брали участь м.ін.: Альойзи Чарнік, тоді около 26 літ, Ізидор Мицька – 25 літ, Юзеф Кустра – 22 роки (мати українка), Кєлбаси, Жачкі (здолу), Кручкі, Хромяк, Юзеф Сєнко, Починяк (зайда зі сходу) та інші. Головним провідником польських бандитів у Лубні був Міхал Барць (тепер урядовець староства в Березові), а його помічником був Ізидор Фукса. Такий терор у селі тривав приблизно місяць. За той час поляки замордували в Лубні около 90 людей, переважно мужчин. Найбільше осіб замордовано 7 березня 1945 р. тому, що напад на село був несподіваний, українці не знали що діється і не мали часу сховатися. Про якусь самооборону не було мови, бо українці не були підготовані, не мали зброї і взагалі не сподівалися такого ганебного варварства зі сторони поляків. Серед українців постав голод, бо поляки пограбували все, навіть картоплю з пивниць.

Ситуація ставала грізною, бо терор, убивства і голод не припинювались. Місцеві поляки не давали ніякої помочі, ні захисту своїм давнішим сусідам-українцям. Урядові польські чинники не старались завести в Лубні порядку і не взяли українців в оборону, а раділи ганебною акцією своїх земляків-бандитів.

При кінці березня 1945 р. місцевий українець Михайло К. зі своєю жінкою вийшов вночі зі села, прямуючи в сторону Сянока, щоб поінформувати совєтську команду про події в рідному селі. В совєтській комендантурі розказали про звірства польських бандитів (комендант про все це добре знав). З пропаґандивних мотивів вислав кілька вантажних авт війська до Лубни. Польські бандити, думаючи, що це відділи У ПА приїхали на поміч українцям, повтікали, але деяких поляків чер-воноармійці захопили і трохи потурбували.

Непомордовані українці знайшлися в грізній ситуації; прийшло до рішення: залишатись у селі, чи їхати в незнане в УССР. Рішились на виїзд з рідного села.

15 квітня 1945 р. совєти доставили підводи, якими вивезли стероризованих українців Лубни до Сянока, а звідтіль по кількох тижнях залізницею в околиці Тернополя. Виїхали вони з тим, що мали на собі, бо все майно пограбували поляки. В селі залишилося кілька польсько-українських мішаних родин.

Филип Васильовський

По переселенні українців Лубни, місцеві поляки забрали господарства українців і старалися відразу знищити все, що українське. Збурили церкву і дзвіницю, а камінням з них вишутрували дорогу. На приходстві примістили громадський уряд і школу. Дім „Просвіти" збурено, а матеріял забрали до села Уляниця.

А ось примір, як польські бандити знущалися над невинними українцями в Лубні: в стодолі Олекси Трояна знайшли вони Максима Андруса, Семена Бревку, Івана Трояна, Олексу Трояна, Григорія Воловника, Павла Васінька і Богдана Дороцького, який заховався в стайні гр. катол. приходства, всіх їх важко побили, опісля зв'язали руки і ведучи через село знущались над ними. Над Сяном пов'язали колючим дротом і ще живих вкинули до Сяну, де вони потонули. Одним з тих поляків був Ігнаци Ніцпонь з Казимирівки. Так загинули: Михайло Троян, Петро Сидор, Михайло Бурдаш і інші. Нестор Лазор, учень української гімназії в Ярославі, впав жертвою морду біля Динова, де поляки зловили його й замучили, коли вертався з Ярослава до рідного села.

Частина помордованих українців-лубнян є похована на цвинтарі в спільній могилі, а інші денебудь на полі там, де їх убито[1].

[1] Це фрагмент статті Филипа Т. Васильовського, надрукованої в історично-мемуарному збірнику: *Ярославщина і Надсяння 1031-1947*, Нью-Йорк - Париж - Торонто 1986, с. 481-490.

KOPIA

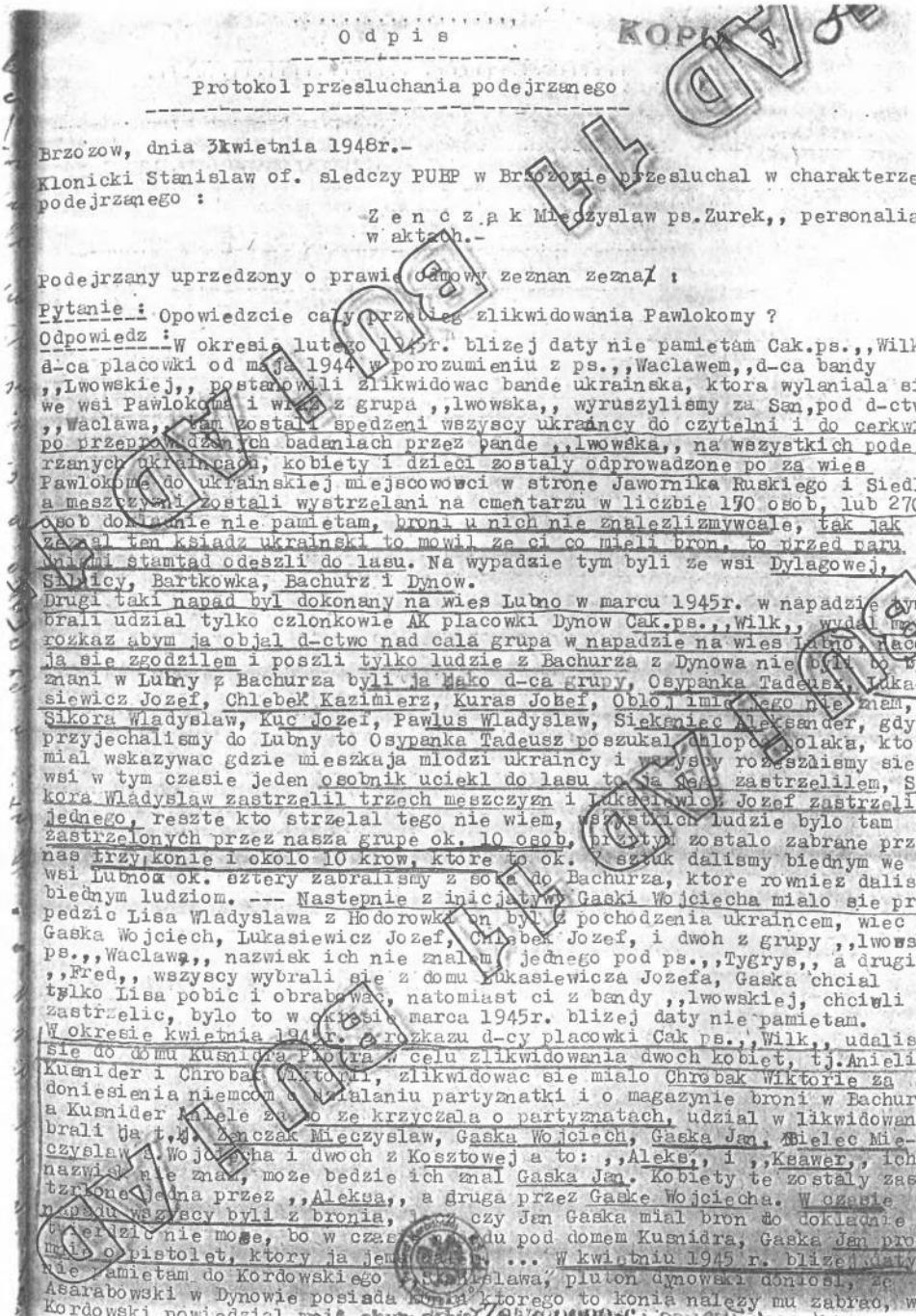

Odpis

Protokol przesluchania podejrzanego

Brzozow, dnia 3kwietnia 1948r.-

Klonicki Stanislaw of. sledczy PUBP w Brzozowie przesluchal w charakterze podejrzanego :

Z e n c z a k Mieczyslaw ps.Zurek,, personalia w aktach.-

Podejrzany uprzedzony o prawie odmowy zeznan zeznal :

Pytanie : Opowiedzcie caly przebieg zlikwidowania Pawlokomy ?

Odpowiedz : W okresie lutego 1945r. blizej daty nie pamietam Cak.ps.,,Wilk d-ca placowki od maja 1944 w porozumieniu z ps.,,Waclawem,,d-ca bandy ,,Lwowskiej,, postanowili zlikwidowac bande ukrainska, ktora wylaniala si we wsi Pawlokoma i wraz z grupa ,,lwowska,, wyruszylismy za San,pod d-ctw ,,Waclawa,, tam zostali spedzeni wszyscy ukraincy do czytelni i do cerkwi po przeprowadzonych badaniach przez bande ,,lwowska,, na wszystkich podej rzanych ukraincach, kobiety i dzieci zostaly odprowadzone po za wies Pawlokome do ukrainskiej miejscowowci w strone Jawornika Ruskiego i Siedl a meszczyzni zostali wystrzelani na cmentarzu w liczbie 170 osob, lub 270 osob dokladnie nie pamietam, broni u nich nie znalezlizmywcale, tak jak zeznal ten ksiadz ukrainski to mowil ze ci co mieli bron, to przed paru dniami stamtad odeszli do lasu. Na wypadzie tym byli ze wsi Dylagowej, Silnicy, Bartkowka, Bachurz i Dynow.

Drugi taki napad byl dokonany na wies Lubno w marcu 1945r. w napadzie tym brali udzial tylko czlonkowie AK placowki Dynow Cak.ps.,,Wilk,, wydal mi rozkaz abym ja objal d-ctwo nad cala grupa w napadzie na wies Lubno, naco ja sie zgodzilem i poszli tylko ludzie z Bachurza z Dynowa nie byli to by znani w Lubny z Bachurza byli ja jako d-ca grupy, Osypanka Tadeusz, Lukasiewicz Jozef, Chlebek Kazimierz, Kuras Jozef, Obloj imie jego nie znam, Sikora Wladyslaw, Kuc Jozef, Pawlus Wladyslaw, Siekaniec Aleksander, gdy przyjechalismy do Lubny to Osypanka Tadeusz poszukal chlopca polaka, ktor mial wskazywac gdzie mieszkaja mlodzi ukraincy i wszyscy rozeszlismy sie wsi w tym czasie jeden osobnik uciekl do lasu to ja jego zastrzelilem, Sikora Wladyslaw zastrzelil trzech meszczyzn i Lukasiewicz Jozef zastrzelil jednego, reszte kto strzelal tego nie wiem, wszystkich ludzie bylo tam zastrzelonych przez nasza grupe ok. 10 osob, przytym zostalo zabrane przez nas trzy konie i okolo 10 krow, ktore to ok. 7 sztuk dalismy biednym we wsi Lubnom ok. sztery zabralismy z soka do Bachurza, ktore rowniez dalismy biednym ludziom. --- Nastepnie z inicjatywy Gaski Wojciecha mialo sie przepedzic Lisa Wladyslawa z Hodorowki on byl z pochodzenia ukraincem, wiec Gaska Wojciech, Lukasiewicz Jozef, Chlebek Jozef, i dwoh z grupy ,,lwowskie ps.,,Waclawa,, nazwisk ich nie znalem, jednego pod ps.,,Tygrys,, a drugi ,,Fred,, wszyscy wybrali sie z domu Lukasiewicza Jozefa, Gaska chcial tylko Lisa pobic i obrabowac, natomiast ci z bandy ,,lwowskiej, chcieli go zastrzelic, bylo to w okresie marca 1945r. blizej daty nie pamietam.

W okresie kwietnia 1945r. z rozkazu d-cy placowki Cak ps.,,Wilk,, udalismy sie do domu Kusnidra Piotra w celu zlikwidowania dwoch kobiet, tj.Anieli Kusnider i Chrobak Wiktorii, zlikwidowac sie mialo Chrobak Wiktorie za doniesienia niemcom o dzialaniu partyznatki i o magazynie broni w Bachurzu a Kusnider Aniele za to ze krzyczala o partyznatach, udzial w likwidowani brali ja t.j. Zenczak Mieczyslaw, Gaska Wojciech, Gaska Jan, Bielec Mieczyslaw s.Wojciecha i dwoch z Kosztowej a to: ,,Aleks,, i ,,Ksawer,, ich nazwisk nie znam, moze bedzie ich znal Gaska Jan. Kobiety te zostaly zastrzelone jedna przez ,,Aleksa,, a druga przez Gaske Wojciecha. W czasie napadu wszyscy byli z bronia, lecz czy Jan Gaska mial bron do dokladnie twierdzic nie moze, bo w czasie napadu pod domem Kusnidra, Gaska Jan prosit mnie o pistolet, ktory ja jemu dalem ... W kwietniu 1945 r. blizej daty nie pamietam do Kordowskiego ,,Stanislawa,, pluton dynowski doniosl, ze Asarabowski w Dynowie posiada konia ktorego to konia nalezy mu zabrac, wie Kordowski powiedzial mnie abym dobrze [illegible] powiedzi tego konia

Za zgodność

382 *Протокол допиту члена АК Міечислава Зенчака пс. „Журек", який брав участь в нападі на села Лубна і Павлокома у березні 1945 р.*

Paweł Smoleński

CICHAJ DIONIZY!

3 marca 1945 roku chłopi z kilku wiosek Pogórza Przemyskiego, wsparci przez oddział partyzancki por. „Wacława", zamordowali 365 mieszkańców wsi Pawłokoma.

Dom z białego suporeksu, oddzielony wąską, błotnistą drogą od żelaznego cmentarnego płotu pomalowanego czarną farbą antykorozyjną. Przed domem starsza kobieta, farbowane włosy, filcowe buty, na ciepły sweter wciągnięty nylonowy fartuch.

– Nazywam się Radoń Danuta. Żona Dionizego jestem, rolniczka.

Powiem, panie, że kiedyś dobrze było, cicho, spokojnie było. Mój na Wszystkich Świętych zawsze światło palił, pacierz zmówił, Wieczne Odpoczywanie, i tak każdego roku. Czemu? Wiem, panie, ale mój lepiej powie, widział wszystko, stara chałupa stała o tu, dziesięć metrów dalej, gdzie nowa, mój dwanaście lat miał, biegał między nimi albo nos o szybę rozpłaszczał. Tam jego dziaduś, jego babcia, wszystkie kuzyni z maminej strony. To on jest w prawie, żeby światło palić i cmentarz sprzątywać.

Aż przyszła demokracja i ta wolność słowa. Ci, co za komuny cicho siedzieli, teraz głos podnieśli. Nastawiają innych, choć innym pewnie wszystko jedno, nie

wszystkie ludzie zajadłe i złe. Ale wystarczy, że kilku się zmówi i jeszcze przynapije, to inne za nimi pójdą. Ciężko, panie, ciężko. Z tej złości, co jej wcześniej nie było. I z tego, że sprawiedliwość od pobitych odpychają. Ciężko. I jakiś strach.

Ciasny pokój z wąskimi piwnicznymi oknami, pod ścianami dwa łóżka, niski stolik, krzesełka, blade światło żarówki, telewizor, święte obrazy, makatki. Na krześle potargany mężczyzna, siwy, z dwudniowym zarostem. Czarny sweter, robocze spodnie i uwalane błotem gumiaki. Język mu się nieco plącze, wrócił do domu po całym dniu pracy w lesie, więc albo jest potwornie zmęczony, albo po drodze zawadził o wiejską gospodę.

– Nazywam się Radoń Dionizy. Chłop jestem, z Pawłokomy od urodzenia.

Kiedyś wieś moja inna była niż dziś, mieszana, ilu Polaków, ilu Ukraińców, nikt nie rachował. A na dole, za ukraińskim cmentarzem, tu, gdzie moja chałupa i gdzie stawiają nową szkołę, były polskie kolonie.

Ojciec mój, Polak i rzymski katolik, przyszedł do Pawłokomy obcy i ożenił się z mamusią, Ukrainką i grekokatoliczką. Dom wystawili na kolonii, między Polakami. We wsi było tak, że jak mąż był Polak i rodził się syn, dziecko nieśli na chrzest do kościoła, a jak córka, a matka Ukrainka – chrzcił pop z cerkwi. A na kolonii jednako Polaki i Ukraińce nieśli dziecko do łacińskiego księdza. Ja całe życie na kolonii, więc Polak jestem, w rzymskim kościele chrzczony. I jako Polak robiłem to, com robił. I robić będę. Z szacunku dla pomordowanych.

W gabinecie gminnego urzędu: czarny, półokrągły stół, czarne krzesła, na ścianie makatka tkana z barwnej wełny. Za stołem siwiejący mężczyzna; gdy zacznie chodzić po pokoju, okaże się, że kuleje na prawą nogę.

– Nazywam się Woźny Stanisław. Jestem z Bieszczad, byłem dyrektorem Spółdzielni Kółek Rolniczych, wielkiej, od Wetliny po Cisną. Teraz społeczeństwo gminy Dynów w województwie przemyskim wybrało mnie na wójta.

Niech pan mi wytłumaczy, dlaczego w Krośnieńskiem, skąd pochodzę, nie ma sporów narodowościowych, a w Przemyskiem są. Ja panu powiem – pewnie komu na tym zależy. Najlepiej więc, żeby pawłokomska sprawa przyschła, żeby ludzie zapomnieli, żeby nie pisać.

Chce pan? Dobrze. To, o czym panu opowiem, dowodzi naszej tolerancji. Bo gdyby tu byli, dajmy na to, Arabowie, to... Kamień na kamieniu.

– Nazywam się Pudysz Tadeusz. Trzydziestkę już podeptałem, rolnik jestem, urodzony w Pawłokomie, gdzie mieszkam. A przewodzę radzie całej gminy Dynów.

Uważam, jak pan wójt, że po co pisać. A jeśli już pisać, to prawdę.

Pokój warszawskiego mieszkania, dużo książek, na ścianach fotografie, pod ścianą komputer, obok stołowej nogi śpi pies. Wysoki, czarnowłosy mężczyzna siedzi za blatem zarzuconym kopiami dokumentów w dwóch językach, po polsku i ukraińsku.

– Nazywam się Eugeniusz Misiło. Jestem historykiem i wydawcą.

365 ofiar mordu w Pawłokomie to dla Polaków wstyd, a dla wielu Ukraińców symbol narodowej martyrologii.

II

W początkach 1945 roku, koło Trzech Króli, kilku dziesięcioosobowy oddział zabrał z domów siedmiu mieszkańców Pawłokomy, Polaków. Dlaczego zabrał, jakie były i czy w ogóle były przewiny uprowadzonych, co się z nimi stało – nie wiadomo.

Jedni twierdzą, że porywacze byli w różnorakich mundurach, więc może byli to leśni. Inni – że mieli sowieckie bluzy, a na czapkach granatowe otoki wojsk NKWD. Jedni mówią, że uprowadzoną siódemkę rozstrzelano w pawłokomskich lasach. Inni – że dalej, koło Jawornika. Miejsce kaźni i krój mundurów zależą od tego, kto opowiada o porwaniu – Polak czy Ukrainiec.

Historię pawłokomskiego uprowadzenia powtarzają sobie we wsi pięćdziesiąt lat z okładem.

Tadeusz Pudysz: – Było siedmiu – siedmiu nie ma. Tragedia. A przecież żyją ich dzieci, wnukowie, prawnuki. Mają prawo swoich pochować, ale nie wiedzą, gdzie leżą. Na nowym cmentarzu, na górce, jest tylko jedna tabliczka: takie skromne upamiętnienie, choć należą im się prawdziwe groby.

Kto ich zabrał? Panie, pewnie, że bandy. Jakie bandy? Pewnie, że upowskie. To wie cała Pawłokoma. Po co Polak miał na Polaka nastawać?

Restauracja przemyskiego hotelu, niklowane krzesła i szklane blaty stołów. Wąsacz, ciemne oczy, twarz okrągła.

– Nazywam się Mirosław Sydor. Jestem Ukraińcem. No i technikiem budowlanym, mam przedsiębiorstwo turystyczno-transportowe, linie autokarowe do Lwowa i Żytomierza, hotel. W Przemyślu byłem pierwszy, który się o Pawłokomę upomniał.

Powiem panu, jak z tą siódemką było: za okupacji Niemcom służyli, zbierali podatki, kolczykowali bydło na kontyngent. Weszli Sowieci, to się z kolaborantami rozprawili. Polacy się wzburzyli, więc Ruskim dobrze było powiedzieć, że zabili Ukraińcy.

Mówi pan, że Polacy łatwo uwierzyli Ruskim, bo szły wieści o UPA z Lwowskiego i z Wołynia. Jak tam było – ja nie wiem. Za to wiem, jak było tu. Tuśmy potulnie po wsiach siedzieli, aż Polacy zaczęli nas rżnąć. Pawłokoma to nie wyjątek. W Małkowicach zamordowali 156 osób, w Dobrej – 44 w sam Jordan, święto ochrzczenia Jezusa, i jeszcze, i jeszcze... szkoda mówić. Nie było innego wyjścia – żeby przeżyć, trzeba było brać karabin.

Dionizy Radoń: – Siedmiu zginęło – fakt, a kto ich wziął, to ja nie wiem. W okolicy NKWD stało, ruskie i polskie wojsko stało i leśni, co przyszli spod Lwowa. Powiem tylko, że od tamtej pory, jak siedmiu wzięli, ktoś we Wszystkich Świętych, a czasami i latem, światła nagrobne po pawłokomskich lasach pali, kwiaty składa. Światła wszyscy

we wsi widzieli, ale tego, co pali, nikt nie zobaczył.

Eugeniusz Misiło: – Dokumenty polskie i ukraińskie wskazują, że pierwszy oddział UPA pojawił się na Rzeszowszczyźnie na przełomie sierpnia i września 1944 roku, z dala od Pogórza Przemyskiego, w głębi Bieszczad. Naciskany przez wojska NKWD i wyniszczony tyfusem przeszedł do Czarnego Lasu na dzisiejszej Ukrainie.

Do końca września '45 powiaty: sanocki, leski, przemyski wolne były od ukraińskich oddziałów partyzanckich. Działała tylko ukraińska samoobrona, zbyt szczupła i słaba, by prowadzić akcje zaczepne. Przemyski kureń UPA dowodzony przez majora Konyka powstał dopiero po napadach na ukraińskie wsie.

Nie ma żadnych podstaw, by twierdzić, że siedmiu polskich mieszkańców Pawłokomy zostało uprowadzonych przez UPA. Jeśli ci Polacy rzeczywiście kolaborowali z Niemcami, mogli ich zabrać Rosjanie, mogło polskie regularne wojsko lub akowskie oddziały partyzanckie. Mogli wreszcie zwykli bandyci.

III

„3 marca 1945 roku o godzinie 4 rano (...) spędzali ludzi do cerkwi, straszliwie bijąc po drodze. W cerkwi zostawiali kobiety w ciąży i z dziećmi do czterech lat, resztę pędzili na cmentarz, stawiali nad wykopanymi w nocy dołami, rozstrzeliwali i od razu zasypywali. Po drodze na cmentarz także niemiłosiernie bili. Jeszcze koło cerkwi owinęli drutem kolczastym gołego Sewerka od Waciaka i bili kołkami tak, że krew ciurkiem leciała (...) Przyszli do cerkwi i krzyczeli do popa błogosławiącego ludzi: «rzuć to, bo to nam i tobie nie jest już potrzebne». Wyprowadzili go za cerkiew pod lipy, bili tam kołkami i cepami, potem wciągnęli na cmentarz i zastrzelili (...) Moich synów, którzy uciekli do babci, zabrali na cmentarz i tam zastrzelili (...) Męża odstawili pod szopę Waciaka. Tam go obszukali, a mnie, po wyprowadzeniu pozostałych ludzi na cmentarz, zagnali

do cerkwi, gdzie już były kobiety z dziećmi. Jeszcze spod cerkwi widziałam, że mego męża dołączono do ostatniej grupy prowadzonej na cmentarz. Na czele tej grupy szedł Iwan Karpa, bez koszuli, z wyciętym krzyżem na piersiach, z którego leciała krew (...) Straciłam męża, matkę, pięciu synów i w ogóle 23 osoby z mojej rodziny".

Tak w Nowym Jorku opowiadała nacjonalistycznemu ukraińskiemu wydawnictwu „Peremyszl – zachidnyj bastion Ukrainy" Aleksandra Poticzna, była mieszkanka Pawłokomy.

„Mojemu skatowanemu ojcu wycięto krzyż na piersiach. Zrobiono to w cerkwi. A potem wzięto go za nogi i zawleczono do dołu wykopanego na cmentarzu. Wrzucono go tam razem z innymi ludźmi. Niektórych z nich dobijano kołkami, innych wrzucano i zakopywano jeszcze żywych".

Tak wspomina Pawłokomę Seweryn Karpa, dziś mieszkający na Pomorzu.

„Rankiem 3 marca zbudziła nas mama i kazała się szybko ubrać. Rodzice zebrali pierzyny i zamierzali już wychodzić z domu, kiedy rozległy się strzały, posypało szkło z rozbitych okien. Na ziemię padł śmiertelnie ranny dziadek Majcher (...) Wszystkich nas zapędzili do cerkwi. W cerkwi ksiądz odprawiał nabożeństwo, było dużo ludzi. Wtedy zaczęli nas rozdzielać. Mnie z babcią i młodszym bratem odprowadzili na lewą stronę, a moich dwóch braci na prawą. Nigdy nie zapomnę tego strachu i żalu, jaki widziałam w ich oczach.

Bandyci byli ubrani różnie. Niektórzy byli w mundurach wojskowych, inni po cywilnemu. Były wśród nich dwie kobiety w wojskowych bluzach, uzbrojone, które chodziły po cerkwi i kopały ciężko pobitych mężczyzn, leżących we krwi na podłodze. Jeden z bandytów w wojskowym mundurze wyszedł przed ludzi i powiedział: «Na mój rozkaz wszyscy dzisiaj zginiecie».

Ludzie zaczęli płakać i modlić się, krzyczeli, że są niewinni. Na bandytach nie robiło to jednak żadnego wrażenia.

Potem zabrali z cerkwi księdza. Była tam również jego żona w ciąży oraz dwóch synów – Andrijko i Lubko, a także mama księdza.

Potem w cerkwi rozpoczęła się ogólna grabież. Z ludzi ściągano ubrania, chustki, buty i wszystko, co przedstawiało jakąś wartość. Wszystkie kobiety i dzieci ustawiono w dwuszeregu. Mężczyzn i starsze dzieci wyprowadzono z cerkwi. Mojej babci udało się uratować jedną dziewczynkę, Darkę Fedak, zakwalifikowaną do rozstrzelania, chowając ją pod spódnicę.

Trzymano nas w cerkwi do wieczora. Było tam 40 osób: kobiet z małymi dziećmi. Pod wieczór wyprowadzono nas i pędzono przez wieś w kierunku lasu. Moja babcia była już staruszka, nie mogła szybko chodzić. Bandyci poganiali ją biciem. Jednego z nich rozpoznała. Był to mężczyzna z sąsiedniej polskiej wsi Dylągowa. Babcia zapytała go o swoją córkę, czyli moją mamę, czy ją może gdzieś widział, lecz on się nie odzywał. Babcia powtórzyła pytanie, mówiąc: «no powiedz, przecież znasz mnie, nieraz poiłeś konie w mojej studni».

Po tych słowach Polak cofnął się i strzelił babci w plecy. Chcieliśmy ją podnieść z młodszym bratem, gdyż babcia nadal trzymała nas za ręce, ale inne kobiety odciągnęły nas od niej. Obok babci zabito na drodze jeszcze dwie inne kobiety. Bandyci pozostawili nas w lesie i dalej już sami doszliśmy do wsi Siedliska (...)

Potem dowiedziałam się, że mój tata kopał grób na cmentarzu i kiedy przyprowadzono tam moich starszych braci: Josyfa (14 lat) i Petra (17 lat), zemdlał i upadł na ziemię. Tam też został zastrzelony wraz ze swoimi synami. Mojego 20-letniego brata Włodzimierza, który nie wiedząc, co się stało, już po tej tragedii wrócił do Pawłokomy z przymusowych robót w Niemczech, Polacy złapali i utopili w studni".

Taką relację złożyła w Toronto Natalia Kuźma, z domu Mudryk, była mieszkanka Pawłokomy.

Dionizy Radoń *(między ciemny sweter, lekko rumiany, już wiadomo, że nim wrócił z lasu, zaszedł do baru)*: – Powiem, panie, że człowieka zastrzelić – bajka, nożem dźgnąć – bajka. Ale po co tak męczyć, tak okropnie bić, skoro potem i tak ciągli ich na śmierć?

Mamusi nie ruszyli, bo uczepili my się nóg, a i sąsiedzi bronili: „Hanka dobrze się między Polakami sprawuje, zostawcie, przecież dzieci ma".

Tych bitych brali na ukraiński cmentarz, położyli w dołach, a gdy ziemią zasypali, to mogiła do góry się podnosiła, jakby te trupy na sam koniec jeszcze życia dostały. To przejechali karabinem, ruskim, na kilkadziesiąt kul, aż się w dole ruszać przestało. Raz i jeszcze raz, i jeszcze.

Kto rżnął? Ludzie, panie, ludzie. Pawłokomscy i z drugich wsi. Jeden nawet wuja zamordował, bo on do kościoła, a wuj do cerkwi chodził. I partyzanty, co spod Lwowa przyszły.

Ja na to wszystko patrzyłem, krzyków słuchałem. Cud, że z tego, com oglądał, jeszcze na psychice zupełnie nie szwankuję. Już pamięcią błądzę, zabywam, co rano na śniadanie jem. Ale to, com na pawłokomskim cmentarzu widział, nigdy z serca nie zejdzie.

Dokumenty wskazują, że za masakrę Pawłokomy odpowiedzialny jest oddział AK dowodzony przez Józefa B. „Wacława" *(na zdjęciach z tamtego czasu okrągła, lecz szczupła twarz, gładko zaczesane włosy, wąsik)*.

Był sierotą wychowanym w przytułku, potem wykształcił się na sklepowego subiekta, by wreszcie zostać wiejskim nauczycielem koło Kołomyi. Do konspiracji wstąpił w 1940 roku. W 1944 roku za obronę przed UPA wsi Siemianówka w okręgu lwowskim dostał stopień porucznika. Kilka miesięcy po masakrze ujęty przez NKWD i skazany przez wojskowy sąd rejonowy na pięć lat, odsiedzianych we Wronkach. Tuż po wyjściu z więzienia aresztowany ponownie, zwolniony wraz z gomułkowską odwilżą.

W biografiach porucznika „Wacława" nie ma ani słowa, że uczestniczył w pawłokomskim mordzie. Tylko skromna notka w „Zeszytach Historycznych WiN" (nr 9/91), napisana przez Jerzego Węgierskiego: „Zorganizowane bandy otaczały Pawłokomę, chodziły po chałupach i rabowały, co popadło (...) zaczęto wieś niszczyć, a ludzi rozstrzeliwać. Niestety, akcję tę ubezpieczał oddział por. «Wacława»".

Józef B. „Wacław" zmarł przed 20 laty.

Eugeniusz Misiło: – Pyta pan, czy mord w Pawłokomie był odwetem za Wołyń? Nie sądzę, choć o okrucieństwach popełnianych na Wołyniu wiedzieli wszyscy, to był jeden z głównych tematów prasy podziemnej.

Więc dlaczego? Może dlatego, że w Przemyskiem pełno było repatriantów z Ukrainy, ciągle krążyły pogłoski, że polsko-sowiecka granica cofnie się na wschód, a oni wrócą do siebie. Więc czekali, tymczasem trzeba było dać im dach nad głową, wikt i opierunek. W polskich wsiach brakowało dla nich miejsca.

Z Pawłokomy ocalała garść ukraińskich dzieci i kobiet. Według ich zgodnych relacji w masakrze uczestniczyli pospołu partyzanci i cywile z pobliskich wsi, często znajomi ofiar. Ich nazwiska kobiety przekazały oddziałom UPA. W październiku '45, w ramach odwetu, UPA rozstrzelała we wsi Dylągowa znanych z nazwiska uczestników masakry. W marcu '46, uznając odpowiedzialność zbiorową, spalono Dylągową, Bartkówkę, Borownicę.

Na Pogórzu nastały straszne czasy. Jeśli w poniedziałek polskie wojsko spaliło ukraińską wieś, we wtorek i środę UPA puszczała z dymem polską, w czwartek palili Polacy, w piątek – Ukraińcy. Nakręcał się krwawy, fanatyczny kołowrót, śmierć za śmierć.

Dionizy Radoń *(błotnista droga przed sklepem; ludzie coś ładują na półciężarówkę)*: – Cerkiew pawłokomska stała ponad PKS-em, naprzeciw sklepu, piękna, z czerwonej cegły, w środku wymalowana. A pawłokom-

ski pop miał monstrancję wartą tyle, co dwie cerkwie. Przepadła. Mówią ludzie, że gdzieś jest we wsiach, ale przerobiona. U grekokatolików Ciało chowają w wyciętym w monstrancji kwadracie, a u łacinników – w kółku. Więc kwadrat na kółko przerobili.

A cegła z cerkwi poszła na dom kultury. Ostała się jeno dzwonnica.

IV

Mirosław Sydor: – Przez pół wieku nikt nie czcił ofiar pawłokomskiego mordu, bo nie można było. Ale jak nastąpiła demokracja, tośmy chcieli wspomnieć, panychydy odprawiać. W ukraińskim środowisku wszyscy wiedzieli o Pawłokomie. Zbieraliśmy się jechać, nie tak od razu, dopiero ze trzy lata temu. Chodziło o to, żeby konkretne miejsce kaźni odnaleźć.

Dionizy Radoń: – W '45 świateł na mogiłach nie zapaliłem, bo bałem się. Jak z mamunią zjechali my do Dynowa, chcieli ją od razu zabić, alem ucapił spódnicę, mnie walnęli, przytomność żem stracił, alem mamuni nie puścił. No i tatuś z armii generała Andersa dał znać przez Czerwony Krzyż, więc się pomiarkowali. Ale od '46 to ja palił rok w rok.

Przez bywsze lata tragedię chcieli przepomnieć. Nawet gadali, że na cmentarzu boisko zrobią.

Jak pan Sydor przyjechał, taki duch z niego bił, żem mu zawierzył i pomyślał: co robię, to mało robię. Jak z panem Sydorem gadałem, to wstyd mnie zdjął, że tylko światło palę, a na cmentarzu śmietnisko, szmaty, blaszaki, ścieżka przez mogiły ciągnie, krowy, świniaki chodzą, trawa nie wykoszona. Wstyd, panie, przed Bogiem i ludźmi, którzy czasem aż z Kanady, z Ameryki zjeżdżali.

Tom sobie postanowił, że wezmę cmentarz w jeszcze większą opiekę. Od pana Sydora pieniędzy żem dostał na światła i na kwiaty, ale swojego też dołożył i wcale mi nie żal.

Stanisław Woźny: – Kilka lat temu przyszła prośba od Ukraińców z Przemyśla, żeby na starym cmentarzu (ja nim administruję, bo to własność komunalna) odprawić panychydy. Nie zwróciłem na to uwagi. Wtedy jeden z nich przyjechał tu prywatnie, umówił się z tym Radoniem, pewnie mu i co zapłacił. I zaraz dostałem doniesienie, że Radoń na gminnym gruncie, znaczy na cmentarzu, ścina drzewa. Musiałem wszcząć z urzędu postępowanie wyjaśniające. A i społeczeństwo włączyło się ostro.

Ja jestem za cmentarzem. Na zebraniu wsi Pawłokoma powiedziałem: „Ludzie, nie wstyd wam, że pośrodku wsi, zaraz koło kościoła, takie śmietnisko?". A oni: „Panie wójcie, tam chodzą świnie tego, co dziś się Ukraińcem mieni".

Ale że temat cmentarza poruszyłem, padło na mnie podejrzenie, że jestem rezunem, znaczy – Ukraińcem, jak to się mówi, mam czarne podniebienie. A że do Dynowa przyjechałem z Bieszczad – bajka była gotowa. Aż się musiałem tłumaczyć.

Lecz niech pan sobie czegoś nie pomyśli. Dla mnie człowiek to człowiek – bez żadnej różnicy. Nawet Ukrainiec.

Dziś wygodnie być Ukraińcem. Niech pan sobie wyobrazi, że synalek tego Radonia zamówił dotowane przez gminę kwalifikowane sadzeniaki. I nie odebrał ani worka, nie zapłacił, choć wzywałem do odebrania!

Dionizy Radoń: – Pan Sydor pytał mnie, gdzie pobite leżą. Tom powiedział. Stąd u ludzi na mnie największa złość. Nie o panychydy, o światła. Ale za to, żem prawdziwe miejsce wskazał. A jak jest miejsce, nie ma dalej co się wypierać – w Pawłokomie zbrodnia na Ukraińcach była.

V

Pawłokomski cmentarz greckokatolicki ma kształt kwadratu. Bramę związano sznurkiem, żeby nie telepała na wietrze. Jest kilka przedwojennych nagrobków, dwa nowe pomniki z szarego lastryka (pod listą imion

Діонізій Радонь підготовляє насипи на трьох братніх могилах, весна 1995 р.

з родziny Fedaków i Karpów napis: „Zmarli tragicznie"). Zaraz przy drodze, która oddziela cmentarz od obejścia Radonia, trzy kopczyki obsadzone barwinkiem i trzy brzozowe krzyże.

Ani tablicy, ani daty, ani nazwisk. Ani słowa o tym, co się tu stało.

Dionizy Radoń: – Śmieci uprzątłem, trawy wykosił, a że w miejscu, gdzie zakopali pomordowanych, porobiły się dolinki, tom ziemi nawiózł, kopczyki usypał, krzyże brzozowe wbił. Wójt mówi, że nielegalnie. Panie, każdy grób legalny, nawet największego zbrodniarza, a pawłokomskie niewinne.

Więc żem kopczyki usypał, a tu ludzie idą, całe rodziny, młode i stare, a każdy łopatę trzyma, motykę. Nawet ta, co do ziemi przygięta, dobra kobieta, przez chorobę z chałupy nie wychodzi, też motyką kopczyki rozrzuca. To mówię: „Ty też taka głupia, że w mogiłach grzebiesz". A ona: „Przestanę, jak powiesz, gdzie twoi mojego tatusia zabrali".

Danuta Radoń: – Tak żem się bała, że tymi łopatami mojego zatłuką. Stali dokoła niego i krzyczeli: „Powiesz,

gdzie nasze Polaki". Jak mój ma wiedzieć, gdzie Polaki? Dzieciak był wtedy.

Stanisław Woźny: – Radoń nieformalnie usypał kopczyki, społeczeństwo zrównało. Nie ma się co dziwić; ta siódemka zabrana ze wsi też kopców nie ma. Te kopce to w moim przekonaniu była próba trwałego upamiętnienia. Na trwałe upamiętnienie nigdy się nie zgodzę. Dość w Przemyskiem mamy już bandyckich pomników.

Mówi pan, że tu leżą cywile, że zabili ich Polacy. A wie pan, że byli u mnie kombatanci z Przemyśla i powiedzieli, że Pawłokomę spacyfikowały bandy UPA? Nieprawda? Jak pan może rozstrzygać, kto zabijał, skoro historycy nie wiedzą?

A dlaczego Ukraińcy tak zabiegają właśnie o ten cmentarz? Po lasach jest wiele cmentarzy greckokatolickich – zapuszczone, że bój się Boga, krzyże poprzewracane. Czy to nie dziwne, że im chodzi właśnie o Pawłokomę?

Niech mi pan powie, z jakiej racji ja, wójt całej gminy Dynów, mam szczególnie dbać o ten właśnie cmentarz. Jak taki ważny – niech dbają Ukraińcy.

A wie pan, że ten Radoń wchodził na pawłokomski cmentarz z papierosem i pijany? Kiedyś musiałem go nawet wyrzucić.

VI

Stanisław Woźny: – Z tego wszystkiego dobrze się stało, że sprawą zainteresowali się Kanadyjczycy. Ani z Sydorem, ani z Radoniem nie mają nic wspólnego. Czyż to nie symptomatyczne? Kanadyjczycy chcieli, żeby cmentarz ogrodzić. Powiedziałem – zgoda, ale za wasze, bo ja złotówki nie dam. Wysupłali 350 milionów, w ratach, niektóre nierówno spływały.

Kanadyjczycy chcieli płytę z tryzubem. Ja – nie. Chcieli tablicę po ukraińsku. Ja – nie. Sytuacja jest taka, że muszą respektować moje decyzje.

Перший проект пам'ятника, виконаний у Львові на замовлення Фундації „Павлокома". Польська сторона не погодилась на його встановлення на павлокомському цвинтарі.

Zgodziłbym się na tablicę po polsku, gdyby napisali „Tu leżą zmarli tragicznie mieszkańcy wsi Pawłokoma". Mówi pan, że zostali zamordowani. Na taki napis nigdy się nie zgodzę. Dlaczego? Bo od razu rodzi się pytanie: „Zamordowani przez kogo?". Po co takie pytania stawiać?

Tu niepotrzebna żadna tablica upamiętniająca, ale plan zagospodarowania cmentarza. Kopce splantować, przedwojenne krzyże odciągnąć w bok, brzozowe usunąć, za to porządne alejki wytyczyć. Sami Ukraińcy muszą sobie zrobić.

Dionizy Radoń: – Bój pan się Boga, ile oni milionów na te ogrodzenie wydali. Dostałby ja – i lepiej, i taniej by zrobił. Ale gdy wójt był akurat na urlopie, a majster ekipy, co murowała ogrodzenie, wziął wolne, przyniosłem butelkę wódki, pięćdziesiąt złotych, to mi robotniki pomogli.

Pokleiliśmy betonem stare pomniki, ten krzyż drewniany jeszcze z przedwojnia wsadził ja w żelazną obejmę.

Teraz wójt chce, żebym usunął, com zrobił, ale ja ręki na krzyż nigdy nie podniosę, choćby zrobili mi nie wiem co.

Danuta Radoń: – Foliowy tunel nożami pocięli, pięć psów bez rok struli, stodołę spalili. W stracie wielkiej żyjemy, bo ubezpieczenie było na 30 miliony, a samych maszyn poszło z dymem na 60. Jeszcze drzewo na boazerię, eternit, słoma i siano. Wójt z gminnej pomocy grosza nie dał.

Tadeusz Pudysz: – Akurat był pogrzeb, gdy stodoła się zajęła. Cała wieś w kościele stała, tylko nie Radoń. Zresztą policja powiedziała, że nie ma świadków, żeby ktoś podpalił.

Danuta Radoń: – Bili mojego między PKS-em a sklepem, pośrodku wsi, drugie patrzyły, a oni lali i lali.

Tadeusz Pudysz: – Eee tam.

Stanisław Woźny: – Zgodzi się pan ze mną, że w takiej ogólnej atmosferze najlepiej byłoby, gdyby na cmentarzu postawić tabliczkę z nazwiskami kanadyjskich darczyńców.

VII

W zimnej, białej, wielkiej sali parafialnej przy przemyskiej katedrze greckokatolickiej, pod łukowym, gotyckim sklepieniem. Pośrodku stół, za nim młody, czarnowłosy mężczyzna, pod kołnierzykiem biała koloratka

– Nazywam się Bogdan Stepan. Jestem księdzem, sprawuję posługę w kilku ukraińskich parafiach.

Wiem z doświadczenia, że między ludźmi jest dobrze, gdy do zgody zachęcają autorytety, a więc lokalna władza i proboszcz. Gdy jest inaczej – zgody nie ma.

Pierwszy raz przyjechałem do Pawłokomy w 1995 roku, w rocznicę rzezi. Weszliśmy na cmentarz, pomodlili. Nikt się nie zorientował. Drugi raz zjechaliśmy w Wielka-

noc – w cerkwi greckokatolickiej to święto wspominania zmarłych. Odprawialiśmy szybko: krótka homilia, ani słowa o Ukrainie, kilka pieśni, tylko kościelne, żeby, Boże broń, nikogo nie sprowokować. A dookoła cmentarza szum jak w ulu. Policja z psami, a za nią urągający tłum. Rok później już było spokojniej.

Dionizy Radoń: – Naszego proboszcza, co mieszka w Dylągowej, prosili na panychydy. Nie przyszedł, choć pobite pod samym kościołem leżą. A w kazaniach mówił, że mamy teraz w Pawłokomie ruski cmentarz. Tom poszedł do niego i pytam: „Księże proboszczu, czy na tym świecie są dwa Bogi, nasz i ukraiński?". A proboszcz: „Cicho bądź". To jeszcze mówię, że chyba dobrze, że pobite krzyże mają. A on: „Cicho bądź".

Proboszcz z Dylągowej: – Na te ich święto nie poszedłem, bo jak to tak – przyszli i powiedzieli „Niech ksiądz idzie"... Trzeba było uprzedzić, a nie stawiać w sytuacji podbramkowej. A panu Radoniowi powiedziałem, co o tym myślę, więc teraz pewnie na mnie obrażony. Co mówiłem z ambony, to mówiłem. Przeze mnie ludzie nic nie mają przeciw ogrodzeniu, no, może niektórzy.

Na tę sprawę trzeba patrzeć ogólnie, jak ja, a nie z jednej albo z drugiej strony. Bo co się na tym cmentarzu przez lata działo? Krowy, kury chodziły. To skąd nagle pan Radoń taki ukraiński patriota?

Z okolicy pochodzę, u mnie dwa takie cmentarze. I problemu nie ma. A w Pawłokomie jest, bo krzywda ludzi podzieliła.

Za młody jestem, by takie sprawy rozstrzygać. Szczęść Boże.

Stanisław Woźny *(łokcie oparte o czarny blat, uśmiecha się, zawiesza głos, jakby mówił oczywistości)*: – W czasie panychydy podeszła do Ukraińców jedna mieszkanka. Oni się modlą, a ona: „Gdzieście mojego ojca wywlekli?". Niech pan się tak nie patrzy, to trzeba rozumieć. Ludzie w Pawłokomie są tolerancyjni. Nie wiedzą tylko, co się stało z siedmioma mieszkańcami.

To nie my, Polacy, dopominamy się sprawiedliwości. To oni, Ukraińcy, zrobią wszystko, żeby udowodnić, że są skrzywdzeni. To nie w nas, Polakach, jest poczucie nacjonalizmu. To oni zrobią wszystko, żeby ich było na wierzchu.

Tadeusz Pudysz *(patrzy na wójta, szuka potwierdzenia)*: – W '80 byłem w internacie przy zawodówce, po czterech w pokoju nas mieszkało. Jeden zawsze po ciszy nocnej wychodził. Gdzie szedł, po co, nie wiem, bom z nim nigdy nie był, ale na pewno na tajne spotkania, bo gdy wracał, to pytał, którego nauczyciela ma zarżnąć. Albo ciął ręce i mówił: „Patrzcie na moją ukraińską krew". Ileśmy się namęczyli, żeby mu krew tamować, bo co by w internacie było, gdyby się wydało?

Stanisław Woźny: – Organizacja ukraińska była, jest i będzie, a my jedynie możemy uważać. Jeszcze mieszkałem w Bieszczadach, gdy na pogrzeb jednego Ukraińca przyjechała taka z Ameryki. Trumnę do dołu złożyli, a ona na bok odeszła, z torebki wyciągnęła telefon, w sam raz taki jak pana, komórkowy. Ale 20 lat temu komórkowców nie było! Były za to radiostacje wielkiej mocy i ona z taką radiostacją rozmawiała. Albo w listach słanych do mojej wsi pytali, kto w jakiej zagrodzie mieszka, gdzie posterunek milicji czy wojsko jeszcze stoi. Proszę pana, toż to prawdziwe pytania wywiadowcze!

A da pan wiarę, że mój ojciec był na ukraińskiej liście proskrypcyjnej jeszcze w latach 70.? Za polskość! Nie wierzy pan! Jak można w takie rzeczy nie wierzyć?

My, proszę pana, wiemy, jak było. Piłami cięli, topili w studniach, pasy darli, a potem solili. Taki naród. Dlatego póki ja tu jestem, żadnego upamiętnienia Ukraińców nie będzie.

Tadeusz Pudysz: – W Dynowie jeden starał się o pozwolenie na rzeźnictwo. To mu powiedzieliśmy: „Po co się chcesz uczyć rzeźniczenia, przecież ty na Polakach ćwiczył się w szlachtunku".

Albo ten Fedak z Pawłokomy, co jego rodzina ma mogiłę na ukraińskim cmentarzu. Po wojnie dziesięć lat dostał, a przecież dziesiątki za darmo nie dawali. Mówi pan, że dawali nawet karę śmierci. Jemu darmo nie dali – ciotka moja była świadkiem na procesie.

Albo jednego roku, wcale niedawno, spaliło się siedem pawłokomskich stodół, choć mokre lato było. To kto je podpalił, jak nie oni?

VIII

Stanisław Woźny *(opowiada już drugą godzinę, za oknami zmrok)*: – Jeśli pan musi pisać, to na koniec powiem, że ten Radoń to burzyciel i pieniacz. A co to, że on się teraz takim Ukraińcem zrobił? Tu takich jak on nie ma. Jeśli już Ukraińcy są, to zupełnie zasymilowani, grzeczni. Zresztą myślę, że Ukraińcy są na Ukrainie, a ci nasi... to jakieś przechrzty.

To, proszę pana, jest Polska, a Polska jest dla Polaków. Tylko proszę mnie dobrze zrozumieć: ja wszystkie mniejszości szanuję, nikogo nie przeganiam. Już mówiłem, że dla mnie człowiek jest człowiek. Ale Polska jest dla Polaków, Niemcy dla Niemców, Francja dla Francuzów.

Temat cmentarza w Pawłokomie to wielki sukces władz gminy. Potrafiliśmy dogadać się z Kanadyjczykami? Potrafiliśmy. Uniknęliśmy konfliktów? Uniknęliśmy. Społeczeństwo pokazało naszą polską tolerancję? Pokazało.

Wszystko dzięki temu, że nie dopuściliśmy Ukraińców do głosu.

Tadeusz Pudysz *(wyprostowany, zaplata dłonie, jakby chciał wyłamać palce)*: – Kontrola nad cmentarzem musi być gminna, z zewnątrz nikogo nie wolno dopuszczać. Dlaczego? Wystarczy na chwilę przymknąć oczy, a coś postawią, wkopią, wymurują – i potem trudno będzie rozebrać.

Діонізій Радонь в розмові з членами Фундації „Павлокома". Зліва: Богдан Федак, проф. Петро Й. Потічний, Діонізій Радонь, Теофіль Бак і голова Фундації, Зенон Потічний.

Dionizy Radoń *(stoimy na pagórkach, gdzie kiedyś stała cerkiew; strugą płynie brudna woda, pod nogami wala się butelka po wódce Woda ognista)*: – Panie, ale ta ziemia przepłakana, przepłakana, aż w dołku boli. Czym one różne od nas, a my od nich, że taka nienawiść powstała? Ale zbrodnia nie będzie uciszona. Żebym kłamał – Bóg już by skarał. A że prawda komu w gminie niewygodna, to ja nie winien.

Dawniej myślał, że gdy stare pomrą, młode złość porzucą. Ale póki ludzie dzieci będą chować jak w Pawłokomie – zgody nie będzie.

Kiedyś wójt mnie wygnał z cmentarza – ustąpiłem, bo cmentarz jego własność. Alem powiedział, że sprzątywać będę, kosić będę, światła palić będę i nikt mi nie zbroni. Jak krzyż się zwali, to postawię, zasadzę kwiaty. Bo kwiat na cmentarzu to nie upamiętnienie, ale szacunek i przyroda.

Napisali mi w anonimie, że przez okno wyciągną i łeb ukręcą albo załatwią, jak będę szedł do Dylągowej czy gdzie indziej. Boję się, bo już dwa razy obili... Ale czasem nic się nie boję, bo Pan Bóg widzi, żem źle nie zrobił.

Patrz pan na ten dąb, ten tu, bliziutko, co za rogiem cmentarza stoi. Chcieli go ściąć, ja nie dałem, bo to przedostatni świadek w Pawłokomie. A ostatni ja. A jak świadków zbraknie, to i tak ludzie będą wiedzieć. Nawet wnuki tych, co cepami biły, bo sumienie nad taką zbrodnią nie zaśpi.

Danuta Radoń *(przed domem na betonowym chodniku, zapada zmrok, w oknach pawłokomskich chałup palą się żarówki, wielki księżyc oświetla bryłę nowego kościoła, przy drewnianej budzie szarpie się pies)*: – Jak tu teraz żyjemy? Człowiek idzie przez wieś, spotka kogo, powie „dzień dobry", ale żeby więcej, to nic. Z wieczora, jak tylko zmroczy, już nie wychodzi, w domu siedzi. Syn mówi, że wieś pośrodku, pół przeciw mojemu, połowie wszystko jedno, więc jakby byli za nim. Ale jaka prawda, to ja nie wiem.

A ty cichaj, Dionizy. No, cicho bądź. Wypiją, zmówią się, zrobią nam co. Cichaj, Dionizy. Głos wieczorem niesie daleko.

* * *

Текст цей надруковано у польському щоденнику „Gazeta Wyborcza", 28 лютого – 1 березня 1998, а згодом у книжці Paweł Smoleński, „Pochówek dla rezuna", Wydawnictwo: Czarne 2001 r.

Іменний показник

А

Афтанас Анастасія (на „Швабівку") 53
Афтанас Андрій 118, 205, 340, 357
Афтанас Андрій (на „Стависька") 53, 141, 142, 146, 156
Афтанас Анна 143
Афтанас Анна (до „Добоша") 53
Афтанас Анна (до „Крентого") 53
Афтанас Анна (на „Став") 53
Афтанас Войтек Альберт (до „Войтка") 53
Афтанас Володимир 355
Афтанас Володимир (на „Роздорожжя") 53
Афтанас Володимир (на „Стависька") 142
Афтанас Володимир (на „Швабівку") 53
Афтанас Єва (на „Швабівку") 53
Афтанас Іван (до „Добоша") 54
Афтанас Іван (на „Бондарівку") 53
Афтанас Іван (на „Роздорожжя") 139
Афтанас Іван (на „Стависька") 53, 142, 146
Афтанас Йосиф (до „Добоша") 53
Афтанас Йосиф (на „Роздорожжя") 140
Афтанас Йосиф (на „Стависька") 142, 143, 145, 146
Афтанас Катерина 368
Афтанас Катерина (до „Войтка") 54
Афтанас Катерина (до „Крентого") 53
Афтанас Марія 118,
Афтанас Марія (до „Крентого") 53
Афтанас Марія (на „Бондарівку 53
Афтанас Марія (на „Роздорожжя") 53
Афтанас Марія (на „Стависька") 53, 142, 146
Афтанас Марія (на „Швабівку") 53
Афтанас Михайло (на „Швабівку") 53
Афтанас Олександра (до „Войтка") 54
Афтанас Роман 340
Афтанас Роман (до „Добоша") 53
Афтанас Роман (на „Стависька") 141, 146
Афтанас Северин (до „Войтка") 54
Афтанас Софія (до „Добоша") 54
Афтанас Стефан 53,
Афтанас Стефан (на „Став") 53
Афтанас Стефан (на „Швабівку") 53
Афтанас Юліян 248
Афтанас Федір Афтанас Стефан 53
Афтанас Федір (над „Став") 53
Афтанас Яків 143
Афтанас Ярослав (на „Швабівку") 53

Б

Бак Теофіль 401
Барбарек Анна (до „Хорошої") 54
Барбарек Володимир (на „Яська в. Пил.") 54

Барбарек Євгенія (на „Шпаківку") 147, 150
Барбарек Михайло (на „Шпаківку") 54, 147, 149, 150
Барбарек Олекс. (на „Джулівку") 54
Барць 142
Басараб Павліна 359
Бачинський В. 190
Бенц Гох 101
Бєлєц Анєля (до „Скринаток") 54
Бєлєц Анна (до „Скринаток") 54
Бєлєц Владислав (до „Скринаток") 54, 183, 358
Бєлєц Катерина, див. Троян Катерина
Бєлєц Катерина (до „Бєльця") 358, 54
Бєлєц Олена (до „Скринаток") 54
Бєлєц Розалія (до „Коштовського") 56, 357, 360, 368
Бєлєц Станіслав 216, 217, 244, 358, 359
Белєц Ян 157, 217, 358
Бісс Йосиф „Вацлав" 10, 13, 19-28, 32, 37, 42-50
Бісс Казімєж 50
Бісс Станіслав 42
Бісс Тадеуш 50
Бісс Януш 50
Будзяк Вільгельм 33, 37, 48
Булдис Андрій 112
Бурек 101, 102
„Бурлака" 363, 364
Бучковський Мєчислав 45

В

Ванке М. 279
Васараб Андрій німий (до „Души") 55
Васараб Анна (до „Яська в. Пис.") 54, 154
Васараб Антон (до „Писаря") 54 370, 370
Васараб Василь (до „Буди") 54
Васараб Володимир 200
Васараб Володимир (до „Буди") 54
Васараб Іван 194
Васараб Іван (до „Яська в. Пис.") 54, 154, 370
Васараб Катерина (до „Буди") 54
Васараб Катерина (до „Цигана") 55
Васараб Катерина (до „Яська в. Пис.") 154
Васараб Марія 112
Васараб Марія (до „Буди") 54
Васараб Марія (до „Циґана") 55
Васараб Марія (до „Яська в. Пис.") 55, 154
Васараб Михайло (до „Буди") 54
Васараб Наталія (до „Писаря") 54, 370
Васараб Ольга (до „Яська в. Пис.") 54, 154
Васараб Софія (до „Писаря") 55, 370
Васараб Софія (до „Яська в. Пис.") 55, 154
Васараб Тарас-Микола „Яська в. Пис.") 55, 154
Васараб Ярослав (до „Буди") 54
„Вацлав" 163, 164, 212, 295, 245, 246, 359
Вацяк Володимир (до „Вацяка") 54, 156
Вацяк Володимир (на „Макухівку") 54
Вацяк Іван (до „Вацяка") 54, 159
Вацяк Іван (до „Михаля") 54
Вацяк Йосиф (до „Вацяка") 54
Вацяк Катерина 202, 333, 368
Вацяк Катерина (до „Баруси") 54
Вацяк Михайло (до „Баруси") 54
Вацяк Михайло (на „Макухівку") 54

Вацяк Наталія 172
Вацяк Олена (Гелюня) (до „Вацяка") 54
Вацяк Ольга 172, 248
Вацяк Розалія 334
Вацяк Северин 333
Вацяк Северин (до „Вацяка") 54, 159, 246
Вацяк Софія, див. Коляса Софія (до „Коляси")
Вацяк Стефан 172, 329, 333
Вацяк Стефан (до „Вацяка") 54
Вацяк Стефан (на „Макухівку") 54
Вацяк Стефанія 215, 334
Вацяк Стефанія (на „Карпівку") 54
Вацяк Юліан 200, 202, 308
Вацяк Ярослав 248
Верховська Єва (до „Верховського") 55
Верховський Андрій (до „Верховського") 55
Верховський Володимир (до „Верховського") 55
Видра Володимир (до „Видри") 55, 276
Видра Марія (на „Савчину") 55
Видра Ольга (на „Савчину") 55
Видра Розалія 333
Видра Розалія (до „Видри") 55, 276
Вілька Ігнаци 270
Войтович Андрій (до „Єндрейця") 156, 161, 162
Войтович Володимир (до „Єндрейця") 161
Войтович Ганна (до „Єндрейця") 159, 160, 161
Войтович Іван (до „Єндрейця") 158, 161
Войтович Марія (до „Єндрейця") 158, 162
Войтович Михайло (до „Єндрейця") 158, 161
Войтович Софія (до „Єндрейця") 158, 159, 160
Войтович Ярослав (до „Єндрейця") 155, 162
Воробель Йосиф 338
Воробель Любомира 338
Воробель Софія див. Федак Софія (до „Камінця")
„Вража" 24
Вуйціцький Мєчислав „Брись" 47

Г

Гаврилко Катерина див. Ланчак Катерина (до „Штоса")
Гаврилко Тарас 234
„Галка" 199, 200
Гарковська Любомира див. Мудрик Любомира
Гірняк Андрій 140
Гірняк Марія 140
Гірняк Павло 140
Гірняк Федір 139
Грица Євгенія, див. Мудрик Євгенія
„Громенко" 181, 190, 362
Гук Богдан „Скала" 363
Гук Богдан 7

Ґ

Ґеруля 270
Ґеруля Юзеф 47, 49
Ґонсецька 270
Ґонсецький 270
Ґуц 203
Ґуц Андрій 148
Ґуц Францішек 112

Д

Джевецька Владислава 42
Дзиндра Петро, скульптор 51
Дзівік Анна (на „Горбівку") 55

Дзівік Антон (до „Жоньци") 55
Дзівік Богдан 9
Дзівік Вікторія 220
Дзівік Галина (на „Яська в. Пис.") 154
Дзівік див. Васараб Катерина (на „Яська в. Пис.")
Дзівік Єва (до „Жоньци") 55
Дзівік Йосиф 220
Дзівік Надія 327
Дзівік (надія (на „Горбівку") 55
Дзівік Юлія (на „Горбівку") 55
Дзівік Юліан (на „Яська в. Пис.") 55, 154
Дзюбенко 111
Дзюбина Степан о. 193
Дзячинська Розалія 274, 183
Дзячинський Януш 116, 183, 203, 279
Дитиняк Катерина пс. „Кейда" 362
Добош Василь (до „Добоша") 55
Добош Володимир (до „Добоша") 55
Добош диригент 220
Добош Захарій-Ярослав (до „Добоша") 55
Добош Марія (до „Добоша") 55
Добош Ольга (до „Добоша") 55
Добош Петро (до „Добоша") 55
Добош Софія (до „Добоша") 55
Добош-Федак Марія 368
Должицька Єва 335
„Дорошенко" див. Налесник Андрій (до „Дяка")
Дуда Іван 228
Думин Казимир 19, 324
Дусь Ольга див. Налесник Ольга (до „Налесника")
Дяблік 110

Ж

Жеребецька 172
Жеребецька Геля 172
Жиповський Здзіслав „Сироркомля" 23, 27, 44-46, 50
„Жук" 181

З

Заверцян Станіслав 47
Залевскі Олєсь „Тигр" 26, 50

К

„Кадило" див. о. Василь Шевчук
Калужняцький Орест о. 277
Карнаб Юзеф 30
Карпа Андрій біля „Сериляка" 55
Карпа Анеля (до „Тимкка") 349, 353, 354
Карпа Богдан (на „Макухівку") 55
Карпа Борис (на „Макухівку") 289
Карпа Володимир (до „Пилипа з Карп.") 55
Карпа Володимир (на „Карпівку") 156, 215
Карпа Данило (на „Карпівку") 56
Карпа Єва 333
Карпа Єва (до „Майхра") 56, 210, 211, 292
Карпа Єва (до „Тимка") 349, 354
Карпа Іван 113, 197, 205, 209
Карпа Іван (до „Пилипа з Карп.") 56, 215, 274
Карпа Іван (на „Карпівку") 56, 155, 156, 357
Карпа Іван (на „Макухівку") 190, 197
Карпа Іван (до „Тимка") 349, 354
Карпа Йосиф (на „Карпівку") 56
Карпа Катерина (до „Федька") 55
Карпа Майхер (до „Майхра") 56
Карпа Марія (під „Діброву") 56
Карпа Михайло (до „Рузьки") 56
Карпа Михайло (на „Шпаківку") 177

Карпа Орест (на „Макухівку") 289
Карпа Розалія 210
Карпа Розалія (до „Рузьки") 56
Карпа Розалія (на „Карпівку") 56
Карпа Розалія (на „Макухівку") 56, 190
Карпа Северин 215
Карпа Северин 248
Карпа Тереса (до „Басури") 56
Кацила Антон 208
Кашицький Франьо 207
Кашицький Юзеф 160, 207 276, 305
Коваль Владислав 273
Коваль Йосиф 273
Коваль Тадеуш „Шарий" 23, 26, 50
Когут Володимир 266
Когут Зеновія 266
Когут Стефанія див. Федак Стефанія
Козак Михайло 277
Коляса Анна (до „Федька") 171, 174, 178, 180, 184, 203, 208
Коляса Андрій 187, 210
Коляса Андрій (на „Закуття") 188
Коляса Василь 266
Коляса Василь (на „Закуття") 185, 188
Коляса Володимир (до „Федька") 178, 181, 184, 203, 204, 208
Коляса Дарія (до „Федька") 171, 177, 178, 203
Коляса Іван 107
Коляса Іван (до „Коляси") 189, 190, 202
Коляса Ірина (до „Федька") 171, 178, 203, 208
Коляса Катерина з Васарабів (до „Коляси") 190, 200, 202
Коляса Катерина (до „Бімбаса") 56
Коляса Катерина (до „Стетевця") 56, 185, 187
Коляса Катерина (на „Закуття") 184, 188
Коляса-Коваленко Леся 200
Коляса Любомира (до „Коляси") 193, 198, 200
Коляса Марія 301
Коляса Марія (до „Федька") 171, 174, 178, 184, 208
Коляса Микола 209
Коляса Микола (до „Федька") 171, 174, 176, 184, 204, 205, 208
Коляса Микола (на „Закуття") 206
Коляса Михайло (до „Бімбаса") 56
Коляса Петро (до „Стетевця") 185
Коляса Петро (з „Гірки") 190
Коляса Софія 204, 299, 300, 301
Коляса Софія (до „Коляси") 189, 200
Коляса Софія (на „Закуття") 185, 188
Коляса Степан 210
Коляса Степан (до „Стетевця") 56, 185, 187
Коляса Тарас (до „Коляси") 198, 200, 322, 323
Коляса Юліан (до „Стетевця") 185
Копацький Юзеф 193
Кордіяк-Довгун Дарія „Христя" 365
Котвіцкі Ян пс. „Сьлєпи", „Грозьни" 247, 248
Коцила Франьо (до „Браціся") 56
Коцила Юзеф 156, 361
Кошик Мирослав Лев о. 200, 201
Коштовська Анна 328
Коштовська Анна з Бєльців (до „Коштовського") 56, 169, 357, 358, 360, 368
Коштовський Андрій 107, 207
Коштовська Гелена 211

Коштовська Євгеня 205, 209
Коштовська Катерина 190
Коштовська Катерина (на „Гарасівку") 56, 270
Коштовська Марія (до „Божекоханого") 56
Коштовська Марія (до „Другої хати") 56
Коштовська Марія (до „Души") 56
Коштовська Марія (до „Коштовського") 56, 169, 357, 359, 360, 368
Коштовська Марія-Наталя (на „Гарасівку") 56
Коштовська Надія 356
Коштовська Ольга (до „Коштовського") пс. „Калина" 169, 172, 326, 327, 360, 366, 367, 368
Коштовська Розалія (на „Гарасівку") 56
Коштовська Юлія (до „Коштовського") пс. Зірка" 169, 337, 357, 358,, 359, 360, 361
Коштовський Іван 112, 331
Коштовський Іван-Назар (до „Коштовського") 56, 357, 358, 359, 360, 362, 368
Коштовський Йосиф 328, 360
Коштовський Йосиф (до „Коштовського") 56, 358, 359, 360, 368
Коштовський Петро (до „Карбівника") 56
Коштовський Стефан 190
Коштовський Ярослав (на „Гарасівку") 56
Кривуцький Іван 17
Кріль Андрій 107
Кріль Антон 270
Кріль Василь 205
Кріль Василь (на „Барбареківку") 57
Кріль Данило 266
Кріль Дарія 270
Кріль Зенон-Андрій (до „Кріля") 57
Кріль Зенон-Михайло (до „Вандаскі") 189
Кріль Іван 188, 270
Кріль Ірина 209, 272
Кріль Ірина (до „Кріля") 57
Кріль Йосиф (до „Кріля") 56
Кріль Катерина (до „Кріля") 57
Кріль Леся 197
Кріль Любомир (до „Кріля") 56
Кріль Михайло (до „Кріля") 56
Кріль Надія 266
Кріль Нестор 311
Кріль Оксана 266
Кріль Олександра-Марія (на „Барбареківку") 56, 205
Кріль Софія 197, 205
Кріль Софія з Ланчаків 172
Кріль Софія (на „Барбареківку") 56
Кріль Тарас 197, 205
Кріль Тарас-Олег (на „Барбареківку") 56
Кріль Федір (Теодор) 197, 205
Крупа Іван 190
Кузьма Наталія, див. Мудрик Наталія (до „Майхра")
Кузьняр Онуфрій „Попєль" 46, 47,
Купич Мирослав 52, 353
Курись Андрій 181, 207
Курись Андрій (від „Планіти") 206
Курись Андрій (до „Цьотки з Загор.") 57
Курись Єва (до „Планіти") 57
Курись Лука (до „Лучки") 57
Курись Марія 329
Курись Марія (до „Курися з Круг") 57, 186, 299, 313

Курись Марія (до „Цьотки з Загор.") 57
Курись Олександра (до „Планіти") 57
Курись Яків (Куба) (до „Курися з Круг") 57, 313
Кусь Йосип 19
Кусь Цеся від Радоня 183
Кусь Ян 155
Куч Йосиф (до „Куча") 57
Кушнарьова див. Коляса Катерина (з „Закуття")

Л

Ланчак 169
Ланчак Андрій 155
Ланчак Анєля (на „Джулівку") 57
Ланчак Анна (до „Вунсатого") 57
Ланчак Анна (під „Гірками") 57
Ланчак Антон 233, 112
Ланчак Антон (до „Вунсатого") 57
Ланчак Володимир (до „Яцка") 57
Ланчак Іван пс. „Зозуля" 253
Ланчак Іван (до „Штоса") 234
Ланчак Йосиф (до „Ткача") 57
Ланчак Євгенія (до „Штоса") 234
Ланчак Катерина (до „Штоса") 231, 232, 234
Ланчак Кароліна (до „Кулявого") 57
Ланчак Катерина 266
Ланчак Катерина (до „Кулявого") 57
Ланчак Катерина (на „Видрівку") 58
Ланчак Катерина (під „Діброву") 57
Ланчак Марія 253
Ланчак Марія (до „Вунсатого") 57
Ланчак Марія (на „Видрівку") 58
Ланчак Марта (до „Ткача") 57
Ланчак Микола (до „Кулявого") 57
Ланчак Микола (під „Діброву") 57
Ланчак Михайло (до „Кулявого") 57
Ланчак Михайло (до „Ткача") 57, 251
Ланчак Михайло-Іван (на „Джулівку") 57
Ланчак Надія 266
Ланчак Олекса (під „Плотом") 350
Ланчак Ольга (до „Кулявого") 57
Ланчак Ольга (на „Джулівку") 57
Ланчак Розалія (до „Воліся") 58
Ланчак Розалія 152, 349
Ланчак Розалія (до „Штоса") 234
Ланчак Роман (до „Яцка") 57
Ланчак Софія (до „Воліся") 58
Ланчак Софія (під „Плотом") 349
Ланчак Стефанія (під „Діброву") 57
Ланчак Ярослав (до „Воліся") 58
Ланчак Ярослав (під „Плотом", до „Воліся") 350
Лапінський Ч. 42
Левицька Ольга 156
Левицька Стефанія 156, 58
Левицький Микола 106, 113, 145, 155, 156, 189, 209, 211, 236, 298, 308, 357
Левицький Теодор 156
Левосюк Юрій, архітектор 51
Лемцьо Андрій 235, 242
Лемцьо Анна з Валяніних 235, 239
Лемцьо Володимир о. 24, 26, 58, 147, 152, 158, 159, 164, 186, 190, 197, 211, 212, 235, 237, 246, 256, 282, 285, 301, 306, 327, 332, 345, 359
Лемцьо Любомир 242
Лемцьо Надія 149, 193, 236, 237, 242, 335

Ллюбачевський Ян д-р 45

М

Майка Анна (до „Майчихи") 58
Маньковецький Станіслав 189
Марків Теодор о. 218
Мартиняк Іван, митрополит 51
Маршалок Войтек (до „Маршалка") 58, 158
Маршалок Софія 183
Матковський Цезарій 45
„Миколаєвич" див. Мудрик Петро (з „Гред")
Михалик Анєля (на „Озері") 58
Михалик Антон (на „Вобшар") 58, 177
Михалик Катерина (на „Вобшар") 177, 204, 266
Михалик Маргошка 206
Михалик Марія (на „Вобшар") 58, 177
Місило Євген 249
Мудрик Анєля (на „Лисаківку") 58
Мудрик Анєля (під „Ділом") 58
Мудрик Андрій 227, 247, 261, 355
Мудрик Андрій (до „Майхра") 210, 211, 212, 213, 230
Мудрик Андрій (на „Лисаківку") 260
Мудрик Андрій (на „Несторівку") 58, 280
Мудрик Антон (на „Несторівку") 58, 294
Мудрик Антон (під „Ділом") 58
Мудрик Василь (на „Лисаківку") 182, 261, 263
Мудрик Володимир (до „Лабатої") 180
Мудрик Володимир (до „Майхра") 58, 230
Мудрик Владислава (до „Мудрички") 245, 246, 249, 250
Мудрик Володимир (на „Шльончківку") 203
Мудрик Григорій 247
Мудрик Григорій (під „Ділом") 59
Мудрик Ґеня (від „Куча") 262
Мудрик Єва (до „Якимця") 59
Мудрик Євгенія 19, 243, 244
Мудрик Зенон-Андрій (на „Лисаківку") 266
Мудрик Іван 273, 166, 181, 244
Мудрик Іван (до „Зимного") 58
Мудрик Іван (до „Майхра") 58, 230
Мудрик Іван (до „Мудрички") 245, 249
Мудрик Іван-Хризостом (до „Ваня") 58
Мудрик Ігор (до „Мудрички") 250
Мудрик Ірина (до „Мудрички") 245, 247, 249
Мудрик Ірина (на „Шльончківку") 173, 58
Мудрик Йосиф (до „Майхра") 58, 211, 212, 230
Мудрик Йосиф (на „Лисаківку") 58, 261, 266, 372
Мудрик Катерина 150, 358
Мудрик Катерина див. Ралесник Катерина (з „Наленіків")
Мудрик Катерина (до „Вацяків") 254
Мудрик Катерина (до „Вацяків") 254
Мудрик Катерина (до „Лабатої") 172, 203, 58
Мудрик Катерина (до „Майхра") 58, 230
Мудрик Катерина (до „Мудрички") 58, 245, 247
Мудрик Катерина (на „Лисаківку") 260, 261, 266

Мудрик Катерина (на „Шпаківку") 58, 148,
Мудрик-Гарковська Любомира (до „Мудрички") 24, 245, 252, 254
Мудрик Марія 181, 246, 266
Мудрик Марія (до „Зимного") 58
Мудрик Марія (до „Мудрички") 247, 254
Мудрик Марія (до „Лабатої") 58
Мудрик Марія з Колясів (з „Гред") 193
Мудрик Марія (на „Лисаківку") 255, 259, 260, 262
Мудрик Михайло (до „Куча") 59
Мудрик Михайло (під „Ділом") 59
Мудрик Наталія (до „Майхра") 209, 230, 292
Мудрик-Наум Марія (на „Лисаківку") 21, 261, 266
Мудрик Нестор (на „Шльончківку") 173, 203, 58
Мудрик Олександра (на „Лисаківку") 261 266, 244, 260, 335, 372
Мудрик Олександра (під „Ділом") 59
Мудрик Ольга (до „Мудрички") 58, 254
Мудрик Петро (до „Майхра") 58, 212, 230
Мудрик Петро (до „Майхра") 58, 212, 230
Мудрик Петро (з „Гред") 193
Мудрик Розалія (до „Ваня") 58
Мудрик Розалія (на „Лисаківку") 182
Мудрик Розалія (на „Несторівку") 58, 294
Мудрик Розалія (під „Ділом") 59
Мудрик Роман 262
Мудрик Роман (до „Куча") 59
Мудрик Семен 261
Мудрик Софія див. Васараб Софія
Мудрик Софія (на „Шльончківку") 173, 58
Мудрик Софія (під „Ділом") 59
Мудрик Станіслав 27, 28
Мудрик Стефан 361
Михалик Теодор (на „Вобшар") 177, 58
Мудрик Тетяна (до „Мудрички") 245, 246
Мудрик-Шпак Розалія (до „Пантола") 59, 387
Мудрик Юлія (до „Мудрички") 58, 245, 249, 252, 254
Мудрик Яків (від „Шпака") 150
Мудрик Ярослав (до „Мудрички") 245, 246, 247, 249, 252
Мудрик Ярослав (на „Лисаківку") 58, 261

Н

Налесник Андрій 190, 210
Налесник Андрій (до „Дяка") 190, 245, 251
Налесник Анеля (до „Налесника") 163, 164, 165, 170
Налесник Антон (до „Налесника") 59, 163, 164, 165, 170
Налесник Володимир (до „Дяка") 59, 245, 254
Налесник Володимир (до „Налесника") 59, 246
Налесник Володимир (до „Ткача") 59
Налесник Дмитро (до „Налесника") 59
Налесник Іван (до „Дяка") 245
Налесник Іван (до „Махая") 59
Налесник Іван (до „Налесника") 163, 164
Налесник Іван (до „Ткача") 59
Налесник Йосиф (до „Дяка") 245
Налесник Йосиф (до „Налесника") 163, 164

Налесник Катерина (до „Махая") 59
Налесник Катерина (до „Налесника") 163, 166
Налесник Любомир (до „Налесника") 163, 164
Налесник Марія (до „Дяка") 59
Налесник Марія (до „Ткача") 59
Налесник Марта (до „Стрейка") 369
Налесник Марта (до „Ткача") 251
Налесник Мирослав (до „Налесника") 163
Налесник Михайло (до „Налесника") 163, 164, 165, 170
Налесник-Дусь Ольга-Люба (до „Налесника") 28, 163, 164, 170
Налесник Софія (до „Налесника") 59, 163, 164,44, 167, 168, 170
Налесник Стефан (до „Дяка") 59, 246, 251, 254
Налесник Юліан (до „Махая") 59
Налесник Юрій 169
Наум Петро 266
Наум Марія див. Мудрик Марія (на „Лисаківку")
Несторовська Євгенія (на „Несторівку") 59
Несторовська Катерина (до „Кубика") 60
Несторовська Катерина (на „Макухівку") 59, 248
Несторовська Марія (на „Несторівку") 59
Несторовська Олександра (на „Видрівку") 268, 369
Несторовська Олеся 262
Несторовська Ольга 369
Нестровська Ольга (на „Несторівку") 59
Несторовська Параскевія (до „Єгипту") 60
Несторовська Розалія (на „Діброву") 60
Нестеровська Софія 245, 260
Несторовська Софія (до „Єгипту") 60
Несторовська Софія (на „Видрівку") 183, 267, 268, 369, 374
Несторовський Андрій (на „Несторівку") 59
Несторовський Андрій (на „Став") 59
Несторовський Антон 154, 208
Несторовський Антон (до „Єгипту") 60
Несторовський Антон (на „Савчині") 60
Несторовський Богдан 262
Несторовський Володимир (на „Несторівку") 59
Несторовський Володимир (на „Став") 59
Несторовський Йосиф (на „Несторівку") 59
Несторовський Михайло 208
Несторовський Михайло (на „Сівадлівку") 60
Несторовський Нестор 262
Несторівський Олег (на „Видрівку") 60, 268, 369, 374
Несторовський Петро (до „Кругеля") 60
Несторовський Петро (на „Видрівку") 60, 190, 244, 369, 374
Несторовський Профір (до „Єгипту") 60
Несторовський Теодор (на „Макухівку") 59
Несторовська Тетяна (на „Видрівку") 146, 201, 268, 369, 374
Несторовський Федір (на „Макухівку") 60
Несторовський Юліян (на „Діброві") 60, 190

П

Паліїв Дмитро 190
Пантол Анна 112
Пантол Йосиф 272
Пантол Катерина 272
Паславський Василь о. 189, 190
Пастеж Ст. 277
Пелих Григорій 161
Петрович Анна (до „Війта") 60
Петрович Володимир (до „Польнога") 60, 331, 332
Петрович Дмитро (до „Рузьки") 60
Петрович Євгенія 172, 184
Петрович Іван (до „Польного") 60, 332
Петрович Катерина 157
Петрович Катерина (до „Війта") 60
Петрович Катерина (до „Польного") 60, 332
Петрович Марина (до „Війта") 60
Петрович Мирослав (до „Польного") 60, 332
Петрович Михайло (до „Кругеля") 60, 172, 184
Петрович Орест (до „Польного") 60, 332
Петрович Софія-Ольга (до „Польного") 60, 332
Петрович Стефан 190
Пілсудський 102
Потічна Катерина (до „Ігнаци") 280
Потічна Катерина (на „Джулівку") 60
Потічна Олександра (на „Джулівку") 316, 368, 372
Потічна Олександра (Олена) з Федаків 9, 29, 41, 148, 279, 280
Потічний Андрій (на „Джулівку") 316
Потічний Богдан (до „Ігнаца") 60, 273
Потічний Володимир 202
Потічний Володимир (до „Павла") 60
Потічний Володимир (на „Джулівку") 316
Потічний Зенон 12, 401
Потічний Іван 103, 105
Потічний Іван (до „Ігнаца") 273, 60, 279, 280
Потічний Ігнат (до „Ігнаца") 60
Потічний Любомир (до „Ігнаца") 60, 273
Потічний Людвіг 273
Потічний Михайло (до „Ігнаца") 60, 273
Потічний Павло (до „Павла") 60, 274
Потічний Петро 331
Потічний Петро (на „Джулівку") 107, 316, 356, 357
Потічний Й. Петро (на „Джулівку") 6, 8, 11, 29-32, 41, 53, 94, 95, 97, 142, 146, 156, 215, 217, 316, 356, 401
Потічний Роман (до „Павла") 60
Потічний Сташко 200
Потічний Юліян (до „Ігнаца") 60, 273
Приндяк Іванка 337

Р

Радзімерський Генрик 37, 38
Радонь Анджей 183
Радонь Анна 27, 28, 32
Радонь Діонізій 8, 32, 154 401
Радонь Каспер 270
Радонь Нізя 193
Радонь Ян 155
Ридз Сміглий 339
Романик 158
Романик Андрій 105

Романик Василь (до „Нодзі") 61, 173, 204
Романик Володимир (до „Романика" з „Закуття") 244, 245
Романик Зенон (до „Романика з „Закуття") 61
Романик Іван 205, 209
Романик Іван (до „Нодзі") 61, 173, 178, 204, 205
Романик Іван (до „Романика з „Закуття") 60
Романик Іван (до „Яська в Пилипа") 60
Романик Іван з „Закуття" 177
Романик Йосип 230
Романик Йосиф (до „Нодзі") 61, 173
Романик Катерина з Мудриків (до „Романика" з „Зак.") 61, 177, 244
Романик Марія 205
Романик Марія (до „Нодзі") 61, 173, 204
Романик Марія (до „Пилипа з Зак.") 61
Романик Марія (до „Романика з Зак.") 61
Романик Марія (до „Яська в Пилипа") 61
Романик Михайло (до „Романика з Зак.") 61
Романик-Михалик Анна (на „Озері") 60
Романик Оксана (до „Нодзі") 61, 173, 204
Романик Олександра 205
Романик Олена (до „Яська в Пилипа") 61
Романик Орест 106
Романик Северин (до „Романика з Зак.") 61, 270
Романик Яків Куба (на „Озері") 60, 171, 179
Рудавський Андрій 331
Рудавський Андрій пс. „Їж" 246
Рудавська Анна (на „Кольонію") 61, 246, 254
Рудавський Роман (на „Кольонію") 246
Рудавський Теодор (до „Топиря") 274, 202, 245, 331
„Рузга" 24

С

Саджуга Андрій (під „Діброву") 61, 143
Саджуга Анна 333
Саджуга Анна (до „Гандляра") 61
Саджуга Анна (до „Стельмашки") 61
Саджуга Анна (під „Гірку") 61, 276
Саджуга Антон (під „Гірку") 61
Саджуга Володимир (до „Стельмашки") 61, 248
Саджуга Іван (до „Стельмашки") 61
Саджуга Йосиф 334
Саджуга Йосиф (до „Стельмашки") 61, 270
Соколик Катерина (з Ланчаків) 329
Соколовський Анджей „Адам" 44, 46, 50
Саджуга Любомир (до „Гандляра") 61
Саджуга Михайло(до „Стельмашки") 61
Саджуга Наталка 248
Саджуга Осипа 165
Саджуга Пазя (до „Курної хати") 61
Саджуга Параскевія (до „Курної хати") 61
Саджуга Петро 255
Саджуга Розалія (до „Цвая") 61

Саджуга Роман (до „Саджуги") 61
Саджуга Северин 248
Саджуга Станіслава 165
Саджуга Юлія 143
Середа Володимир 146
Сериляк Розалія (до „Сериляка") 61
Сериляк Стефан (до „Сериляка") 61
Сльончка Вавжко 41, 274
Сльончка Станіслав 41, 274
Соколик Андрій 279, 342, 346
Соколик Катерина 279
Соколик Марія (до „Соколика") 61
Соколик Юзеф 329
Соколик Ян 329
Спаніль Марія 228
Спута Мар'ян „Рись" 23, 26, 47-49
Спута Чеслав „Залізний" 21-23, 30, 31, 40, 44, 47-49
Стагнілова Ляна 189
Сталін 150, 324
Стець Анна (до „Дячихи") 61
Стець Ярослава (до „Дячихи") 62
Стець Марія (до „Стеця", „Війта") 62
Стець Люба 322, 323, 324
Стець Михайло 270
Стець Наталія див. Вацяк Наталія
Стилінський, пробощ 274
Стрейко Антон (на „Гірку") 62
Стрейко Дарія (до „Стрейка") 166, 370
Стрейко Єва (на „Гірку") 61
Стрейко Іван (на „Гірку") 62
Стрейко Ізидор (до „Стрейка") 62, 166, 167, 201, 273, 370
Стрейко Марія з Налесників (до „Стрейка") 62, 163, 166, 167, 170, 201, 370
Стрейко Марія (на „Гірку") 62
Стрейко (назар (до „Стрейка") 166, 370
Сувка Казімєж 28, 167, 169, 170, 201, 370

Т

Тарнавський Петро 156
Терлецька Антошка 190
Терлецький Володимир 194
Терлецький Петро 194
Твожидло Галіна 47-49
Твожидло Роман „Єжи" 22-24, 27, 47-49
Тиктора Іван 190, 328
Троцько Ярослав, художник 51
Троян Антон (до „Базьки") 62, 156, 284, 288
Троян Володимир (з „Підливки") 328
Троян Євгенія (до „Лісного") 62, 155, 156, 368
Троян Ірина 328
Троян Ірина (до „Базьки") 288
Троян Катерина 217
Троян Марія з Федаків (до „Базьки") 281, 284, 288
Троян Марія (на „Пудлівку") 62
Троян Марія (на „Пудлівку") 62
Троян Микола (до „Лісного") 62, 270
Троян Марина (до „Лісного") 62
Троян Мирослава (на „Пудлівку") 62
Троян Наталія 113
Троян Наталія (до „Сенька Швб.") 62
Троян Нестор (до „Базьки") 288
Троян Олександра (до „Сенька Швб.") 62
Троян Олена 208
Троян Орися 328
Троян Роман (до „Базьки") 284, 288

Троян Северин (до „Сенька Швб.") 62
Троян Сенько (до „Сенька Швб.") 62
Троян Янтек 270
Троян Ярослав (до „Базьки") 62, 156, 284, 288
Туцький Йосиф 336
Туцька Марія 336
Туцька Софія 215

У

Уляновський 274
Уляновський Стах 264
Уляновський Ян 112
Усьцький Євген о. 215

Ф

Федак Андрій 102, 258,
Федак Андрій (до „Камінця") пс. „Остряниця" 325, 326, 327
Федак Анна (до „Федачки") 62
Федак Анна (на „Діброві") 62
Федак Анна (на „Олексівку") 62, 328
Федак Антон 208
Федак Антон (з „Загори") 62
Федак Богдан (до „Коляси") 172, 197
Федак Богдан (на „Калюжу") 40,41, 289, 291, 296, 299
Федак Володимир 348
Федак Володимир (до „Камінця") 62, 260, 325, 329, 330
Федак Володимир (на „Калюжу") 26, 27, 146, 289, 290, 293, 294, 297, 320-324
Федак-Воробель Софія 202
Федак Григорій (до „Камінця") 62, 325, 126
Федак Дарія 348
Федак Дарія (на „Калюжу") 248, 289, 291, 292, 296, 299, 336, 365
Федак Дмитро (до „Коляси") 62
Франко Іван 294, 312
Федак Іван пс. „Грізний" 348
Федак Іван (до „Коляси") 62, 176, 194
Федак Іван „Гордий" (на „Олексівку") 7, 19, 25, 99, 102, 104, 106, 108, 218, 259, 260, 323, 324, 327, 329
Федак Йосип (до „Камінця") 62, 260, 325, 329, 330, 368
Федак Йосиф з „Загори") 190
Федак Катерина 368
Федак Катерина (до „Камінця") 325, 338, 367
Федак Катерина (до „Федачки") 62
Федак Катерина (на „Діброві") 62
Федак Катерина (на „Олексівку") 63, 371
Федак Льонгина (на „Роздорожжя") 62
Федак Льоня 328
Федак Марія 361
Федак Марія з Мудриків з „Нестерівки") 63, 291
Федак Марія (на „Олексівку") 63, 169
Федак Микита 209
Федак Микола (на „Діброві") 63
Федак Мирон 348
Федак Михайло 142, 120, 329, 348
Федак Михайло (до „Камінця") 325, 326
Федак Михайло (на „Калюжу") 270, 234, 293, 324
Федак Мінодора (на „Роздорожжя") 62, 327, 328
Федак Михайло пс. „Остап" 319
Федак Наталія 244
Федак Ніна 347
Федак Одарка 213
Федак Олег (з „Загори") 62
Федак Олександра 274

Федак Олександра 102
Федак Олександра див. Мудрик Олександра (на „Лисаківку")
Федак Олександра з Соколиків 260, 329, 342, 348
Федак Омелян (на „Калюжу") 289, 290, 293, 300, 320, 324
Федак Северин (на „Калюжу") 62, 291, 296, 299, 312, 313
Федак Софія 193, 194, 234, 244, 244, 360
Федак Софія „Ліда" (до „Камінця") 325, 326 327, 334, 336, 338, 362, 363, 367
Федак Софія з „Загори" 62
Федак Софія (з Несторовських) 324
Федак Софія (на „Олексівку") 62, 169 260
Федак Станіслава 102, 342, 348
Федак Стефанія 202, 248, 266
Федак Стефанія (до „Камінця") 325, 334, 335, 336, 337, 338
Федак Теодор 244, 327, 328
Федак Тереза 244, 328
Федак Тереза (на „Роздорожжя") 62
Федак Юліян 102, 339, 347, 348
Федак Юліан з „Олексівки" 260

Х

Ханас Ольга „Офелія" 364
Хмельницький Богдан 190, 269
„Хрущ" див. Карпа Северин

Ч

Червінська Ольга див. Коштовська Ольга
Червінський Нестор 368
Чорна Анеля див. Карпа Анеля
Чорна Леся 354
Чорна Любомира 354
Чорний Степан 354
Чорнота 316, 317
Чума Тетяна див. Несторовська Тетяна

Ш

Шевченко Тарас 13, 269, 313, 355
Шевчук Василь о. 189, 190, 193, 235
Шевчук Дарія-Іванна з Романиків 172
Шевчук Стефанія 189
Шевчук Ярослав 189
Шкрумеляк Ю. 190
Шльончка Анна 368
Шльончка Софія 368
Шпак Андрій 178, 113, 209
Шпак Андрій (до „Шпака з Закуття") 63, 341, 342, 344
Шпак Андрій (на „Діброві") 63
Шпак Антон (на „Шпаківку") 63
Шпак Богдан 272
Шпак-Віклач Марія (до „Шпака з Закут") 63
Шпак Вікторія з Віхтів (до „Шпака з Закуття") 344
Шпак Іван 113
Шпак Іван (до „Пазі") 63, 269
Шпак Іван (до „Шпака з Закут") 63, 155, 344
Шпак Іван (на „Бувалівку") 178
Шпак Ірина див. Кріль Ірина
Шпак Любомир-Андрій 272
Марія (до „Шпака") 63
Шпак Марія з Серилаків (на „Бувалівку") 178
Шпак Олег (на „Шпаківку") 172
Шпак Петро (на „Бувалівку") 178
Шпак Петро (на „Діброві") 63
Шпак Розалія 208
Шпак Розалія (від „Пантола") 178
Шпак Розалія з Коштовських (на „Бувалівку") 63, 178

Шпак Софія (на „Бувалівку") з Афтанасів 178
Шпак Софія (на „Діброві") 63, 271, 272
Шпак Теофіль (до „Шпака") 63, 172, 176
Шпак Юлія (до „Шпака") з Колясів 172
Шпак Юлія (на „Шпаківку") 63, 148, 272
Шпак Ярослав (до „Шпака") 63
Шпак Ярослав (на „Бувалівку") 178

Ю

Юзьо пол. 187
Юрасінський Мечислав 24

Я

Ярема Олександр, архітектор 51
Ясінський Іван 184
Ясінська Ірина див. Коляса Ірина (до „Федька")

Dziaczyński Jan 278
Fedak Darka 389
Karpa Seweryn 388
„Konyk" 387
Kuźma Natalia 389
Majcher, dziadek 388
Misiło Eugeniusz 385, 387, 391
Pasterz St. 278,
Potoczny Ignacy 278
Poticzna Aleksandra 388, 394
Pudysz Tadeusz 385, 386, 397, 399, 400
Radoń Danuta 383, 394, 397, 402
Radoń Dionizy 383, 384, 386, 389, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 398, 400, 402
Sokolik Andrzej 278
Sokolik Katarzyna 394
Sewerko od Waciaka 387
Smoleński Paweł 383, 402
Stepan Bogdan, ksiądz 397
Sydor Mirosław 386, 392, 393, 395
Waciak 387
„Wacław" Józef Biss 390, 391
Węgierski Jerzy 391
Woźny Stanisław 384, 392, 395, 397, 398, 399, 400

Географічний показник

А

Австралія 339, 348
Азербайджан 201
Америка 150, 169, 253, 261, 327
Англія 253

Б

Бартківка 13, 18, 27, 47, 110, 116, 166, 205, 261, 269, 271, 273, 297, 325, 331, 356
Бахів 18
Бахір 116, 269, 271, 297
Бахірець 18, 116, 271
Бережани 144, 354
Березів 115, 270, 271, 278, 279, 281
Березівський пов. 13, 17, 18, 42, 43, 277
Березка 18
Бєлява 276, 253
Биківці 226, 228
Білка 43
Білорусь 174
Бірча 18, 110, 111, 271
Борівниця 126, 314, 315, 247
Буг 216
Буковина 193

В

Валч 218
Варшава 42, 43, 45, 47, 50, 298, 326
Велика Британія 190
Відень 348
Вільхівці 226
Вільшани 18
Вільшанка 99, 107, 245
Вісла 99
Воздвиженка 184
Волинь 303, 346
Володж 115, 218-220, 224, 335, 364
Воля Володзька 224, 296, 326
Вронкі 46
Вроцлав 47, 253, 260

Г

Галичина 297
Гданьк 253
Гомель 174
Горбівка 106
Граб 184
Грабівка 106
Грузія 201
Грушівка 190, 364
Грушова 99
Гурово 202
Гута 121, 126, 161, 328, 335, 336, 366
Гутиська 144

Ґ

Ґуцова скала 276, 255, 259, 264, 286, 309, 310, 333

Д

Дзєржоньов 348
Дилягова (Дильонгова) 101, 102, 107, 116, 120, 154, 166, 178, 201, 232, 269, 271, 274, 275, 282, 297, 325, 331, 333, 335
Динів 13, 14, 18-20, 24-26, 30-33, 41, 47, 99, 102, 113, 115, 139, 143, 155, 156, 175, 185, 191, 202, 205, 209, 216, 217, 242, 269, 270, 271, 275, 277, 278, 297, 306, 325, 326, 347, 356, 357, 359
Діброва 99, 106, 117, 270
Длуголенка 368
Дніпропетровськ 149
Добромиль 110, 355, 356
Добрянка 161

Долішній Шльонськ 47, 348
Домбрувка Стаженська 120
Донбас 188
Дрогобицька обл. 183, 208
Дрогобич 193
Дубецько 17, 195
Дубрівка 115, 148, 160, 180, 256, 257, 335, 344

Ж

Жогатин 121, 126, 161, 180, 181, 182, 188, 193, 197, 198, 207, 258, 311, 314, 316, 352
Журавець 217

З

Завадка 226
Загір'я 226
Загора 21, 106, 208
Загути 251
Закерзоння 19, 208
Закопане 105
Закуття 106
Збруч 14, 153, 160, 173, 179, 235, 249, 256, 282, 295, 303, 309, 311, 372
Зелена, станція зал. 320
Зимна Вода 140, 188, 266, 320
Змислувка 43, 44
Зубів 161, 162, 320

І

Іздебки 277

К

Казахстан 150
Кальварія Пацлавська 192
Кальварія, станція зал. 319
Канада 170, 181, 230, 276, 277, 280, 348
Караганда 150
Карпівка 41
Катовиці 185
Качмарівка, колонія 106, 269
Кентшин 260
Київ 269, 201, 242, 244
Кольмово 253
Коломия 43
Конколівка 43
Копичинці 320
Коритники 156
Коровники 320, 354
Котів 198, 234, 362
Кошалін 218, 230, 231
Краків 348
Краківське воєв. 17
Красічин 18
Кривча 17
Крути 111
Курисівка 106
Кути 140

Л

Ланцутська 44
Лашнів 149, 150, 260
Лемківщина 144, 184
Липа 161
Лисаківка 106
Лісів 337, 338, 366, 368
Ліський пов. 235
Лодзь 230
Лошнів 183, 184, 208, 320, 323, 352
Лубна 18, 33, 118, 139, 140, 142
Лука Мала 236, 242
Любань Шльонський 47
Любачівщина 338
Люблін 43
Лютовиська 235
Ляськівка 44
Львів 28, 42, 105, 140, 145, 146, 148, 149, 184, 188, 190, 200, 205, 208, 213, 233, 242, 244, 266, 268, 279, 280, 284, 288, 294, 320, 323, 324, 354-356, 365, 374, 396
Львівщина 208

М

Малковичі 18
Мечищів 140

Микулинці 183, 320
Морохів 234
Москва 201
Мурманськ 348
Мутвиці 311, 314, 315, 316, 362

Н

Надсяння 16
Несторівка 41, 151, 274
Нетребка 161, 276, 315, 335, 336
Нижанковичі 183, 208
Німеччина 16, 29, 156, 170, 284, 288, 298, 299, 326, 327, 331, 332, 350, 356
Новогард 276
Ноздрець 226
Ноттінггам 190

О

Обароч 121
Ольштинщина 202
Ополє 11, 46, 49, 50
Оріхівці 17
Освєнцім 154, 233, 356
Ослава 226
Остальці 202, 320

П

Павлокома 5-14, 18-20, 24-34, 37, 41-43, 45-52, 53-96, 99, 101, 106-111, 115, 116, 118, 140-146, 150, 151, 154, 155-158, 162, 163, 167-171, 174, 180-184, 188, 201-205, 208, 209, 214-219, 230-237, 242-247, 253, 254, 259, 260, 261, 266, 270, 271, 275-281, 284-288, 296, 297, 303, 306, 311, 319, 320, 325, 326, 328, 331, 336, 344, 348, 353-356, 359, 371, 374, 396
Перемишль 17, 22, 32, 51, 105, 156, 192, 201, 217, 231, 242, 265, 271, 279, 280, 295, 311, 336, 355, 372
Пискоровичі 18
Польща 6, 14, 16, 17, 25, 42, 111, 169, 179, 182, 202, 205, 215, 254, 255, 258, 276, 297, 348, 364
Поруби 161, 215, 218, 243, 244, 245, 296, 311, 316, 335, 336, 338
Посяння 99
П'яткова 121, 154, 193, 197, 198, 233, 234, 244, 362

Р

Радава 338
Радянський Союз 225
Радянська Україна 182, 188, 265, 326, 374
Рожиська 235
Росія 162, 184, 327
Рочестер 368
Рясне 288
Ряшів 11, 22-28, 30-34, 37, 40, 42, 44, 47-51,182, 244, 246, 365
Ряшівське воєв. 17

С

Савчина 106
Садіна 356
Селиська 106, 115, 149, 161, 168, 173, 180, 188, 214-216, 225, 243, 244, 259, 258, 264, 265, 276, 286, 295, 310, 311, 333-335, 347, 348,
Сибір 111, 188, 205
Сівчина 18
Сідней 347
Сільниця 13, 18, 20, 116, 147, 154, 166, 193, 205, 232, 271, 273, 297, 325, 331
Скопів 18
Словаччина 182, 215, 246, 364
Сльончівка 41
Стависька 106, 116, 269, 141,
Стрий 23, 235, 242
Струсів 184
Струсівський р-н 162, 183, 267, 320
Стшельці Опольські 253

Судова Вишня 368
Суш 253
Сущин 153, 154, 188, 198, 199, 201, 202, 234, 265, 266, 267, 320, 321, 324
США 368, 374
Сян 16, 17, 19, 29, 40, 47, 99, 110, 111, 115, 118, 139, 141, 142, 146, 165, 185, 201, 203, 217, 219, 224, 226, 235, 269, 282, 297, 325, 337, 339, 356, 371
Сянок 139, 144, 228, 337, 366

Т

Тарноруда 235
Теребовля 320, 354
Теребовлянський р-н 161, 352, 354
Тернопіль 140, 235, 320, 354
Тернопільщина 140, 153-156, 161, 162, 172, 183, 184, 188, 202, 208, 234, 236, 242, 260, 265, 320
Тернопільська обл. 144, 154, 198, 235, 267, 268
Торонто 170, 230, 280, 296, 338

У

Угнів 253
Україна 15-17, 41, 110, 111, 116, 117, 140, 144, 146, 150, 154, 160-162, 174, 183, 184, 188, 191, 202, 219, 226, 233, 234, 242, 244, 249, 256, 258, 266, 268, 280, 288, 303, 309, 352
Улюч 276, 364
УРСР 356

Х

Хабарівський край 184
Ходорівка 154

Ч

Чернігівщина 111

Ш

Шпаківка 106
Штум 253

Я

Яблониця 364
Явірник Руський 121, 149, 161, 180-182, 197, 234, 251, 265, 268, 270, 276, 296, 244, 260, 362, 366
Явірницький ліс 205, 207
Явірницький присілок 198
Явожно 14
Ярославський пов. 338
Ясенів 121, 245, 311, 335

Ameryka 392, 399
Bartkówka 391
Bieszczady 384, 387, 393, 399
Borownica 391
Brzozów 278, 394
Cisna 384,
Dobra 386
Dylągowa 389, 391, 398, 401
Dynów 278, 385, 392, 393, 394, 399
Francja 400
Kanada 392
Lwów 385
Małkowice 386
Niemcy 389, 400
Nowy Jork 388
Pawłokoma 278, 383-395, 397-400
Polska 400
Pomorze 388
Przemyśl 386, 388, 395
Rzeszowszczyzna 387
Siedliska 389
Siemianówka 390
Toronto 389
Ukraina 387, 388, 391, 398, 399
Wetlina 384,
Wołyń 386, 391
Wronki 390
Żytomierz 386

Зміст

Від видавця 5
Місило Євген
Передмова 13
Потічний Й. Петро
Жертви Павлокоми 2-3 березня 1945 року 53
Іван Федак
„Гордий" 99
Афтанас Йосиф
„Я біг на гору і дивився
чи не повертається мама" 139
Афтанас Роман
Печать великого терпіння 141
Барбарек Євгенія
„Болем наповнене моє серце" 147
Васараб Катерина
„Я побачила мого чоловіка з хрестом" 151
Войтович Ярослав
Нас кривдили сусіди 155
Дусь Ольга
„За те я кров проливав,
щоб мати ту хустку" 163
Коляса Ганна
„Чи буде покаяння?" 171
Коляса Ірина
„А тут буде Польща" 175
Коляса Катерина
Чому в нас вкрали дитинство? 185
Коляса Софія
„День, який змінив долю села" 189
Коляса Володимир
„На її хаті висив біло-червоний прапор" 203
Кузьма Наталія
„І тоді приснилася мені живою мама" 209
Ланчак-Гаврилко Катерина
„Люди добрі, зупиніть зло!" 231
Лемцьо Андрій
Рани, як стигмати 235
Мудрик Євгенія
„Буде різня" 243

Мудрик-Гарковська Любомира
„На Україну, за Збруч!" 245
Мудрик Марія
„Мамцю, не дайте мене забити" 255
Марія Наум з Мудриків
„Пусти мене, я ж твій брат!
Dzisiaj brata nie ma!" 261
Несторовська Софія
„За церквою викопано три ями" 267
Потічна (Олександра) Олена,
Я бачила смерть моїх дітей 269
Троян Марія
„Люди, вони теж християни!" 281
Троян Роман
Один день, а стільки трагедій 285
Федак Богдан
Червоний сніг 289
Федак Володимир
Даровано життя, щоб правду розказати 297
Федак-Когут Стефанія
Наказ пам'яті 325
Федак Юліан
Моя багатостраждальна Павлокомо 339
Чорна Анєля
„Не хочу мати твоєї крові на своїх руках" 349
Червінська Ольга
„Шкода, щоб така гарна полька померла" 355
Чума Тетяна
„Мої черевички" 360
Васильовський Т. Филип
Українське село Лубна і його трагедія 375
Smoleński Paweł
Cichaj Dionizy! 383
Іменний показник 403
Географічний показник 419

Це книга спогадів тих,
які пережили,
щоб правду розказати
про трагедію
П А В Л О К О М И,
українського села
над Сяном, у якому
3 III 1945 р.
відділ Армії Крайової
поручника Юзефа Бісса
псевдонім „Вацлав"

вбив **366** осіб
мирного населення

ISBN 978-83-60309-01-8
ISBN 83-60309-01-9